

ભારતમાં ૬ થી ૧૪ અને ૧૪ થી ૩૫ તથા ૩૫ થી ઉપરની ઉંમરના વ્યક્તિઓમાં નિરક્ષરતા નિવારણ માટે સ્વાતંત્ર્ય બાદ અનેક યોજનાઓ પ્રયાસો થતાં રહ્યા છે. પરંતુ તેમાં ધારી સફળતા મળેલ નથી.

૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકોના શિક્ષણ માટે આપણે એક અલગ લેખમાં ચર્ચા કરેલ છે. જેમાં આપણી હયાતી દરમિયાન એ સોનેરી દિવસ જોવા મળશે કે કેમ તેની આશંકા વ્યક્ત કરેલ છે કે જ્યારે ભારતમાં એક પણ બાળક નિરક્ષર ન હોય.

(શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ, યુનિવર્સિટીઓમાં ઓફ એજ્યુકેશન એન્ડ કમ્પલેક્શન એજ્યુકેશન) સર્વશિક્ષા અભિયાન, કન્યા કેળવણી, મધ્યાહન ભોજન યોજના, ઓપરેશન બ્લેકબોર્ડ, શાળા સંકુલ, પ્રાથમિક શાળાઓનું બુનિયાદીકરણ, પછાતોનું શિક્ષણ સ્થગિતતા નિવારણ, સમાનતાનું શિક્ષણ, વિકલાંગોનું શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષકોનું પ્રશિક્ષણ, ભાર વગરનું ભણતર, વિદ્યા સહાયક યોજના.

અભ્યાસક્રમ સુધારણા, પાઠ્યપુસ્તક સુધારણા, સેવાકાલિન તાલિમ, જિલ્લા શિક્ષણ ભવનોની સ્થાપના, પ્રાથમિક શિક્ષકોની જૂથ મિટીંગો, નિરંતર શિક્ષણ, ઓપન સ્કૂલ, મફત કન્યા કેળવણી, મફત સાહિત્ય સામગ્રી, આશ્રમ શાળાઓ, શાળા વર્ગખંડોનું નિર્માણ.

ખાનગી સાહસોને પ્રોત્સાહન, પર્વતીય વિસ્તારની શાળાઓ, વિસ્થાપિતોનું શિક્ષણ, શ્રેણીવિહિન ઘટક યોજના, ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ, મીનીમમ લેવલ ઓફ લર્નિંગ, રાષ્ટ્રભાષાનું શિક્ષણ, અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની ગ્રામ્ય, તાલુકા, જિલ્લાકક્ષાની શિક્ષણ સમિતિઓ,

પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તાલુકા, રાજ્ય, રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ અલગ વહીવટી માળખાની વ્યવસ્થા, યુવક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાથમિક શિક્ષકોને અનેકવિધ આર્થિક પ્રકારના લાભોની વ્યવસ્થા, શિક્ષકોને નિવૃત્તિ બાદ આર્થિક લાભો, શાળા સમય માટેની અનુકૂળતા, શાળા શિક્ષણ-નિરીક્ષણ માટેની જિલ્લાકક્ષાની વ્યવસ્થા જેવી અનેક યોજનાઓ, અનેક પ્રયાસો છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી થતા રહ્યા છે.

આમ છતાં આપણે બધા બાળકોને શાળામાં લાવી શક્યા નથી એ એક હકીકત છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં તે શક્ય પણ લાગતું નથી. કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગોંડલ ગાયકવાડ રાજ્યોમાં એક પણ બાળક શાળા શિક્ષણ વિહોણું નહોતું. આજે પણ કેરળમાં સારી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં ૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકોને આપણે શિક્ષણ પૂરું પાડી શક્યા નથી અને શાળામાં ટકાવી રાખ્યા નથી તે દુર્ભાગ્યની વાત છે.

હવે જો સ્વાતંત્ર્ય બાદ તુરંત જ ફરજિયાતપણે બધા બાળકોને શાળામાં પહોંચાડવાનું પ્રાધાન્ય અપાયું હોત તો સ્વાતંત્ર્ય બાદ જન્મેલ અને સાંજે જે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલ છે ત્યાં સુધીની ૬ થી ૬૦ વર્ષની ઉંમરના કોઈ પણ વ્યક્તિ આજે નિરક્ષર ન જોવા મળત.

એટલે કે સમગ્ર ભારત સાક્ષર હોત, બંધારણમાં ૪૫મી કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલ હોવા છતાં અને અવારનવાર તેમાં મુદત વધારવામાં આવેલ હોવા છતાં આપણા રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સરકારોએ તેને ગંભીરતાથી લીધેલ નથી.

ઘણી વખત તો જે તે પક્ષની સરકારી રાજ્ય અને રાષ્ટ્રકક્ષાએ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં જ મોટાભાગનો સમય વ્યતિત કરતી હોય ત્યાં શિક્ષણ બાપડાને કોણ પ્રાધાન્ય આપે ? હા, તેને યાદ સતત કરવામાં આવે. શિક્ષણ શાસ્ત્રનો એકડો ન જાણનાર શિક્ષણ વિશે કલાકો સુધી ભાષણો કરે પણ તેનો ફલિતાર્થ તો કાંઈ હોઈ જ નહીં.

તેમાંય ભયંકર વસ્તી વિસ્ફોટને નિયંત્રિત કરવાની તો જાણે કોઈની મહેચ્છા જ નથી. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી તેના પ્રત્યે જાણે કે સેવાલક્ષ્ય જ છોડી દેવામાં આવ્યું છે. આથી ભારતની સ્વાતંત્ર્યતા વખતે જે કુલ વસ્તી હતી તેટલી

સંખ્યામાં આજની વસ્તી કદાચ નિરક્ષરોની હશે. છેલ્લા રાષ્ટ્રીય સર્વે મારી પાસે નહીં હોવાથી આ સંખ્યા દર્શાવવી શક્ય નથી.

આજે પણ ઠેકઠેકાણે ખાસ કરીને ગામડાઓમાં તથા શહેરી ઝૂંપડપટ્ટી વિગેરે વિસ્તારોમાં નિરક્ષરતાના કેવા વરવા દશ્યો જોવા મળે છે જે તપાસીએ. બેંકમાં જઈએ ત્યાં નિરક્ષક લોકોના ખાતા તો હોય છે પણ તેને ફોર્મ ભરતા આવડતા નથી. તેથી તેને બેંકના કર્મચારી આગળ પૈસા ઉપાડવાના, પૈસા જમા કરવાના, ચેક જમા કરવાના ફોર્મ ભરાવવા પડે છે.

બેંકની દિવાલ ઉપર નોટીસ લગાવેલ હોય છે કે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ આગળ ફોર્મ ભરાવવું નહીં. આ રીતે એક નિરક્ષરને મદદ કરવામાં પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય તેમ છે. વળી બેંક કર્મચારીને નવરાશ હોતી નથી. આથી આ અભણ ખાતેદાર જ્યાં-ત્યાં અથડાય છે.

બસ સ્ટેન્ડ ઉપર જઈએ તો કેટલાય અભણ-નિરક્ષર પ્રૌઢો કઈ બસ છે તે પૂછતા જોવા મળે છે. કારણ કે તેને બોર્ડ વાંચતા આવડતું જ નથી. ક્યારેક તો એક બસને બદલે બીજી બસમાં ચઢી જાય છે. ક્યારેક હજુ માહિતી મેળવે ત્યાં તો બસ કે ગાડી ઉપડી જાય છે.

આજ રીતે પોસ્ટ ઓફિસમાં પૈસા મૂકવા, પૈસા ઉપાડવા, વ્યાજના પૈસા મેળવવા, મનીઓર્ડર ફોર્મ ભરવું, પત્ર વાંચવો, પત્ર લખાવવો, પત્રમાં સરનામું કરાવવું, નિયમોનું વાંચન કરવું, કશું જ તેને આવડતું નથી. આથી બીજા અનેકનો સમય તે બગાડે છે.

બીજા અનેકને રોકી રાખે છે. વર્તમાનપત્રો વાંચવા, ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચવું, સામયિકો વાંચવા, સ્વાધ્યાય કરવો, લાયબ્રેરીમાં જઈ વિવિધ વાંચન સામગ્રી તપાસવી બધું જ થઈ શકતું નથી. અભણ અને આંધળો સમાન જ છે. હવે તો અંધ પણ વાંચે છે તથા અનેક ક્ષેત્રોમાં આગળ પ્રતિભા દર્શાવે છે પરંતુ અભણ તો જાણે ગભરૂ, અજ્ઞાન, લઘુતાઅધિથી પીડાતો જ જોવા મળે છે.

આ દેશમાં રોજબરોજ નવા-નવા કાયદાઓ આવતા જ જાય છે પણ તેના પાલનની કોઈ ૧૦૦ ટકા ગેરંટી નથી. ધૂમ્રપાન, દારૂ, વાહન નિયમન, સરકારી જમીન પર કબજો જેવા અનેક અપરાધો ઠેર-ઠેર જોવા મળે છે. તેજ

રીતે લગ્નવયનો કાયદો હોવા છતાં નાની ઉંમરે થતા લગ્નો અને તેમનું નવું જન્મેલ બાળક જ્યાં-ત્યાં જોવા મળે છે. જ્યારે આ અભણ મા-બાપ મજૂરીએ જાય છે ત્યારે નાનાં બાળકોને સાથે લઈ જાય છે.

તેઓ ધૂળમાં રખડીને જ મોટા થાય છે. મોટું બાળક તેના નાનાં ભાઈ-બહેનને સાચવે છે અને મા-બાપ જે તે દિવસનો રોટલો મેળવવા કાળી મજૂરી કરે છે. આ બાળકના શિક્ષણની કોઈ વ્યવસ્થા જ ક્યાં છે ?

ક્યારેક પર પ્રાંતમાં જઈને મજૂરી કરવી પડે છે. તે પ્રાંતમાં તેની કાંઈ નોંધ હોતી જ નથી. આથી તે ભણેલ કે અભણ કોઈ પ્રકારની ગણતરીમાં આવતા જ નથી. આવા દશ્યો તો ઠેર-ઠેર જોવા મળશે.

ભટકતું જીવન, ગરીબાઈ, સ્થળાંતર, વાલી નિરક્ષરતા, વહેમ, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વિભિન્ન બોલીઓ, છૂટા-છવાયા રહેણાંકો, શિક્ષકો મેળવવાની મૂશ્કેલીવાળા સ્થળો, એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ, બાળકોનો આર્થિક ઉપાર્જનમાં ઉપયોગ, સુવિધાનો અભાવ, શિક્ષણનું રોજગારલક્ષી ઓછું મહત્ત્વ, બિન અસરકારક શિક્ષણ, પ્રયુક્તિઓ.

શાળામાં થતી શિક્ષા, પુસ્તક કેન્દ્ર શિક્ષણ, નબળી મૂલ્યાંકન પ્રયુક્તિઓ, કુપોષણ, વધુ સંખ્યાથી ઊભરાતા વર્ગખંડો, પ્રતિકૂળ શાળા સમય, નાની ઉંમરે લગ્ન, સહશિક્ષણની અનિચ્છા, પ્રેમ-સહાનુભૂતિ અભાવ, શાળામાં આકર્ષણનો અભાવ, બાળકની શાળામાં થતી ઉપેક્ષા, અંગ્રેજી, ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો અઘરા લાગવા, ખામી ભરેલું વહીવટ-સંચાલન, ઘરકામમાં રોકાણ, પછાત રાજ્યો, પ્રદેશો.

ભારેખમ અભ્યાસક્રમો, પ્રાચીન માન્યતાઓ, છોકરીઓની શાળા, ઘર, સમાજમાં અવગણના, ધર્મ, જ્ઞાતિ, જાતિ સંપ્રદાયનું પ્રભુત્વ, અસમાનતા, અન્યાય, ગુણવત્તા અભાવ, વર્ગભેદ, નિષ્ઠા, વલણ, રસનો અભાવ જેવા અનેક કારણો જો બાળક શાળામાં પ્રવેશ મેળવે તો પણ તેને ટકાવી રાખવામાં અવરોધરૂપ છે.

આથી બાળક શાળા છોડી ચાલ્યો જાય છે અને તેથી પ્રૌઢ નિરક્ષરો નવા નવા ઉમેરાતા જ જાય છે. આ નવો પ્રવાહ તો અટકવો જ રહ્યો. નહીં તો વિકાસના બણગાં ફૂંકતા નેતાઓ આ દેશને વિ✓માં નિરક્ષરતાની નિમ્નકક્ષાએ

લઈ જવામાં જરૂર કારણભૂત ગણાશે. શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ(યુનિવર્સલાઈઝેશન ઓફ એજ્યુકેશન), મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ(ફ્રી એન્ડ કમ્પલસરી એજ્યુકેશન), જો સાર્યક થશે તો જ પ્રૌઢ શિક્ષણમાં સફળતા મેળવી શકાશે, કારણ કે તે બંને એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ પરસ્પર સંબંધિત (કીરીલેટેડ) છે. જો એક શક્ય બનશે તો જ બીજું શક્ય બની શકે.

પ્રૌઢ શિક્ષણ શબ્દ સાથે પણ કેટલાને વાંધો છે. નામ જે રાખો તે ૧૪ થી ૩૫ વર્ષનાનું શિક્ષણ એ પણ મહાભારત કાર્ય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓએ વર્ષોથી તેમાં ઝૂકાવ્યું છે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈએ પ્રૌઢ શિક્ષણમાં ખૂબ રસ દાખવેલ. ત્યાર બાદ પણ અનેકવિધ રીતે તથા અનેક પ્રતિભાઓ દ્વારા પણ પ્રયાસો ચાલુ જ છે.

૧૯૭૬ નેશનલ એડવેટ એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ ઘડી કાઢવામાં આવેલ સ્વાતંત્ર્ય પછી તેમાં વધુને વધુ ભાર મુકાતો આવ્યો છે. સામાન્ય માણસનું અક્ષરજ્ઞાન એ રાષ્ટ્રની તાતી જરૂરિયાત ગણાય.

કારણ કે તેનાથી તેમની સમજ વિકસે, ઊંધે રસ્તે ના દોરાય. શોષણ ન થાય, લેખન-વાંચન-ગણન શક્તિ વિકસે અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ભાગીદાર બની શકે.

મોરારજીભાઈએ પાંચ વર્ષમાં નિરક્ષરતા નાબુદીનું સૂત્ર આપેલ. કોઠારી કમિશન, નવી શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬ વગેરે ૫૦ જેટલા પંચો, કમિટીઓ, રીપોર્ટ્સ, ડોક્યુમેન્ટ્સ, બોર્ડ્સ, નોંધ વગેરે દ્વારા અનેકવિધ ભલામણો કરવામાં આવેલ છે. રસ્તા સૂચવવામાં આવેલ છે.

અનેક પ્રકારનું પ્રૌઢ શિક્ષણ માટેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવેલ છે અને મફત આપવામાં આવી રહ્યું છે.

થોડા દિવસમાં શીખી શકાય એવા સંપુટ તૈયાર થયેલ છે, રેડિયો, ટી.વી.માં સતત કાર્યક્રમો પીરસાઈ રહ્યા છે, સંશોધન કેન્દ્રની સ્થાપના થયેલ છે, રાત્રિ શાળાઓ ચલાવવામાં આવેલ છે, ઈય વન ટીચ વનનો પ્રયોગ થયેલ છે, સેવા વિસ્તરણ સાથે સાંકળી લેવામાં આવેલ છે.

પ્રશિક્ષણ સંસ્થા સાથે સાંકળવામાં આવેલ છે, શિક્ષણને મનોવેજ્ઞાનિક, નવીનલક્ષી બનાવવા પ્રયત્ન થયેલ છે. માત્ર લેખન-વાંચન જ નહીં પણ તેની

સાથે સામાજિક પ્રવૃત્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે, કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ સ્નાતક થતાં પહેલાં સામાજિક જવાબદારી સમજે અને પ્રૌઢોને અક્ષરજ્ઞાન પૂરું પાડે એવા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, સ્થાનિક લોકબોલીમાં સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

સંસ્કૃતિ સમુદાય સાથે તેને અનુબંધિત કરવામાં આવેલ છે, આ અને આના અનેકવિધ પ્રયાસો તો થઈ રહ્યા છે પરંતુ આપણે ધારી સફળતા મેળવી શક્યા નથી તે પણ એક હકીકત છે.

કારણ કે નિરક્ષરોની સંખ્યા તો વધતી જ જાય છે. દા.ત. ૧૯૭૮માં ૯.૭૧ કરોડ નિરક્ષર પ્રૌઢો હતા ત્યારે ૧૯૮૧માં ૧૦ કરોડ ૧૪ થી ૩૫ વર્ષના નિરક્ષરો હતા.

પ્રૌઢ શિક્ષણની સફળતાનો આધાર એવા અનેક પ્રકાર બળો છે. જેમાં ક્યાંકને ક્યાંક ક્યાશ જરૂર રહી જાય છે. ઉત્સાહ, પ્રયત્ન, વાતાવરણ, વલણ, રસ, કાર્યકર્તાઓ, અધિકારીઓ, વાંચનાલય સુવિધા, પ્રવૃત્તિઓ, સાહિત્ય, પ્રદર્શનો, ભીંતપત્રો, જરૂરિયાતની સમજ, પાઠ્યક્રમો, જન આંદોલન, ખાનગી સાહસો, સતત શિક્ષણની વ્યવસ્થા, સંગઠિત અભિયાન, સામૂહિક વિચારવિમર્શ, વિશિષ્ટ સમૂહ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની શિક્ષણ વ્યવસ્થા, વિકેન્દ્રિકરણ, મૂલ્યાંકન, પ્રશિક્ષણ માળખું, સંશોધન.

લક્ષ્યાંક અને તેની સિદ્ધિ, પ્રોત્સાહન, સાધન-સામગ્રી, પ્રેરણાદાયક કાર્યક્રમો સાંસ્કૃતિક વારસાને અનુરૂપ શિક્ષણ વ્યવસ્થા, નવસાક્ષર કાર્યક્રમો, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ, સાધન વિકાસ.

સામાજિક કાર્યકર્તાઓ, નિવૃત્ત સાક્ષરોમાંથી સ્વરાજ્યના કર્મચારીઓ ગ્રામ્ય યુવકો-વિદ્યાર્થીઓની મદદ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો સહયોગ, સી.એ. માટેના ખાસ કાર્યક્રમો, પર્યાવરણ અભ્યાસ જેવી અનેક બાબતોની લાંબી યાદી થઈ શકે જેની પ્રૌઢ શિક્ષણની સફળતા માટે જરૂર રહે છે.

મોટાં-મોટાં પગારો મેળવનાર, પી.એચ.ડી. થયેલ, રેડિયોમાં અઠવાડિયે એકાદ કાર્યક્રમ આપનાર આ નહીં કરી શકે. સામૂહિક માધ્યમો જરૂર મદદરૂપ થઈ શકે. પરંતુ રેડિયો જેવા શાબ્દિક માધ્યમો જ માત્ર તેમાં ઉપસ્થિત થઈ શકે. હવે આપણે વધુ દશ્ય માધ્યમો આગળ જવું પડશે.

આમેય માત્ર શ્રાવ્ય ખ્યાલોનું અધ્યાયન મૂલ્ય ઘણું જ નીચું છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આંખ સિવાયની બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો દ્વારા આપણે માત્ર ૧૦ થી ૧૫ ટકા જેટલા જ અધ્યાયન અનુભવો મેળવી શકીએ છીએ.

જેની લર્નીંગ વેલ્યુ ઘણી જ ઓછી ગણાય. ગાંધી વિચાર ધરાવતી પ્રાથમિકથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ આ કાર્ય જરૂર કરી શકે તેમ છે. જરૂર છે યોગ્ય નેતૃત્વની. બીજા ૧૧ થી ૫ કામ કરવામાં માનનારા ઉપયોગી થઈ શકશે તેમ માનવું તે આપણી ભ્રમણા છે. આમ તો યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પણ પ્રયાસો થતા જોવા મળે છે.

જો માતા નિરક્ષર હશે તો બાળક નિરક્ષર રહેવાની શક્યતા છે. શિક્ષણને અને વસ્તી વધારાને પણ ગાઢ સંબંધ છે. બહેનો વધુ નિરક્ષર છે તે એક હકીકત છે. આથી સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવા ઉપર વધારે ભાર મૂકાવો જરૂરી બની રહેશે.

‘લર્નીંગ ટુ બી’ રીપોર્ટમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે માસ કોમ્યુનિકેશન પ્રોગ્રામ ચલાવવા પડશે, પર્યાવરણ શિક્ષણને અસરકારક બનાવવું પડશે, નવા ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોને અસરકારક રીતે પ્રયોજવાના રસ્તાઓ શોધવા પડશે. ‘વર્લ્ડ એજ્યુકેશન’માં વસ્તી અને નિરક્ષરતા ઉપર સારો ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

રાજ્યોએ તેનો લાભ લેવો ઉપયોગી થાય, સેવા વિસ્તરણ કાર્યક્રમો રમત-ગમતના કાર્યક્રમો, એન.સી.સી., એન.એસ.એસ., સ્કાઉટ જેવા સમાજ સાથે અનુબંધિત કાર્યક્રમમાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સાંકળવાની જરૂર રહેશે. પ્રૌઢ શિક્ષણ કેન્દ્રોના નિરીક્ષણ વ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરી તેમાં સુધારો કરવો પડશે.

એન.સી.ઈ.આર.ટી. તથા સમાજ કલ્યાણ ખાતા દ્વારા તૈયાર થયેલ સાહિત્યનો અસરકારક ઉપયોગ થાય તેવું ગોઠવવું રહ્યું. વાંચન શિક્ષણ ઉપર વલ્લભવિદ્યાનગર શિક્ષણ વિભાગમાં તથા અન્ય જગ્યાએ જ્યાં સંશોધનકાર્ય થતું હોય તેના તારણોને કાર્યાન્વિત કરવા પડશે.

પ્રશિક્ષણ વ્યવસ્થામાં લાગતા વળગતાને ગોઠવી દેવાને બદલે નીવડેલા, નિષ્ણાંત, વલણ, રસ ધરાવનારને પ્રયોજવા પડશે. પ્રૌઢ શિક્ષણમાં સફળ થયેલ બીજા દક્ષિણ કોરિયા જેવા દેશોના અનુભવોનો લાભ લેવો રહ્યો અનેક પ્રકારના ઓછા ખર્ચાળ અલિખિત માધ્યમો(ગ્રાફિક મીડિયા) વિકસાવવા રહ્યા.

પ્રૌઢ શિક્ષણનું ગાડું ક્યારે પાટે ચડશે ?

239

પ્રૌઢોમાં વ્યવસાયિક સજ્જતા અને સામાજિક ગુણ વિકાસ તરફ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવું રહ્યું. શિક્ષણમાં વલણ-દૃષ્ટિનો અભાવ હોય તેને દૂર કરવામાં આવે તો જ ઉદ્દેશ્યોની સિદ્ધિ શક્ય છે.

સાહિત્ય નિર્માણમાં વિશ્લેષણ, ભાષાવિદ્ય કલાકાર, સામાજિક કાર્યકર્તા, સંચાલકો, શિક્ષકો, ફોટોગ્રાફર વગેરેનો લાભ લેવો જરૂરી બની રહેશે. અનેક પ્રકારનું સંદર્ભ સાહિત્ય અભ્યાસ પુસ્તિકા, ચિત્ર કટીંગ્સ, ફ્લેશ કાર્ડ્ઝ, શિક્ષણરમત, નિર્દેશિકા વિકસાવવી રહી.

ઉપર પૈકી કેટલાક પ્રયાસો જરૂર ચાલુ છે પરંતુ તેનું સફળ આયોજન-અમલ થાય તે વધુ જરૂરી બની રહે છે. તેમનું મૂલ્યાંકન તથા અનુકાર્ય(ફિલોસોફી વર્ક) પણ જોતું રહેવું પડશે.

ઘણી વખત બહારથી ઉજળું જણાતું ચિત્ર વાસ્તવિક રીતે એવું હોતું નથી. સર્વેક્ષણોના આંકડાઓ પણ યોગ્ય પ્રકારના ઉપકરણના ઉપયોગના અભાવે ઘણી વખત વાસ્તવિક ચિત્ર દર્શાવતા નથી તે હકીકત છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણ એ ઘણું જ અઘરું અને અગત્યનું કામ છે. તેના માટે વૈધિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાની સમાન જ અવૈધિક શિક્ષણનું અલગ તંત્ર ગોઠવવું બની રહે. છૂટા-છવાયા પ્રયત્નો કે ભાષણો, કાગળ કામથી કાર્ય નહીં સિદ્ધ થાય.

અહીં આપણે આંકડાઓની મોહજાળમાં પડ્યા સિવાય વાસ્તવિક ધરતી પર પગ રાખી ચર્ચા વિકસાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે. સરકારથી આ ન થઈ શકે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી એકાદ સંસ્થાથી પણ આ શક્ય ન બને. બધાએ લાગી જવું પડશે.

પ્રથમ પ્રાથમિક શિક્ષણનાં સર્વશિક્ષા અભિયાનમાં આપણે સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકીએ. પછી જ પ્રૌઢ શિક્ષણની સફળતા માટે આપણે આશા કરીએ નહીં તો આ નિરક્ષરતાની સમસ્યા આપની કાયમી સમસ્યા બની રહેશે. દરેક નવી સરકાર થોડા ઢોલ-નગારા વગાડશે પણ નિષ્ફળ જતાં દોષનો ટોપલો બીજા ઉપર નાખી તેમાંથી ખસી જશે.

થોડા વરસો પહેલાં કેટલાય ગામો અને જિલ્લાઓને પણ સાક્ષર જાહેર કરવામાં આવેલ. પરંતુ ત્યાં પણ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ તો જરૂર જોવા

240

સફળ શિક્ષક

મળે છે. મોટાં—મોટાં ઉદ્ઘાટન અને સમાપન સમારંભો કરવાને બદલે પાયાનું કામ થાય તે અત્યંત જરૂરી છે.

આમ તો શિક્ષણની અનેક સમસ્યાઓ છે પરંતુ કેટલીક પાયાની મૂળ ભૂત સમસ્યાઓ છે. જેનો ઉકેલ જેમ બને તેમ જલ્દી આવે તેમાં જ દેશનું ભલું છે. એકલી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધિઓના ઢોલનગારા પીટવાથી વર્તમાન નહીં સુધરી જાય અને ભાવિ અંધકારમય જ રહેશે.

આપણા દેશમાં શિક્ષણ અંગેનું ચિંતન વહન અને વ્યાપક રીતે થતું આવ્યું છે. પરંતુ તેનો અમલ ક્યાંથી ભરેલો હોય છે. આથી ધારી સફળતા મળતી નથી.

અનેક શિક્ષણપંચોની ભલામણોમાં આપણે રસ્તો તો બહુ જ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે તે બધી ભલામણો ખૂબ જ અભ્યાસો બાદ વૈજ્ઞાનિક, શાસ્ત્રીય રીતે સર્વેક્ષણોથી સંશોધનોથી તૈયાર થયેલ હોય છે.

૧૯૬૦—૬૪ના કોઠારી શિક્ષણપંચની કેટલીક ભલામણો જે વ્યાપક અહેવાલ દ્વારા આપણને પ્રાપ્ત થયેલ તે આજે પચાસ જેટલાં વરસો પછી પણ આપણે અમલમાં લાવી શક્યા નથી. ત્યાર પછી તો અનેક પ્રયાસો થયેલ છે.

જેનો રાષ્ટ્રીયકક્ષાના સંશોધન આધારિત કામો થયેલ પરંતુ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ ભલામણોનો અમલ કરનાર કેમ જાણે શા કારણે તેમાં સફળતા મેળવી શકતા નથી ?

મને લાગે છે કે આપણા વલણ, રસ, વિ. શક્તિ, કૌશલ્યો વગેરેમાં કાંઈક ક્યાશ જરૂર રહી જાય છે.

આ તે ક્યા પ્રકારની શિક્ષણ વ્યવસ્થા છે ? આ તે ક્યા પ્રકારની શિક્ષણની સીસ્ટમ ગોઠવાયેલી છે ? આ તે ક્યા પ્રકારની શિક્ષણની ફિલોસોફી કામ કરી રહી છે ? આ તે ક્યા પ્રકારના શિક્ષણનાં ઉદ્દેશ્યો કાર્યાન્વિત થઈ રહ્યા છે ? આ તે ક્યા પ્રકારના શિક્ષણનાં કાર્યોને સમજાવવામાં આવી રહ્યા છે ?

આ તે ક્યા પ્રકારના શિક્ષણનું સ્વરૂપ, તત્ત્વો, સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર ચણતર થઈ રહ્યું છે ? આ તે ક્યા પ્રકારના શિક્ષણનાં અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવામાં આવી રહ્યા છે ? આ તે ક્યા પ્રકારના પરીક્ષણ, માપન, મૂલ્યાંકનો પ્રયોજાઈ રહ્યા છે ? આ તે ક્યા પ્રકારના અનુકાર્યો ગોઠવાઈ રહ્યા છે ? કે જ્યાં શિક્ષણમાં શ્રમને કોઈ સ્થાન જ નથી. માત્ર શ્રમ પ્રત્યેની સૂગ જ છે.

કોઈ ક્રિયાનો અનુભવ મળતો જ નથી. જરા પણ ગ્રામાભિમુખતા વિકસતી જ નથી. જીવન સાથે કોઈ અનુબંધ જ નથી. સર્વાંગીણ વિકાસની કોઈ ક્ષમતા જ નથી. જ્યાં શ્રમનું કોઈ ગૌરવ જ નથી. જ્યાં સ્વાશ્રય માટેના કોઈ અનુભવો જ મળતા નથી. જ્યાં બિન સાક્ષિતાની તાલિમ મળી રહેતી જ નથી. જ્યાં ઉત્પાદક પરિશ્રમ જેવું કશું જ નથી.

જ્યાં બેકારી ઘટાડે તેવો અભ્યાસક્રમ જ નથી. જ્યાં કામ સાથે વિચારનો અનુબંધ નથી. જ્યાં વિચાર છે ત્યાં કામ જ નથી. કામ છે ત્યાં વિચાર નથી. જ્યાં ભણેલો કામ કરતો નથી અને કામ કરનાર ભણતો જ નથી. જ્યાં હતાશા, નિરાશા, નિષ્ફળતાનું શિક્ષણ છે.

જ્યાં સાદાઈ, નૈતિકતા, ચારિત્ર્યઘડતર, પટપટાવલંબન, ભાતૃભાવ, ત્યાગ, ખુમારી, શાંતિ જેવું કશું જ નથી. જ્યાં રાષ્ટ્રીય ધનનો એકલો બગાડ

જ છે. જ્યાં સમૂહજીવન વિકાસની કોઈ શક્યતાઓ જ નથી. જ્યાં શોષણવિહિન સમાજનું પ્રશિક્ષણ મળી રહે તેની માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

જ્યાં ઘર, સમાજ, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થા, ઉદ્યોગ, પર્યાવરણ સાથે કોઈ જોડાણ જ નથી. જ્યાં સમાજની સમસ્યાઓની કોઈ ચિંતા જ નથી. જ્યાં અનુશાસન, સ્વશાસનની કોઈ શક્યતા જ નથી.

જ્યાં સર્જનાત્મક અનુભવો, કૌશલ્યો, ક્રિયાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યાનુભાવો, ક્રમ કાર્યો વગેરેને દૈનિક સમયપત્રકમાં કોઈ સ્થાન જ નથી. જ્યાં પ્રત્યક્ષ અનુભવો જેવું કશું જ નથી. જ્યાં જ્ઞાન, કર્મ, પ્રવૃત્તિને કોઈ સંબંધ જ નથી. જ્યાં શીખનાર માત્ર માનસિક પ્રવૃત્તિ જ કર્યા કરે છે.

જ્યાં શિક્ષણ પ્રયોગો, પરિવર્તનશીલતા, વર્ગ સંશોધનો, નવીન પ્રવાહો, સ્વાયત્તતાને કોઈ સ્થાન જ નથી. જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારની દૈનિક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ થતી જ નથી. જ્યાં કૌટુંબિક વાતાવરણનો સદંતર અભાવ છે. જ્યાં સમાજ નવનિર્માણ તથા અનુભવો મળી રહેવાની કોઈ ક્ષમતા જ નથી.

જ્યાં વ્યાપ્ત સમાજરચનાનું પ્રશિક્ષણ મળી રહેવાની માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી. જ્યાં હડતાલો છે. રાજાઓ છે, કચેરી છે, સાંપ્રદાયિકતા છે, પ્રાંતીયતા છે, જાતિવાદ છે, અસ્પૃશ્યતા છે, અસમાનતા છે, પ્રસાદ છે, ભ્રષ્ટાચાર છે, ધંધાદારી વલણ છે, સર, વલણનો અભાવ છે, જ્યાં સમાજની જરૂરિયાતોની પૂર્તિનું શિક્ષણ મળી રહેતું નથી.

જ્યાં હેતુ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિઓનો અભાવ છે જ્યાં અધ્યેતાની શક્તિ, ઉત્તમ તત્વોને બહાર લાવવાની કોઈ તકો મળી રહેતી નથી. જ્યાં સમાધાનની સહજ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળી રહેતું નથી. જ્યાં ભણેલ સમાજને બોજાડપ બની રહે છે. સમાજનો બોજ હળવો થતો જ નથી.

જ્યાં શિક્ષણને અને શ્રમજીવનને અનુબંધ નથી. હંમેશા અણબનાવ છે. જ્યાં ઊંચ-નીચના ભેદો દૂર થાય તેવા દૈનિક અનુભવો મળી રહેતા નથી. જ્યાં કાર્ય જ નથી ત્યાં કાર્યની ફેરબદલીની શક્યતા જ ક્યાંથી હોય ?

જ્યાં એકલું જ્ઞાન, સમજ, માહિતી, કવિતા, શ્રવણ, સ્પષ્ટીકરણ, વક્તવ્ય, વ્યાખ્યાન વગેરે જેવી વાંઝણી પ્રવૃત્તિઓની આખો દિવસ સતત

બોલબાલા છે જે કોઈ ફળ દેતા નથી. જ્યાં પશ્ચિમની પ્રથાનું આંધળું અનુકરણ જ માત્ર છે. જે આ દેશની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ અનુસંધાને ગોઠવાયેલ જ નથી. જ્યાં અધ્યેતા તેના જીવનમાં ભવિષ્યમાં ક્યાંય કામ ન આવે એવા વિષયોનું વિષયવસ્તુ ગોખ્યા કરે છે અને દરેક વર્ષાતે તેના અવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણોમાં ઓક્યા કરે છે.

જ્યાં ઊંચી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા પછી અધ્યેતા નિરાશા, હતાશા, અસલામતીના અંધારિયા કૂવામાં ગરકાવ થઈ જાય છે. જ્યાં બુદ્ધિને અને શરીર શ્રમને કોઈ સંબંધ જ સ્થાપિત થતો નથી. જ્યાં અભ્યાસના અંત સુધીમાં અધ્યેતા પોતે ક્યા વ્યવસાય માટે યોગ્ય છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી.

જ્યાં હજુ પણ કેટલીક પ્રાથમિક, માધ્યમિક વિદ્યાલયોમાં “સોટી વાગે ચમચમ, વિદ્યા આવે રમઝમ”ના ખ્યાલો કાર્યાન્વિત છે. જ્યાં જમાદાર જેવા શિક્ષકનું રાજ પ્રવર્તે છે. જ્યાં જેલ જેવી દિવાલોવાળા બાહ્ય ઘોંઘાટથી ભરપૂર ખીયોખીય ભરેલા, ખુલ્લા મેદાન વગરનાં વર્ગખંડોમાં અધ્યેતાઓ શિક્ષણના નામે બીજું કાંઈક જ મેળવી રહ્યા છે.

ખાસ કરીને શહેરની શાળાઓની આવી જ પરિસ્થિતિ છે. જ્યાં વિકેન્દ્રિકરણને બદલે કેન્દ્રિય વ્યવસ્થાએ ઘડેલા અણઘડ કાયદાઓના નિયમોનો-વ્યવસ્થાનો સંચાલકોએ સરકારી સહાય મેળવવા માટે સતત અમલ કરવાનો હોય છે. આ અને આવી બીજી અનેક બાબતો ગણાવી શકાય તેવી શિક્ષણ વ્યવસ્થા આ દેશની જરૂરિયાત સાથે જરા પણ અનુબંધિત નથી.

આમ છતાં તેના જ એક ભાગનો વ્યાપ-વિસ્તાર થતો રહ્યો છે અને બીજો સારો પણ નથી જ. કારણ કે સમગ્ર સિસ્ટમ જ એ રીતે ગોઠવાયેલ છે. કાર્યાન્વિત થઈ રહી છે. ત્યાં નવ વિચારને કોઈ સ્થાન જ નથી, તેને કોઈ ઘૂસવા દે તેમ જ નથી, આ નિષ્ફળ સિસ્ટમનું કવચ એવું મજબૂત તૈયાર થઈ ગયું છે કે નાના અમથા પ્રયાસો તેના છીદ્ર પણ પાડી શકે તેમ નથી ત્યાં આખી સિસ્ટમને બદલવી તો શક્ય જ કેમ બને ?

મહાત્માગાંધી જેવા કોઈ માયના લાલે તેમના અનેકવિધ કાર્યક્ષેત્રોમાંથી પણ સમય કાઢીને એક નવી શિક્ષણ સિસ્ટમનું માળખું આપ્યું પણ આ શ્રમ એ સામાજિક સેવા પ્રત્યે સૂત્ર ધરાવનાર પ્રવાહી માસને તેને નિષ્ફળ બનાવવામાં

કાંઈ બાકી રાખ્યું નહીં અને બધે જ ચીલાચાલુપણાનું સામ્રાજ્ય ફરી પાછું વ્યાપી ગયું. શિક્ષણનાં કોઈ પણ તબક્કે શિક્ષણ મેળવી રહેલ અધ્યેતાને દરરોજ બે કલાક શ્રમ અને સામાજિક સેવાના અનુભવો મળી રહે તીવ્ર વ્યવસ્થા વિચારવી જરૂરી છે, આ માટે શિક્ષણનાં દૈનિક કલાકોમાં વધારો વિચારી શકાય.

આમેય શિક્ષક શાળામાં ચાર-છ કલાક એકલી માનસિક કવાયત કર્યા કરે છે તેમાંથી તેને રાહત મળશે, કામની ફેરબદલીથી થાક ઓગળી જશે અને વિદ્યાર્થી વધુ કલાક શાળામાં રહેશે તો તેનો શારીરિક, માનસિક, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક વિકાસ થશે અથવા તો અનેક ભાષાઓ અને માહિતીલક્ષી વિષયોનું ભારણ ઓછું કરીને શીખનારને શ્રમ અને સામાજિક સેવાના અનુભવો પૂરા પાડી શકાય.

આને કારણે તેનું સમાજ, શાળા, ઘર, સંસ્થા, ઉદ્યોગ સાથે જોડાણ થશે અને આ અશક્ય નથી. શાળાઓમાં પણ શ્રમના કેટલાક અનુભવ પૂરા પાડી શકાય તેમ છે.

સ્થાનિક શ્રમના ક્ષેત્રોને ફરજ પાડી શકાય. જેથી વ્યાપક વિદ્યાર્થી સમૂહને કાર્યાનુભવ મળી રહે. શાળાઓમાં જ્યાં બહોળો માનવસમુદાય હાજર હોય ત્યાં ચોથા વર્ગના કર્મચારીની જરૂર જ શી રહે ?

બધાં કામો વિદ્યાર્થી દ્વારા થઈ શકે. પ્રવર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, સંચાલક હાથ-પગ હલાવતો જ નથી. તેનું માત્ર મોઢું જ ચાલે છે. આ તો અસમાન વિકાસ ગણાય તેનાથી તો વિકૃતિ ન જન્મે તો બીજું શું જન્મે ?

નવી તાલિમ જેવી કેટલીક શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ચોવીસ કલાક(આરામના સમય સિવાય) એકબીજા માટે સંપ્રાપ્ય હોય છે, તેઓ બે કલાકથી વધુ શ્રમકાર્યના અને શ્રમકાર્ય સાથે શિક્ષણને અનુબંધિત કરે છે. સમાજસેવાના અનેક કાર્યો માટે સમય કાઢી શકે છે, સમૂહજીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજે છે.

દિવસ-રાત શિક્ષણ મેળવે છે, પ્રવાસમાં પણ વર્ગો ચાલી શકે છે. અનેકવિધ શિબિરો પ્રયોજે છે. સમાજ, વાલી, ઘર, સંસ્થા સાથે સતત સંપર્કમાં રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રોજેક્ટ કે નવા આયોજન માટે વિદ્યાર્થી, શિક્ષક,

કર્મચારીઓ, પ્રાપ્ય હોય છે. ત્યાં બેલ પણ વિદ્યાર્થી માટે છે. સફાઈ કરે છે, રસોઈ કરે છે, પોતાના સઘળાં કાર્યો જાતે જ કરે છે, સ્વાધ્યાય કરે છે અને કોઈ પણ અધ્યયનશીલ નવા વક્તાને સાંભળવા માટે હંમેશા તૈયાર રહે છે.

જ્યાં સર્વાંગીક વિકાસની પૂરતી તકો રહેલી છે એ પ્રકારના શિક્ષણ પ્રત્યે આજે સમાજમાં સૂગ પ્રવર્તે છે, વહીવટીતંત્ર પણ તેના પ્રત્યે હંમેશા ઓરમાયુ વર્તન રાખે છે.

જે શ્રમ અને સામાજિક સેવાના અનુભવો મેળવીને તૈયાર થાય છે તે વિદ્યાર્થીને નકામું શિક્ષણ મેળવેલ વિદ્યાર્થીની સરખામણી કરીએ તો તેના વચ્ચે લાખ ગાડાનો ફરક જોવા મળે છે.

નકામું શિક્ષણ મેળવેલ વિદ્યાર્થી શિક્ષણ દરમિયાન તથા શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી ઘર, શાળા, સમાજ માટે માત્ર બોજારૂપ જ છે. તે કોઈ કામનો નથી.

પોતાના કામો જાતે કરી શકતો નથી. તે જ્યાં સુધી ટેબલ ખુરશીનું કામ ન મળે ત્યાં સુધી બેકાર રખડ્યા કરે છે. તેને ભવિષ્યમાં પણ શ્રમ અને સમાજસેવાના કામોમાં રસ પડતો નથી. તે માત્ર ઓફિસર થવાનું જ પસંદ કરે છે પણ બધા તો કોઈ ઓફિસર હોતા નથી.

કેટલાક સેવકોની પણ જરૂર હોય છે. કોઈ કામ નાનું-મોટું નથી, કોઈ કામ અઘરું નથી, કોઈ કામ ઊંચું-નીચું નથી. દરેકની જરૂર છે. શ્રમ અને સામાજિક સેવાના અનુભવ મેળવેલ વ્યક્તિ ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ માર્ગ કાઢી શકે છે તે પોતાના શ્રમ, કૌશલ્ય, આવડત, અનુભવથી શૂન્યમાંથી પણ સર્જન કરી શકે છે.

ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં વેધન જગ્યાએ પણ સામાજિક પરિવર્તનની સંસ્થાઓ ઊભી કરી વિકસાવી તેનું સફળ સંચાલન કરી શકે છે તે દરેક કામમાં જાતે જોડાતો હોવાથી બધાના પ્રેમ, સહકાર, લાગણી તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને અનેક ક્ષેત્રોમાં તે સફળ થવાની આવડત ધરાવે છે.

આપણો દેશ ક્યાં એવો ધનાઢ્ય છે કે સફાઈ અને સ્વચ્છતા માટે પણ નોકરિયાતો રાખવા પડે. આપણે ત્યાં એટલો બધો માનવશ્રમ પ્રાપ્ય છે

કે તેનો ઉપયોગ જ થતો નથી. બધા જ આળસુ થઈ ગયા છે, બધે જ યુરોપના દેશોની નકલ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પાટલીઓ ઉપર બેસીને શીખે કે નીચે બેસીને શીખે તેમાં કાંઈ જ ફરક પડવાનો નથી.

ચાર દિવાલોમાં ગોંધાઈને શીખે કે ખુલ્લા મેદાનમાં શીખે તેમાં કાંઈ જ ફરક પડવાનો નથી. વિદ્યાર્થી પોતાના ઘરે નાનાં-મોટાં કામમાં મદદરૂપ થાય છે તેમ બે કલાક શાળામાં હળવો શ્રમ કરે તેથી તેને ફાયદો જ થવાનો છે. તેનું ઘડતર થશે અને જીવનમાં ઉપયોગી થશે તે પરાવલંબી, પાંગળો નહીં બની જાય.

અમારો એક ભાણીયો છે તેણે શાળામાં કે ઘરે કશું જ કામ કરેલ નથી. તેને વલણ કે રસ પણ નથી. તેની આર્થિક સ્થિતિ પણ ખૂબ સારી ન ગણાય તે ઘરે તેના સર્વ કામોમાં ૧૦૦ ટકા પોતાનાં માતા-પિતા ઉપર જ આધારિત છે.

આથી જ્યારે તેને કોઈ પ્રસંગોવશાત એકલા રહેવાની જરૂર પડે છે ત્યારે તેનું પરાવલંબી જીવન તેને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. તે રસોઈ બનાવી શકતો નથી, સફાઈ કરી શકતો નથી, પોતાના કપડા ધોઈ શકતો નથી, પાણી પણ ગરમ કરી શકતો નથી, શાકભાજી ખરીદી લાવી શકતો નથી, ઘરમાં નોકર-ચાકર તો છે નહીં તેથી મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ જાય છે.

તેને ઘરમાં કે શાળામાં ક્યાંય પોતાનું કામ જાતે કરવાના સંસ્કાર મળ્યા જ નથી. આવી જ દશા મોટાભાગના આપણા અધ્યેતાઓની છે. આ બધું ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે ?

શાળાકક્ષાએ શ્રમના અનુભવો આપવાના અનેક પ્રયત્નો ભૂતકાળમાં થયા છે પરંતુ લગભગ નિષ્ફળ જ ગયા છે. કોઈને કામ કરવું ગમતું જ નથી. કાર્યાનુભવ, ઉદ્યોગ, સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદક, શ્રમકાર્ય, એન.સી.સી., એન.એસ.એસ..

પ્રવૃત્તિઓ, વ્યવસાયી શિક્ષણ, ક્રિયાત્મક કામો, સર્જનાત્મક કામો, પ્રાયોગિક કામો, યોગ, શારીરિક વ્યાયામ, કૌશલ્યોની તાલિમ, કૃષિ ગોપાલન, બાગાયત, સફાઈ સ્વચ્છતા, આરોગ્ય સુશોભન, પાણી વ્યવસ્થા, રસ્તાકામ

રીપેરીંગ, સારવાર, સમારકામ, અકસ્માત સારવાર, વિદ્યુત, લાયબ્રેરી કામ, વાહનવ્યવસ્થા, સહકારીભંડાર, નર્સરી કામ, વૃદ્ધોને મદદ, કુટીર ઉદ્યોગ વગેરે અનેક સ્વરૂપે શ્રમ અને સામાજિક સેવાને અભ્યાસ ક્ષેત્રોમાં સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો પણ ઈચ્છાશક્તિ અને વલણના અભાવે શિક્ષકોએ તેને નિષ્ફળ જ બનાવ્યું.

બધાને ખુરશીમાં બેસીને જ પૈસા મેળવવા છે. હાથ-પગ હલાવવા જ નથી. તે કામોને હલકા ગણે છે. તેને માટે પટાવાળાની વ્યવસ્થા હોય છે આપણા દેશનો સામાન્ય પ્રજાજન ભૂખે મરે છે.

કેટલાકે શાળાઓના દર્શન પણ કર્યા નથી ત્યારે આ બધી રાજાશાહીની શી જરૂર છે ? બધું જ ફેરવિચારણા માંગી લે છે.

જો શ્રમ કરશે તો સમાજ સાથે જોડાણ થશે, શ્રમના સંસ્કાર મળી રહેશે, ઘર, શાળા, સમાજ, સ્થાનિક સંસ્થા સાથે સમન્વય થશે, શારીરિક ક્ષમતાનો વિકાસ થશે, કૌશલ્યોનો વિકાસ થશે, જીવનઘડતર થશે.

વ્યવસાયિક વલણ વિકસશે, ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ મળી રહેશે, પરાવલંબીપણું દૂર થશે. સમાજની જરૂરિયાતો સંતોષાશે. શરીર શ્રમનો બુદ્ધિ સાથે સમન્વય થતાં બુદ્ધિનો વિકાસ થશે, ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે કદમ મિલાવી શકાશે. ક્રિયા દ્વારા જ્ઞાન મળી રહેશે. કર્મથી જ્ઞાન ઉદ્ભવશે.

અત્યારે તો બે પ્રકારની શિક્ષણ વ્યવસ્થા કાર્યાન્વિત છે. એક વ્યવસ્થા જે સાવ નકામી છે તેમાં બધા જ પ્રમાદી છે. તે બહુ વ્યાપક છે. તેની બોલબાલા છે. તેનું મૂલ્ય વધારે છે. તેને મોભી પ્રાપ્ય છે.

એક બીજી વ્યવસ્થા જે ૨૪ કલાક ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ પૂરું પાડી રહી છે તે નવી તાલિમની શિક્ષણ વ્યવસ્થા છે તેને હલકી ગણવામાં આવે છે. જે સારું કરે છે, તેને નકામું ગણવામાં આવે છે.

એકલા જ્ઞાનના પોટલા બાંધવાથી બધી ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ થવાનો નથી. માણસ નકામો બની જશે. હાથ-પગ હલાવ્યા વગરનું શિક્ષણ સદંતર ઈચ્છવા યોગ્ય જ નથી.

આમેય શિક્ષણમાં જ્ઞાન કરતાં ઉપયોજન કૌશલ્યનું મહત્ત્વ વધારે છે. કૌશલ્ય વિકાસના તો કશા અનુભવ મળતા જ નથી. એવા શિક્ષણને જેમ બને તેમ જલ્દી તિલાંજલિ આપવી રહી.

શાળાકક્ષાએ ભાષાશિક્ષણ, વિજ્ઞાનશિક્ષણ, માહિતીલક્ષી વિષયોનું શિક્ષણ એમ ત્રણ પ્રકારો જ રાખી તેના પેટા પ્રકારોનો આ ત્રણે પ્રકારોમાં સમાવેશ કરીને બાકીને સમય, શ્રમ અને સામાજિક સેવાના ક્ષેત્રોને ફાળવવો ઉપયોગી થાય.

આમ કરવાથી કોઈ નુકસાન થવાનું નથી. જે ભાવિ જીવનમાં કશું ઉપયોગી ન થાય અને કદી પણ કામનું નથી એવું ઘણું જ શાળાકક્ષાએ શિખવવામાં આવે છે. આવા નકામાં જ્ઞાનનો જરૂર છેદ ઉડાડી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીને યાદ કર્યા વગર આ પ્રકારના લેખનું સમાપન કેમ થઈ શકે ? આ અવતરણો અંગ્રેજીમાંથી લીધેલ હોવાથી તે સ્વરૂપમાં જ રાખવા યોગ્ય ગણાય.

“આઈ એમ કોન્સીડ ઘેટ ધ પ્રોજેક્ટ સિસ્ટમ ઓફ એજ્યુકેશન ઈન નોટ ઓન્લી વેસ્ટફૂલ બટ પોઝીટીવલી હાર્મફૂલ”

“મોસ્ટ ઓફ ધ બોયઝ એ લોસ્ટ ટુ ધ પેરેન્ટ્સ એન્ડ ટુ ધ એક્યુપેશન ટુ વીચ ધે વેર બોર્ન, ધે પીકઅપ એવીલ હેબીટસ, ઈફેક્ટ અરબન વેઝ એન્ડ ગેટ્સ એ સમેસ્ટીંગ ઓફ સેમ થીંગ વીચ મે બી એનીથીંગ બટ નોટ એજ્યુકેશન.”

“ધ પ્રેઝન્ટ સિસ્ટમ ઓફ એજ્યુકેશન ડઝ નોટ મીટ ધ રીક્વાયરમેન્ટ ઓફ કન્ટ્રી ઈન એની શેઈપ ઓર ફોર્મ.”

ગાંધીજી પ્રવર્તમાન શિક્ષણપ્રથાને નકામી નુકસાનકાર જણાવે છે. આ પ્રથા કુટુંબ, વાલી અને જન્મજાત ધંધા રોજગારથી નાતો છોડાવે છે. તે કુટેવોને જન્મ આપે છે. તેમાં શિક્ષણ જેવું કશું જ નથી.

રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતને તે અનુરૂપ નથી. આજે પણ આ પરિસ્થિતિમાં કશો જ ફરક પડેલ નથી. ઊલ્ટાની પરિસ્થિતિ વણસતી જ ચાલી છે.

વિવિધ એજ્યુકેશન કમીશનોએ પણ વારંવાર આ બાબતોમાં ધ્યાન

ખેંચેલ છે પણ ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ અને અણઆવડત, આળસુ, આરામપ્રિય જીવન વ્યવસ્થા એ આ પ્રકારના શ્રમ અને સામાજિક સેવા આધારિત પ્રયાસોને પ્રવેશવા જ દીધા નથી અને પ્રવેશ કરાવેલ છે તો તે નિષ્ફળ બનાવેલ છે.

આપણી આ શ્રમ શિક્ષણ વ્યવસ્થા પણ ચાલુ પ્રકાર જેવી ન હતી. ત્યાં પણ વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને વ્યવસાયિક કૌશલ્યોના વિકાસની પૂરતી સુવિધા હતી. આ તો નકામા માલ પેદા કરતા જ કારખાનાઓ છે.

જે માલ ક્યાંય ચાલે તેવો હોતો નથી. બજારમાં તેની કોઈ કિંમત જ ઉપજે તેમ નથી. છતાં ઢગલાબંધ માલનું ઉત્પાદન થયા જ કરે છે. તેને માંગ અને પૂરવઠાનો નિમય તો ક્યાંય લાગુ જ પડતો નથી. જેને જ્યાં ફાવે ત્યાં વાવાઝોડાનાં પ્રવાહમાં ઘડેલી દેવામાં આવે છે.

આ વાવાઝોડામાંથી વ્યક્તિએ પોતે જ બચવાનું હોય છે, વ્યક્તિએ પોતે જ પોતાનો રાહ પસંદ કરવાનો હોય છે, તેમાંથી કેટલાક પડતા, આથડતા, ઠોકરો ખાતા માંડ માંડ બચી જઈને આગળ આવે છે અને મોટાભાગના તો કાળના પ્રવાહમાં ક્યાંય વિલુપ્ત થઈ જાય છે.

તેના અસ્તિત્વની પણ કોઈને જાણ થતી નથી. ચાલો આપણે એક નવા પ્રકારની શિક્ષણ વ્યવસ્થા પ્રતિ કદમ માંડીએ અને પ્રવર્તમાન નકામી અને નુકસાનકારક પ્રથાને રામ...રામ... કરીએ !

શાળા-કોલેજોમાં આંતરિક મૂલ્યાંકન શાસ્ત્રીય પ્રકારનું પ્રયોજાય છે ખરું ?

પાટણ પી.ટી.સી.માં જાતિય શોષણનો બનાવ બન્યા પછી તેને માટે આંતરિક મૂલ્યાંકન પ્રથાની ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં થતી જોવા મળે છે. ખરી વાત તો એ છે કે આંતરિક મૂલ્યાંકન ખરા અર્થમાં ક્યાંય પ્રવર્તમાન જોવા મળતું જ નથી.

જ્યાં તેની સંકલ્પના જ અભ્યાસક્રમ ઘડનારાઓને સમજાણી ન હોય ત્યાં તેનો અમલ કરવાની રીત તો શી રીતે સાચી ગણી શકાય ?

આંતરિક ગુણાંકન(મૂલ્યાંકન) ને યોગ્ય રીતે સમજ્યા વગર શિક્ષણ જગતમાં અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પ્રવર્તે છે. કેટલાક શિક્ષણના તબક્કાઓમાં જે બોર્ડની પરીક્ષા સિવાયની સામયિક પરીક્ષાઓ લેવાય છે તેને જ માત્ર આંતરિક ગુણાંકન ગણવામાં આવે છે.

કેટલાક અભ્યાસક્રમોમાં ૨૦ થી ૬૦ ટકા સુધી શિખવનારને ગુણાંકન કરવાની સત્તા હોય છે. તેને આંતરિક મૂલ્યાંકન માનવામાં આવે છે. કેટલાક અભ્યાસક્રમોમાં જે શિક્ષણસંસ્થાને બહારના કાર્યક્રમો પ્રયોજવામાં આવે છે તેને જ આંતરિક મૂલ્યાંકન ગણવામાં આવે છે.

ક્યારેક નાની-મોટી સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ, છાત્રાલય, જીવન, ઉદ્યોગકાર્ય, પ્રાયોગિક કાર્યો વગેરે પ્રયોજવામાં આવે છે તેનું પણ ગુણાંકન કરી તેને આંતરિક મૂલ્યાંકન માનવામાં આવે છે.

ક્યારેક તો કોઈ પણ પ્રકારની માપન, પરીક્ષણ, મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિ, પ્રયુક્તિ, પદ્ધતિ, પ્રયોજ્યા વગર જ અમુક બાબતોમાં શિક્ષકને ગુણાંકન આપવાની છૂટ હોય છે અને તેને આંતરિક મૂલ્યાંકન માની લેવામાં આવે છે. ખરેખર, તો આ અને આવી બીજી અનેક કહેવાતી મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયાઓ તો

શાસ્ત્રીય પ્રકારનું આંતરિક મૂલ્યાંકન છે જ નહીં અને આમ અશાસ્ત્રીય પ્રકારના આંતરિક મૂલ્યાંકનોએ અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં ઊભા કરેલ છે. તેમાં પૂર્વગ્રહોની પૂરતી શક્યતાઓ રહેલી છે.

તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અને શિક્ષકે કાંઈ કરવાનું હોતું જ નથી. માત્ર પ્રાપ્તકોની જ લેવડ-દેવડ થાય છે. આવા અવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકનનો કોઈ અર્થ જ નથી. ખરેખર, તો મૂલ્યાંકન પોતે જ સતત, સર્વાંગીણ, સર્વવ્યાપક છે. તેમાંય આંતરિક મૂલ્યાંકનનો ખ્યાલ તો ખૂબ જ ઉમદા છે.

પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે પ્રયોજાય તો. નહીં તો અણઘડ રીતે પ્રયોજાતું આંતરિક મૂલ્યાંકન રદ કરવાની માંગ ઊઠે તે પણ સ્વાભાવિક જ છે અને આવા પ્રકારની સમસ્યાઓનો શિક્ષણ જગતે અનેક વખત સામનો કરેલ છે.

ક્યારેક તે ઘટાડવું પડ્યું છે ક્યારેક તે રદ કરવું પડ્યું છે. ક્યારેક તેને પ્રવેશ નોકરીની કાર્યવાહીમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલ છે.

ખરેખર, તો વૈજ્ઞાનિક, શાસ્ત્રીય રીતે પ્રયોજાતું આંતરિક ગુણાંકન ખૂબ જ ઉત્તમ પ્રકારનું સાધન છે. તે ખૂબ જ ઉપયોગી પણ છે.

આપણે ત્યાં આંતરિક ગુણાંકનને નામે જે શાળા-કોલેજોમાં આંતરિક સામયિક પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે અને તેને ગુણાંકન-પ્રાપ્તક આપી મૂલવવામાં આવે છે તેનો કોઈ અર્થ જ નથી.

આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યાંકનમાં કશો ફરક જ નથી. બાહ્ય મૂલ્યાંકનમાં બીજા શિક્ષકો પરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન કરે છે. જ્યારે અહીં પોતાના શિક્ષકો પરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન કરે છે તે બંને ખરેખર તો એક માના બે દીકરા સમાન છે.

તેમાં અધ્યેતાના સાર્વત્રિક વિકાસનું સતત થતું મૂલ્યાંકન(સર્વાંગીણ મૂલ્યાંકન) તો ક્યાં આવ્યું ? આ બધી સમજ્યા વગરની વાત છે.

શીખનાર, શીખવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન અનેક પ્રકારે, અનેક બાબતોમાં સતત વિકસતો રહેતો હોય છે. દરેક વ્યક્તિ ભિન્ન છે-દરેકના રસ, વલણ, વિ. શક્તિ, બુદ્ધિ, વ્યક્તિત્વ, અનુકૂલન, અભિયોગ્યતા, કૌશલ્યો બધું જ ભિન્ન છે.

દરેક વ્યક્તિની(શીખનાર વ્યક્તિની) તે દરેક બાબતોનું માપન—પરીક્ષણ થતું રહેવું જોઈએ અને તેનો સંગૃહિત પ્રગતિપત્રક જેવા ઉપકરણમાં ઉલ્લેખ થતો રહેવો જોઈએ.

જે વ્યક્તિને પોતાને, શાળાને, વાલીને અને આગળના અભ્યાસક્રમો સાથે સંકળાયેલા સર્વને માટે ખૂબ ઉપયોગી બની રહે.

આ રીતે શીખનારની અભિરુચી, સેવાભાવના, નેતાગીરી, શીખ, સામાજિકતા, નિયમિતતા, ખંત, સત્યાચરણ, સ્વચ્છતા, ઉદ્યોગ પરાયણતા, સહકાર, સમભાવ, સહવર્તન, પ્રામાણિકતા, આજ્ઞા પાલન, હિંમત, ધૈર્ય જેવા ગુણોમાં વિકાસની સતત નોંધ લેવાતી રહે.

તેનો પ્રગતિપત્રકમાં ઉલ્લેખ થતો રહે. તેના શીખવાના વિષયોની શિક્ષણ બાબતમાં ગૃહકાર્યો, સ્વાધ્યાય કાર્ય, ભાગીદારી, સંકલીકરણ, કલા કૌશલ્ય, ઉપયોજન, સંસ્કાર, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારી, પ્રશ્નોત્તરમાં ભાગીદારી, સંગ્રહકાર્ય, ક્ષેત્રકાર્યો, શિબિરકાર્યો, વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ, વાંચન—લેખન, સાધના ઉપયોગ, નિરીક્ષણ નોંધ.

આપબુદ્ધિ, સહકારી વલણ, લોકશાહી વર્તન, લાગણી સમતુલા, તાત્કાલિક નોંધ, ચર્ચામાં ભાગીદારી, મૌખિક કાર્યો, મૌલિકતા, હસ્તાક્ષર, ઈત્તર વાંચન, શ્રુત લેખન, ઉચ્ચારણ, વાતચીત, વાક્યાતુર્ય, અભિવ્યક્તિ, સામાન્યીકરણ શક્તિ, પ્રોજેક્ટ કાર્ય, નક્શાકાર્ય.

માહિતીનું અર્થઘટન, તારવણી, એકાગ્રતા, અવલોકન, ગણતરીકાર્ય, વિશિષ્ટ ખ્યાલ, વિકાસ, પ્રાયોગિક કાર્યો, સર્જનાત્મક કાર્યો, સિદ્ધાંત—નિયમોની સમજ, સિદ્ધાંત—નિયમોનું ઉપયોજન વગેરે અનેકવિધ પ્રકારનો વિકાસ માપી શકાય અને તેની સતત નોંધ લેવાતી રહે છે.

હવે શાળા—કોલેજોમાં આવું તો કશું થતું જ નથી. તેના પરીક્ષણ મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પદ્ધતિઓ, ઉપકરણોથી તો શિક્ષક સાવ અજ્ઞાત જ છે. સંગ્રહિત માહિતીપત્રકનો ઉપયોગ જ ક્યાંય થતો નથી અને થાય છે તો ઢંગધડા વગરનો થાય છે. તેની વૈજ્ઞાનિક પ્રવિધિઓની કોને પડી છે ? બધું લોલમલોલ શિક્ષણ જગતમાં ચાલ્યા જ કરે છે.

જો સાચી રીતે આંતરિક મૂલ્યાંકન કરવું હોય તો અનેક શાસ્ત્રીય પ્રકારના મનોવૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ સતત થતો રહેવો જોઈએ. આ ઉપકરણોનો ઉપયોગ, નવા ઉપકરણો વિકસાવવા અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું તેનું જ્ઞાન કોને હોય છે ?

શું સંચાલકોને હોય છે ? શું આચાર્યોને હોય છે ? શું વાલીઓને હોય છે ? અને જો કદાચ કોઈકને હોય તો પણ આજે સમય જ કોની પાસે છે અને અભ્યાસક્રમના અમલ કરનારાએ આવા સમયની ફાળવણી જ ક્યાં કરી છે ? તો પછી ક્યાંથી વૈજ્ઞાનિક પ્રકારનું આંતરિક મૂલ્યાંકન શક્ય બને ?

શાળા—કોલેજોમાં કામના દિવસો જ ક્યાં પૂરતા રહેવા દીધા છે. મોટાભાગના દિવસોમાં રજાઓ હોય છે. જો ચાલુ હોય તો થોડા દિવસો શિક્ષણકાર્ય થાય ત્યાં ઢંગધડા વગરનું પરીક્ષણ કાર્ય થાય છે અને પછી પરીક્ષક પરીક્ષણ કાર્યમાં લાગી જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓએ તે સમય દરમિયાન શિખવવાનું હોતું નથી. આ રીતે આખું વર્ષ પ્રાથમિક પરીક્ષા, પરીક્ષણ કાર્ય, થોડું ઘણું શિક્ષણકાર્ય અને થોડી ફરજિયાત ફાળવેલી સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ બસ વર્ષ પસાર થઈ જાય છે.

આજે તો શિક્ષકોને પણ શેરબજાર, ટયુશન ક્લાસ, બીજા વ્યવસાયો, સરકારી બીજા કામોમાં રોકાણ, અંગત રોકાણ આડે શિક્ષણ અંગેનું ઊંડું ચિંતન કરવાનો સમય જ ક્યાં છે ?

આવી પરિસ્થિતિમાં ક્યો શિક્ષક વિવિધ પ્રકારના ઉપકરણોના ઉપયોગ દ્વારા વિષય શિક્ષણ તથા અન્ય પાસાઓના વિકાસને મૂલવવા પ્રયત્ન કરશે અને શિક્ષણખાતાએ પણ એવી સુવિધા ક્યા અભ્યાસક્રમોના અમલ માટે વિચારી રાખેલ છે. પ્રમાણભૂત કસોટીઓ દ્વારા બુદ્ધિરસ, વલણ, અનુકૂલન, વ્યક્તિત્વ, લબ્ધિ—વિધિનું માપન કરવું.

પ્રાયોગિક પરીક્ષાઓ યોજવી, નિદાન—ઉપચાર કાર્ય પ્રયોજવું, મુલાકાતો યોજવી, પ્રાસંગિક નોંધ કરવી, સામાજિકતાનું માપન કરવું, સંગ્રહિત માહિતીપત્રક ભરવું, ક્રિયાત્મક કસોટીઓ પ્રયોજવી, વ્યક્તિગત—સામૂહિક કસોટીઓ પ્રયોજવી, શાબ્દિક—અશાબ્દિક કસોટીઓ પ્રયોજવી, એક લીસ્ટ તૈયાર કરવું,

ક્રમ માપદંડ તૈયાર કરવો, પ્રશ્નાવલીઓ તૈયાર કરવી અથવા તૈયાર પ્રશ્નાવલીઓ ભરાવવી, વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું, વ્યક્તિ વિશિષ્ટ શક્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.

આ બધા ઉપકરણો, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ પ્રયોજ્યા વગર આંતરિક મૂલ્યાંકન શી રીતે શક્ય બને ? (અને તે પણ ગુણાંકનમાં તો નહીં જ. ગ્રેડ સિસ્ટમ હોવી ઘટે) આજે આંતરિક મૂલ્યાંકન માટે જે ઉડાપોહ જોવા મળે છે તેવું ખરા અર્થમાં આંતરિક મૂલ્યાંકન ક્યાંય પ્રયોજાતું નથી તે તેના કારણે છે.

જો ખરા અર્થમાં વિષય શિક્ષણમાં સિદ્ધિ તથા અન્ય બાબતોનું સર્વાંગીણ મૂલ્યાંકન થાય તો તે સારી જ વાત ગણાય. આખરે મૂલ્યાંકન કઈ રીતે નુકસાનકારક હોઈ શકે ?

મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ અવૈજ્ઞાનિક હોવાને કારણે જ આંતરિક મૂલ્યાંકન વગોવાઈ રહ્યું છે. એટલે આજે જે અર્થમાં આંતરિક મૂલ્યાંકન શાળા-કોલેજોમાં પ્રયોજાઈ રહ્યું છે તે તદ્દન અવૈજ્ઞાનિક-અશાસ્ત્રીય જ છે. તેને જેમ બને તેમ જલદી તિલાંજલી આપવામાં આવે એ જ યોગ્ય ગણાય.

શિક્ષણ એક ત્રિકોણ છે. તેમાં ઉદ્દેશ્યો, અધ્યયન-અનુભવો અને મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ ત્રણે ગાઠ રીતે સંકળાયેલ છે.

એના વગર બીજું અધૂરું છે ઉદ્દેશ્યો અનેકવિધ-અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે, અધ્યયન-અનુભવો પણ અનેકવિધ રીતે અપાવા જોઈએ અને મૂલ્યાંકન પણ અનેકવિધ રીતે થતું રહેવું જોઈએ.

આ ત્રણેયના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર બધા જ પ્રયાસો વ્યર્થ છે. અભ્યાસક્રમ અમલ સાથે સંકળાયેલ બધાને માટે આ બાબતનું ઊંડું જ્ઞાન, પ્રશિક્ષણ હોય તે અનિવાર્ય ગણાય અને તો જ શિક્ષણનું ગાડું પાટે ચાલશે. નહીં તો તે ક્યાંય વેરવિખેર થઈ જશે.

જો ઉદ્દેશ્યો એક બાજુ ચાલશે, અધ્યયન અનુભવો બીજી દિશામાં પીરસાશે તથા મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ ઢંગઘડા વગરની હશે તો શિક્ષણનું તો નખ્ખોદ જ વળી જશે અને ગાડી પાટેથી ખડી જશે.

આ અગાઉ પણ આપણે મૂલ્યાંકન અંગેના બે લેખોમાં મૂલ્યાંકન

ખરા સંકલ્પમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ જે કોઈ હોય તેમણે આ બધા લેખો જોઈ જવા ખૂબ જ ઉપયોગી ગણાય.

આપણી અશાસ્ત્રીયતા, અવૈજ્ઞાનિકતાને કારણે શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રવિધિઓનો આપણે પ્રાસંગિક બનાવોને કારણે છેદ ઉડાવતા જશું તો પછી શિક્ષણ શાસ્ત્રી પાસે વ્યક્તિ વિકાસ માટે તથા મૂલવવા માટે શું બાકી રહેશે ?? શિક્ષણનો જ છેદ ઊડી જશે.

આંતરિક મૂલ્યાંકન તેના ખરા અર્થમાં શાસ્ત્રીય રીતે પ્રયોજવામાં આવે તો જરા પણ નુકસાનકારક નથી. તેનાથી વ્યક્તિ અને સમાજને ફાયદો જ છે. જરૂર છે ઊંડી સમજ અને અમલની.

આપણે ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારનો, ઉચ્ચ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનો ઘણા જ ખરાબ રીતે પ્રયોજવામાં આવે છે.

આથી તેમાં મળતી નિષ્ફળતા માટે તત્ત્વજ્ઞાનને દંડવામાં આવે છે. તેનો અમલ કરનારની અણઆવડતને કોઈ જ પડકારતું નથી. આપણે ત્યાં શિક્ષણ શાસ્ત્રીનો એકડો ન જાણતી હોય તેવી વ્યક્તિઓ પણ શિક્ષણમાં કૂદી પડી છે. આને કારણે જ નુકસાન થઈ રહ્યું છે તેની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. તેમને માટે જીવનના બીજા અનેકવિધ ક્ષેત્રો છે.

અહીં તો એવી વ્યક્તિઓની જરૂર છે જે શિક્ષણ શાસ્ત્રના દરેક પાસાને બરોબર ઘોળીને પી ગઈ હોય.

આતો જીવતા-જાગતા વ્યક્તિત્વ સાથે કામ લેવાનું છે. તેમાં અનેક પ્રકારના કૌશલ્યો, રસ, વલણ, વિ. શક્તિઓ, જ્ઞાન, સમજ, પ્રશિક્ષણની જરૂર છે.

શિક્ષક અને અન્ય કર્મચારી જે શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ છે તેણે મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓની અનેકવિધ બાબતોને જાણી-સમજી લેવી ઉપયોગી ગણાય.

જીવનમાં પણ દરેક ક્ષેત્રમાં મૂલ્યાંકન પરીક્ષણ-માપનની જરૂર પડ્યા જ કરે છે. જો મૂલ્યાંકન વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ વિકસ્યો હશે તો જ આપણે બીજા વ્યક્તિને યોગ્ય રીતે મૂલવી શકીશું નહીં તો જરૂર તેને અન્યાય કરી બેસીશું.

ચાલો આપણે શાળા, કોલેજોમાં પ્રયોજાતા ઢંગઘડા વગરના મૂલ્યાંકન પ્રયાસોને હવે તિલાંજલી આપીએ અને તેમાં વૈજ્ઞાનિકતા લાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

તો જ આ શિક્ષણ જગતનું કલ્યાણ થઈ શકશે. નહીં તો પૂર્વગ્રહોથી પ્રયોજાતા મૂલ્યાંકનો દ્વારા આપણે અધ્યેતાને, સમાજને, વાલીને બધાને અન્યાય કરી બેસીશું.

આ લેખનું પ્રયોજન બહુ જ સ્પષ્ટ છે. આપણે પ્રવર્તમાન આંતરિક મૂલ્યાંકન માળખાને ચાલુ રાખવા માંગતા નથી તેને તિલાંજલી આપીને એક નવા પ્રકારના મૂલ્યાંકન મામલાને પ્રયોજવા માંગીએ છીએ.

જેથી વ્યક્તિના સર્વાંગીણ વિકાસનું સતત મૂલ્યાંકન થતું રહે અને વ્યક્તિને આપણે સમજી શકીએ. તે વ્યક્તિ પણ પોતાને સમજી શકે તથા શીખનારનું વ્યક્તિત્વ ખીલી ઊઠે.

વ્યક્તિને શૈક્ષણિક—વ્યવસાયલક્ષી માર્ગદર્શન મળતું રહે. તેની મૂંઝવણો દૂર થાય અને તે યોગ્ય માર્ગની પસંદગી દ્વારા પોતાનું તથા સમાજનું કલ્યાણ કરી શકે.

કહેવાય છે કે ઘો. ૧૨ પછી આપણી પાસે શીખવા આવતો અધ્યેતા, ૨૫ જેટલી પોતાની વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ લઈને આપણી પાસે આવે છે. તેમ ડો. બદામીએ ૧૦ ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરેલ છે.

જો કે દરેક શીખનારને દરેક સમસ્યાઓ હોતી નથી. પરંતુ જો સારી રીતે પ્રત્યાઘાતો મેળવવામાં આવે તો શિખવનારને ૨૫થી માંડીને ૧૦૦ જેટલી સમસ્યાઓ હયાત હોય છે.

આ રીતે તેને સતત માર્ગદર્શનની જરૂર રહે છે. શાળાઓમાં શિક્ષક, ઘરમાં વાલી અને બહાર સમાજ જ તેને મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે.

આ રીતે રોગનું મૂળ પકડ્યા વગર ઉપર ઉપરથી થીંગડ—થાંગડ પ્રયત્નો કરવાથી કે સારી વસ્તુનો છેદ ઉડાડવાથી અંતે નુકસાન જ થવાનું છે.

આ રીતે શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જો પ્રામાણિક રીતે, ઉત્તમ રીતે શાસ્ત્રીય રીત પ્રયોજવામાં આવે તો આંતરિક મૂલ્યાંકન ખરેખર ખૂબ જ ઉપયોગી પ્રવિધિ છે. તેને અપનાવવાની જ રહી. જો તેનો જ છેદ ઉડાડવામાં

આવે તો અંતે નુકસાન જ થવાનું છે. ઊલટાનું વ્યક્તિનું સાચું મૂલ્યાંકન ખરેખર તો તેના દ્વારા જ શક્ય છે.

બાહ્ય મૂલ્યાંકનનું રાજ સમાપ્ત જેટલું જલ્દી થાય તેટલો ફાયદો છે. પ્રામાણિક મૂલ્યાંકન કરનારની શોધ કરવી અને તેમને શિક્ષણ જગતમાં સ્થાન મળે તેવું ગોઠવવું વહીવટકર્તાનું કાર્ય છે.

વ્યક્તિના સુસંવાદી, સમતોલ, અવિકૃત વિકાસ માટે સહશિક્ષણ પણ તેટલું જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જરૂરી ગણવામાં આવે છે. ગાંધી શિક્ષણ વિચારધારામાં તો તેને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલ છે.

તેના બદલે સ્ત્રીઓ માટેની અલગ શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ફેવર કરવામાં આવે તે મનોવૈજ્ઞાનિક નથી અને શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પણ નથી. જો છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે ન ભણી શકે તો સમાજ કેટલા અંશે પતનને આરે પહોંચેલ છે તેનું દર્શન કરાવે છે. આપણી સમાજવ્યવસ્થા સામે તે મોટો પડકાર ગણાય તે તંદુરસ્ત વ્યવસ્થા તો ન જ ગણાય.

આવી તો અનેક બાબતો આપણા શિક્ષણ માળખા માટે વિચાર માંગી લે છે. આપણે અહીં તેમાંથી એક બાબત આંતરિક મૂલ્યાંકનના તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શવા પ્રયત્ન કરેલ છે.

હું માનું છું કે, તેનો યોગ્ય રીતે સમજવા પ્રયાસ થશે અને શિક્ષણની સારી બાબતોનો છેદ ઉડાડવાને બદલે તેને સુધારવા નવી રીતે પ્રયોજવા પ્રયાસ થશે તો લાભકારક બનશે.

વસ્તી શિક્ષણની અનિવાર્યતા કેમ હજુ સુધી સમજાણી નથી ?

ભારતમાં ભયંકર વસ્તી વિસ્ફોટ છે. ભારત અને ચીનની વસ્તી ભેગી ગણીએ તો વિ✓ વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ છે. આવા ગણ્યા-ગાંઠ્યા દેશોને કારણે સમગ્ર વિ✓માં પણ વસ્તી વિસ્ફોટ છે એમ કહી શકાય.

ભારતમાં જે વિકરાળ સમસ્યાઓ છે તેમને અલગ અલગ ગણીને તેમનો હલ-ઉકેલ શોધવાની જરૂર નથી. ઊંડાણથી વિચારીએ તો બધી સમસ્યાનું મૂળ એક માત્ર વસ્તી વધારો છે.

આથી કેમ કહી શકાય કે ભારતમાં બીજી કોઈ સમસ્યા જ નથી. એક માત્ર સમસ્યા છે તે વસ્તી વધારાની છે અને આ સમસ્યા જ બધી સમસ્યાનું મૂળ છે. આથી એકમાત્ર તેને જ કેન્દ્રમાં રાખી બધી યોજનાઓનું આયોજન કરવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી બધી સમસ્યાઓ આપોઆપ ઉકલી શકે.

ભયંકર ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, કુપોષણ, રહેણાંકના મકાનનો અભાવ, પ્રદૂષણ, રોગચાળો, નિરક્ષરતા, અસામાજિકતા, અત્યાચાર, અન્યાય, અપરાધ, અજ્ઞાનતા, ભ્રષ્ટાચાર, મોંઘવારી, ગુંડાગીરી જેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કેટલીક વખત આખી જિંદગી કોઈ એક જ સમસ્યાના નિવારણમાં લાગ્યા રહીએ છીએ.

વહીવટતંત્ર પણ એક સમગ્ર સિસ્ટમને ઓળખ્યા વગર દરેક અલગ અલગ સમસ્યાના નિવારણમાં લાગ્યું રહે છે. તેના મંત્રાલયો અલગ હોય છે. તેમનું આયોજન અલગ હોય છે.

પરંતુ વિકાસના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે અને જવાના છે. તમારા વિકાસની ગતિ જ્યારે ધીમી હોય અને જન્મદર વધારે હોય, મૃત્યુદર

ઓછો હોય, આયુષ્ય મર્યાદા વધતી જતી હોય ત્યારે નવા આવનાર દરેક બાળકની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું શક્ય જ નથી. આપણને વિકાસરૂપી રેકડીના પૈડાં ગતિમાન લાગે પણ તે રેકડી ગતિ કરતી હોતી જ નથી. ત્યાંને ત્યાં જ ઊભી હોય છે અને ક્યારેક તો પાછી જતી હોય છે.

ભારતના મોટાભાગના રાજકીયપક્ષોને મતોની જરૂર છે. આથી તેમને વસ્તીની જરૂર છે. તેમની વસ્તી અટકાવવાના કોઈ ગંભીર પ્રયત્નો જોવા મળતા જ નથી. કેટલાક તો સ્પષ્ટ રીતે વસ્તી વધારામાં જ માને છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી ક્યારેક ક્યારેક સઘન પ્રયાસો વસ્તી વિસ્ફોટ અટકાવવા માટે થયા પણ તેની અસર વિપરીત જણાતા તેને ધીમા પાડી દેવામાં આવ્યા.

હાલમાં તો સામૂહિક માધ્યમોમાં ક્યાંય વસ્તી શિક્ષણના પ્રયાસો જ દષ્ટિગોચર થતાં નથી. ઊલટાના કેટલાક માધ્યમોના કાર્યક્રમોને કારણે તો વસ્તી વધારાને સતત પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે. આપણા કેટલાક રાષ્ટ્રીય નેતાઓ તથા કેળવણીકારોને ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય પછી જન્મેલ અનેક બાળકો છે.

તેમની રાષ્ટ્રીયતા જ શંકાસ્પદ કહેવાય. કેમ કે તેમને આ દેશની વસ્તી પરિસ્થિતિનો કોઈ ખ્યાલ જ નથી અને દેશસેવા કરવાનો દાવો કરી રહ્યા છે. તેઓ પોતે તો દેશની કુસેવા જ કરી રહ્યા છે.

આપણા શિક્ષણના દરેક તબક્કે વર્ગખંડોમાં ક્યાંય વસ્તી શિક્ષણના ઝંઘાણ જોવા મળતા નથી. ક્યાંક છૂટો-છવાયો એકાદ પેરેગ્રાફ પાઠ્યપુસ્તકમાં જોવા મળે અથવા ખાસ પ્રકારના વિષયમાં જ તેની વિષયવસ્તુ જોવા મળે. નવી શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬માં શિક્ષણમાં અનિવાર્યપણે ૧૫ જેટલા હાર્દરૂપ તત્ત્વો અપનાવવાની વાત કહેવામાં આવેલ.

તેમાં વસ્તી સભાનતાથી વિકાસ થાય તેનો દરેક પાઠ્યપુસ્તકમાં અનિવાર્યપણે સમાવેશ થવો જોઈએ એમ કહેવામાં આવેલ. પરંતુ તેનો અમલ થતો જોવા મળતો નથી. બાળકને નાનપણથી જ વિ✓ અને ભારતની વસ્તીની તરાહનો ખ્યાલ મળી રહેવો જોઈએ.

જેથી તેમના કુપોષણનું ખરું કારણ શું છે ? તેનો ખ્યાલ આવે. વસ્તીનો ભૂતકાળ કેવો હતો ? વર્તમાન શી પરિસ્થિતિ છે તથા વસ્તી ભાવિની કેવી શક્યતાઓ છે, તેની માહિતી મળી રહેવી જોઈએ.

કોમ્પ્યુટર દ્વારા વસ્તી વધારાની શક્યતાઓની સ્પષ્ટ ગણતરી કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સામયિકોમાં ભાવિ પરિસ્થિતિની ભયાનકતા અંગે સ્પષ્ટ ચેતવણી આપવામાં આવેલ છે. વસ્તી વિસ્ફોટ અટકાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા પછી જો તે સાર્થક રહે તો પણ કેટલાય વર્ષ સુધી શૂન્ય વસ્તી વધારાનો દર કેટલાક દેશો માટે શક્ય જ જણાતો નથી.

જોકે કેટલાક વિકસીત દેશોમાં જ્યાં વસ્તી વધારાની સમસ્યા નથી કે ઊલટાની વસ્તી વધારાની જરૂર છે તે વાત અલગ છે. પરંતુ ભારત જેવા દેશ માટે તો વસ્તીની બિલકુલ વિપરીત પરિસ્થિતિ છે.

ચીનમાં પ્રશ્ન છે, પરંતુ ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં વસ્તી વધારો કાબુમાં લેવાનું કામ ચીન જેવા દેશ કરતા વધુ કપડું છે. આથી ભવિષ્યમાં ચીન કરતા પણ ભારતની વસ્તી વધી જવાની શક્યતા છે.

શાળાઓમાં શિક્ષકોને તૈયાર કરતા પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમોમાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર તરીકે વસ્તી શિક્ષણનો વિષય શિખવવામાં આવે છે. પરંતુ એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાંથી માત્ર એક કે થોડાંક વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોના વિષયો શિખવવાની સુવિધા બી.એડ. જેવી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં હોવાને કારણે ભાગ્યે જ કોઈ સંસ્થા આ વિષય શિખવવાનું પસંદ કરે છે. આને કારણે શિક્ષકો સુધી પણ આ વાત પહોંચતી નથી. અભ્યાસક્રમમાં માત્ર શોભાના ગાંઠીયાની જેમ ઉલ્લેખ હોય છે.

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ શૈક્ષણિક સંશોધનોમાં વસ્તી સંશોધનો હાથ ધરાય છે. પણ તેમાં તારણો માત્ર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયને જ શોભાવે છે. રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી કેટલીક ખાસ સંસ્થાઓ પણ કાર્યરત હોય છે. પરંતુ તેનો પ્રત્યાઘાત ક્યાંય વર્તમાનપત્ર, ટી.વી., ફિલ્મ જેવા પ્રબળ સામૂહિક માધ્યમોમાં જોવા મળતો નથી.

આથી વસ્તી પરિસ્થિતિની વાત સામાન્ય કે શિક્ષિત સમાજ સુધી પહોંચતી જ નથી અને વસ્તી વિસ્ફોટ ચાલુ જ રહે છે કે વધતી જ રહે છે. શાળા-કોલેજોમાં વસ્તી અંગે વસ્તી શિક્ષણ શું છે? વસ્તી શિક્ષણની જરૂરિયાત, ઉદ્દેશો, કાર્યક્ષેત્ર, મહત્ત્વ, વસ્તી સભાનતા, વસ્તી વિસ્ફોટના પરિણામો, સમસ્યાઓ, ગુજરાત, ભારત, વિવેકની વસ્તી, સામાજિક પરિવર્તન,

સામાજિક-આર્થિક પ્રદૂષણ, વસ્તીનો ભૂતકાળ, વસ્તીનું ભાવિ, પોષણ પર અસર, સાક્ષરતા પર અસર, સ્થૂળ જન્મદર, સ્થૂળ મૃત્યુદર, સર્કલ, જનન દર, શૂન્ય વસ્તી દર, વસ્તીની ગંભીર અસરો ભોગવતા અલ્પવિકસીત કે અવિકસીત દેશો, કોમ્પ્યુટર ચેતવણી, વસ્તી વિસ્ફોટના કારણો અને ઉપાયો, વસ્તીગીચતા, સ્થળાંતર પર અસરો, જાતિય દર.

કુટુંબજીવન પર અસરો, શહેરી-ગ્રામ્ય વસ્તી, માથાદીઠ આવક, અનુત્પાદક જનસંખ્યા, બાળમૃત્યુ દર નીચું, જીવનધોરણ, ઉત્પાદન ઉપર અસર, રહેણાંક સુવિધા, ગરીબી-ભૂખમરો, બેકારી, પર્યાવરણ અસરો, મૂડીરોકાણ, વિસ્ફોટની ગતિ, રાજ્ય-રાષ્ટ્ર તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રયાસો, શાળા પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો, અવૈધિક શિક્ષણ, નિરંતર શિક્ષણ.

પ્રોઠ શિક્ષણના કાર્યક્રમો, ભાવિ પેઢી પર અસરો, માનવસર્જિત આપત્તિ, શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ, વસ્તી વિસ્ફોટ અટકાવવાના અવરોધો વગેરે બાબતોનો અભ્યાસક્રમો, પાઠ્યક્રમોમાં ખ્યાલ મળી રહેવો જોઈએ.

દરેક પ્રકારના શિક્ષણના વિષયોમાં શિક્ષણના કોઈ પણ તબક્કે એક અથવા બીજી રીતે વસ્તી સભાનતા વિકસે એવી વિપુલ વિષયવસ્તુ મળી રહેવી જોઈએ અને તે શક્ય પણ છે.

હવે આપણે ઉપરોક્ત બાબતો પૈકી કેટલીક સંકલ્પનાઓ અલગ અલગ રીતે ટૂંકમાં સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. જેથી વસ્તી શિક્ષણનું શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે આપણામાંથી બધા સતત પ્રયત્નશીલ બનીએ.

વસ્તીનો ભૂતકાળ તપાસતાં નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય છે કે ૮૦૦૦ વર્ષ પહેલા વિવેક વસ્તી જે લાખોની સંખ્યામાં હતી અને ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલા અમુક કરોડની સંખ્યામાં હતી અને ઈ.સ. ૧૮૦૦માં જે ૧ અબજ આસપાસ હતી તે વિવેક વસ્તી અત્યારે ૬ અબજ ઉપરાંત છે. વિજ્ઞાનના વિકાસના કારણે ભૂખમરાનું પ્રમાણ કેટલાક અંશે નિવારી શકાયું છે, નહીં તો તેણે વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત.

જો વસ્તી નિયંત્રણ શક્ય ન બને અને ચાલુ વસ્તી વધારાનો દર ચાલુ રહે તો ઈ.સ. ૨૦૪૦માં ૧૨ અબજ, ૨૦૬૦માં ૨૦ અબજ, ૨૦૮૦માં ૨૫ અબજ અને ૨૧૨૦માં ૫૦ અબજ વિવેક વસ્તી સંખ્યા પહોંચવાની શક્યતા

દર્શાવાય છે. આ ભયંકર વસ્તી વિસ્ફોટ ગણાય. જે અણુ વિસ્ફોટ કરતાં પણ વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે. પૃથ્વી પર નિર્વાહની મહત્તમ શક્યતા અત્યારે ૨૦ અબજ ગણાય છે.

કોમ્પ્યુટર ગણતરી પ્રમાણે ઈ.સ. ૩૫૫૦માં વિ✓ વસ્તી એક ઉપર ત્રેવીસ મીંડા ગણાય. એટલે કે પૃથ્વીના વજન જેટલા માણસોની સંખ્યા ગણાય છે.

આ કલ્પના બહારની અંતિમ સીમા કલ્પેલ છે. વ્યક્તિનું વજન ૬૦ કિલોગ્રામ પ્રમાણે ગણાયેલ છે.

ઈ.સ. ૪૨૨૦માં સૂર્યમંડળના વજન જેટલા માણસો થાય અને ઈ.સ. ૬૭૦૦માં સંપૂર્ણ વિ✓ના વજન જેટલા માણસો થાય.

જોકે આ તો અત્યારના વસ્તી વધારાના દરની કોમ્પ્યુટર કલ્પના માત્ર જ છે. અનેક પરિબળો અને વસ્તી નિયંત્રણના પ્રયત્નોને કારણે ખરેખર તે શક્ય નથી માત્ર ગણતરી જ છે.

વિ✓માં દર છ વ્યક્તિએ એક ભારતીય છે. એટલે કે વિ✓ના બધા દેશોની વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ આપણી વસ્તીનો છે અને ચીન પછી આપણે બીજા નંબરે છીએ. જ્યારે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ દર વ્યક્તિ દીઠ ઓછું ક્ષેત્રફળ ભારતમાં મળી રહે છે અને તે જમીનમાંથી ઘણો મોટો ભાગ રહેણાંક કે ખેતીને લાયક નથી. એટલે દર ચો. કિલોમીટરે ગીચતા વધુ છે.

જન્મદર અને મૃત્યુ દર વચ્ચે ભારતમાં ઘણો જ મોટો તફાવત છે. જન્મદર વધુ છે, મૃત્યુદર ઘટી રહ્યો છે.

પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની જનસંખ્યા ઘટી રહી છે.

સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ રહેલ છે. જેના કારણે વૃદ્ધો(સીનીયર સીટીઝન) નું પ્રમાણ વધી રહેલ છે.

સ્ત્રી સાક્ષરતા દર, પુરુષોના પ્રમાણમાં ઘણો નીચો છે.

દર દોઢ સેકન્ડે એક બાળક જન્મે છે. એક નગર જેટલી વસ્તી દરરોજ વધે છે. દર વરસે એક ઓસ્ટ્રેલિયા જેટલી વસ્તી વધે છે. જ્યારે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ઓસ્ટ્રેલીયા કરતા ત્રીજા ભાગની જમીન આપણી પાસે છે.

કરોડો બાળકો મજૂરી કરે છે. જે નિરક્ષર પણ છે. આઝાદી પછી કરોડો નિરક્ષરો વધ્યા છે.

દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં પ્રા. શાળા તથા માધ્યમિક શાળામાં વધારાની જરૂર રહે છે. કરોડો બાળકોએ શાળાના દર્શન પણ કર્યા નથી.

વસવાટલાયક ભૂમિમાં રોજબરોજ ઘટાડો થઈ રહ્યો છે.

હિજરતીઓની સંખ્યા વધવાને કારણે પણ વસ્તી વધે છે.

૧૯૦૧ કરતા ૧૯૬૬માં બમણી વસ્તી થઈ એટલે કે પાંસઠ વર્ષમાં બમણી વસ્તી થઈ. પહેલાં હજારો વર્ષ પછી બમણી વસ્તી થતી હતી.

દુનિયાની ૨.૪ ટકા જમીનમાં દુનિયાની ૧૫.૫ ટકા વસ્તી રહે છે.

વિ✓ નિરક્ષણ વસ્તીના ૫૦ ટકા નિરક્ષકો ભારતમાં છે. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે પણ તેની ગતિ ઘણી જ ધીમી છે.

ત્રીજા ભાગના નવજાત બાળકો ઓછા વજનના જન્મે છે અને કુપોષણનો ભોગ પણ બને છે.

દર ચો. કિલોમીટરે વસ્તીની ઘનતા વધતી જ જાય છે. ક્યાંક તો તે હજારો સુધીની જોવા મળી છે.

૫૦૦૦ની વસ્તીએ એક માધ્યમિક શાળા ગણીએ તો હજારોની સંખ્યામાં નવી માધ્યમિક શાળાઓની જરૂર ગણાય. તે પ્રમાણે શિક્ષકો, શાળાઓની જરૂર ઊભી થાય. તેજ પ્રમાણે કોલેજો, યુનિ., પ્રા. શાળાઓ, બાળમંદિરોની વૃદ્ધિ કલ્પી શકાય.

જન્મદર, મૃત્યુદર, બાળમૃત્યુદર, કુટુંબનું કદ, પ્રજનન દર, જન્મતાવેંત બાળમૃત્યુનો દર, સ્ત્રીમૃત્યુદર વગેરે ઘટાડતા જવા જરૂરી છે.

ઈ.સ. ૨૦૫૦ સુધીમાં શૂન્ય વૃદ્ધિ દર કરવો જરૂરી છે.

એકવીસમી સદીના અંતે દૂરદેશી પગલા ભરીને આખા દેશને સામેલ કરવામાં ન આવે તો દુનિયાની વસતીનો મોટો ભાગ ભારતમાં હશે.

ભવિષ્યમાં મૃત્યુદર ઘટશે પણ જન્મદર ઘટાડાની કલ્પના ન થઈ શકે.

ભારતમાં ૧૯૮૦માં જન્મદર ૩૪.૨, મૃત્યુદર ૧૨.૭, પ્રાકૃતિક વૃદ્ધિદર ૨૧.૫, કુલ પ્રજનનદર ૪.૯૦, જન્મ સમયની પુરુષની સરેરાશ આવરદા ૫૫.૫, સ્ત્રીની સરેરાશ આવરદા ૫૪.૫, ૬૮.૭ કરોડની વસ્તી, ૦ થી ૧૪ વર્ષના ૪૦ ટકા, ૧૫ થી ૬૪ વર્ષના ૫૬.૪ ટકા, ૬૫ થી વધુ ઉંમરના ૩.૭ ટકા જોવા મળેલ.

જે ૨૧મી સદીમાં ઈ.સ. ૨૧૦૦માં અનુક્રમે જન્મદર ૧૫.૬, મૃત્યુદર ૮.૭, પ્રાકૃતિક વૃદ્ધિદર ૬.૯, કુલ પ્રજનનદર ૨.૧૪, પુરુષ આયુષ્યમર્યાદા ૬૯.૦, સ્ત્રી આયુષ્ય મર્યાદા ૭૨.૯, વસ્તી કરોડમાં ૧૬૩.૯. જે પૈકી ૧૫ વર્ષ સુધીમાં ૧૯.૨ ટકા, ૧૫ થી ૬૪ વર્ષના ૬૨.૫ ટકા અને ૬૫ વર્ષથી વધુ ઉંમરનાનું ૧૮.૩ ટકાની શક્યતા છે.

પોષણ અને વસ્તી શિક્ષણ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. કુપોષણને કારણે વિટામિન-કે, વિટામિન-એચ, વિટામિન-ઈ, વિટામિન-ડી, વિટામિન-સી, વિટામિન-બી, બી^૧, બી^૨, બી^૩, બી^{૧૨}ની ખામી ઉત્પન્ન થાય છે અને કુપોષિત વ્યક્તિ અનેક પ્રકારના રોગનો ભોગ બને છે.

ખાદ્ય વિજ્ઞાનના આંતરરાષ્ટ્રીય સરવેમાં પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ, ચરબી વિગેરેની ખામીને કારણે ઊભી થતી પરિસ્થિતિને અનુસંધાને ન્યુટ્રીશન એન્ડ પોપ્યુલેશન એજ્યુકેશનને લગતી વિસ્તૃત ચર્ચા જોવા મળે છે. એન્સાઈક્લોપીડિયા તથા યુનેસ્કો દૂરના વિશેષકો જીવન શિક્ષણ વગેરેમાં આ પ્રકારની વિસ્તૃત છણાવટ થતી જોવા મળે છે.

વિવિધ દરરોજ અડધા અરબ લોકો કુપોષણના શિકાર થઈને ભૂખ્યા સૂવે છે.

અસ્વચ્છતા અને ગંદા પાણીને કારણે વિવિધ દરરોજ ૧૬,૦૦૦ બાળકો ઝાડાની બિમારીથી મરે છે. જળ નિકાસની અસુવિધાઓને કારણે ઘણા દેશોમાં ફાઈલેરીયા ફેલાયો છે.

૧૯૮૨માં આઠ કરોડ કેન્સર રોગીઓમાંથી પાંચ કરોડ કેન્સર રોગીઓ વિકાસશીલ દેશોમાં હતા.

વિવિધ દર વર્ષે પાંચ વર્ષથી નીચેના ૧૭ કરોડ બાળકોના મૃત્યુ થાય છે.

વસ્તી શિક્ષણની અનિવાર્યતા કેમ હજુ સુધી સમજાણી નથી ?

265

વિવિધ દર ૨૦ હેક્ટર જંગલનો દર મિનિટે નાશ થઈ રહ્યો છે. દર વર્ષે ૧ ટકો જંગલ નાશ પામે છે.

વિવિધ દર કુલ જમીનની ૧ ટકા જમીન દર વર્ષે ખારી બની જાય છે. દર વર્ષે જંગલ પર આધારિત એક જનજાતીનો નાશ થઈ રહ્યો છે.

સંશોધનોએ બતાવ્યું છે કે સુપોષિત બાળકોના મગજની કોશિકાઓની સંખ્યા પૂરતી હતી. જ્યારે કુપોષિત બાળકોના મગજનું વજન ૧ કિ. ગ્રામથી ઓછું હતું અને કોશિકાઓ ૬૦ ટકા ઓછી હતી. કુપોષણ અને બુદ્ધિ લબ્ધિને ગાઢ સંબંધ હોય છે.

વિવિધ મોટા શહેરો મેક્સિકો, ટોકિયો, ન્યુયોર્ક, કલકત્તા, શાંઘાઈ, મુંબઈ, પેકિંગ, જાકાર્તા, કરાંચી વિગેરેમાં ૧૯૭૫માં જે વસ્તી હતી તેના કરતા ૨૫ વર્ષ પછી ૨ થી ૪ ગણો વધારો જોવા મળ્યો હતો.

વિવિધ આઠ મુખ્ય ક્ષેત્રો અમેરિકા, યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા વિગેરેના પેટાખંડોમાં(સંપૂર્ણ વિવિધ) વસ્તીનો ૧૯૨૫ થી ૨૦૦૦ દરમિયાન અભ્યાસ કરતા ૧ ચો. કિ.મી. દીઠ સરેરાશ ૧૫ને બદલે ૪૭ જોવા મળેલ છે. શહેરી વસ્તી ૪૦.૫ કરોડને સ્થાને ૩૩૯.૫ કરોડ અને ગ્રામ્યવસ્તી ૧૫૫.૫ કરોડના સ્થાને ૩૧૧.૪ કરોડ જોવા મળેલ છે.

વસ્તી વધારો અટકાવવામાં વિકસીત દેશોને દશકાઓ લાગશે અને અલ્પવિકસીત દેશને ઘણો વધુ સમય લાગશે.

વસ્તી વધારો પ્રતિ યુગલ ૨ બાળક જન્મે તો પણ ૭૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેવાની શક્યતા છે.

૨૦૮૦ સુધીમાં શૂન્ય વસ્તી વધારા સુધી પહોંચવું શક્ય લાગતું નથી.

દર સેકન્ડે બે, દર મહિને ૬૦ લાખ, દર વર્ષે ૭૪૦ લાખ અને દરરોજ ૨ લાખથી વધુ ખાવાવાળાઓ વધે છે.

(આ આંકડા ૧૯૭૪ વખતના છે.) તેના પ્રમાણમાં થોડી વધ-ઘટની શક્યતા છે.

થોડા અપવાદો સિવાય સમગ્ર વિવિધ વસ્તી વધારો તાત્કાલીક રોકવા માટે પ્રલયકારી ગરબડ કરવી જરૂરી બની રહે છે.

266

સફળ શિક્ષક

બધા દેશોમાં ભૂતકાળમાં ઊંચા જન્મદરોને કારણે વસ્તીમાં યુવાનોનું પ્રમાણ બહુ જ વધારે છે. બે બાળકો હોય તો પણ મૃત્યુના પ્રમાણમાં જન્મ વધુ થતાં પ્રજનનદર પ્રતિસ્થાપન સ્તર પર આવી જાય છે. તેથી વસ્તી વધારો રોકતા ૭૦ વર્ષ લાગી જશે.

વસ્તી વધારો-ઘટાડો નજીકના ભવિષ્યમાં શક્ય નથી. તેથી વસ્તી વધારાનો ઊંચો દર જલ્દી ઘટાડવો જરૂરી બને છે.

અલ્પવિકસીત દેશો શિક્ષણ, રોગનિયંત્રણ, કૃષિઉદ્યોગ, મશીન પરિવહન, નગરસેવાઓને આધુનિક બનાવવા મોટો ખર્ચ કરે છે. સાથે વસ્તી પણ વધતી જાય છે.

પ્રાયોગિકી બદલી રહી છે, ત્યારે સમગ્ર વસ્તી માટે ઉત્પાદક કાર્યની વ્યવસ્થા કરવાનું કઠીન બનશે. કર્મચારીઓની સંખ્યા દર બે કે ત્રણ દસકાઓમાં બમણી થતી જશે. ત્યારે સમસ્યા બહુ બગડી જવાની શક્યતા છે.

આવતા વર્ષોમાં કરોડો લોકોને અંતરીક્ષમાં બીજા ગ્રહો પર કે દરિયા પર વસાવી શકાય તો બે ટકાનો વધારો હજારો વર્ષો સુધી કાયમ ન રાખી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય.

વસ્તી વધારો અનિયમિત વૃદ્ધિ, સમતોલ, સામાજિક વિકાસ અને પ્રભાવશાળી શિક્ષણનીતિની દુશ્મન છે. (પિયરે સોન-પેરિસ)

વસ્તી વધારાથી મજદૂર દીઠ ઉત્પાદન ઘટે છે. લોકોનું જીવનસ્તર નીચું જાય છે અને લોકોમાં સંઘર્ષ પેદા થાય છે એવો પ્રાચીન સિદ્ધાંત રહ્યો છે.

વસ્તીમાં જેટલો ઝડપી વધારો થાય છે. તેટલો ઝડપી વધારો જમીન અને સંપત્તિમાં થતો નથી.

માલ્યસ વસ્તી આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક વિકાસનો સંબંધ શોધવા ઉપર ભાર મૂકે છે.

જન્મ-મૃત્યુદર ઊંચો હોય તો જીવન અસંતુલિત રહી શકે.

જન્મ-મૃત્યુદર નીચો હોય તો જીવન સંતુલિત રહી શકે.

જન્મદર નીચો અને મૃત્યુદર ઊંચો રહે તો જાતિ લોપ થઈ શકે.

જન્મદર ઊંચો અને મૃત્યુદર નીચો તો અશાંતિની સ્થિતિ થઈ જાય.

જન્મદર ઊંચો અને નિમ્ન મૃત્યુદર તો ચાલી શકે જો પાછળથી ઉચ્ચ મૃત્યુદરની શરૂઆત થઈ જાય. આવું કોઈ ઈચ્છે નહીં. મૃત્યુદર નીચો હંમેશા અપેક્ષિત છે.

ઉત્તરી સોપાન કરતાં દક્ષિણી સોપાનમાં વસ્તી વધારાની સંભાવના વધુ છે.

૨૦૨૫ સુધીમાં ૧૯૭૪ની કુલ વસ્તી જેટલી દક્ષિણ એશિયાની વસ્તી થશે.

આફ્રિકા અને લેલુન અમેરિકામાં લાંબા સમય સુધી ઊંચા વૃદ્ધિદરની સંભાવના છે.

સશસ્ત્ર સેનાઓની સંખ્યા ૧૭૭૪માં વિના અધ્યાપકો, ડોક્ટરો અને નર્સોની સંખ્યા કરતા બમણી હતી જેમાં વિપરીત પરિસ્થિતિની જરૂર છે.

૧૯૭૯ની ગણતરી પ્રમાણે ૨૪ ઔદ્યોગિક દેશોના બેરોજગારોની લાઈન કરવામાં આવે તો તે લંડનથી અમેરિકા સુધીની થાય.

દર વર્ષે ૩.૫ ટકા, ૨.૫ ટકા, ૨ ટકાના કે ૧ ટકાના દરે વૃદ્ધિ થાય તો અનુક્રમે વસ્તી ૨૦, ૨૮, ૩૫ કે ૭૦ વર્ષ બમણી થાય.

ઉપરોક્ત ચર્ચા આપણે વસ્તી શિક્ષણમાં, વસ્તી ઈતિહાસ, દેશવાર વસ્તી, વર્ષવાર વસ્તી, વિકસીત વિકાસશીલ દેશની વસ્તી, વસ્તી ઘડિયાળ, રાજ્યવાર વસ્તી, સાક્ષરતા, ગરીબી, બેરોજગારી, સ્ત્રીશિક્ષણ, બાળકમરણ, જન્મદર, મૃત્યુદર, પ્રાકૃતિક વૃદ્ધિદર, પ્રજનનદર, આયુષ્ય મર્યાદા, વસ્તીભાવિ, વસ્તીના આઠ ક્ષેત્રો, કોમ્પ્યુટર ચેતવણી.

ગરીબી નિરક્ષરતા, રોજગારી, કુપોષણના વિવિધ પ્રકારો, સમસ્યાઓ, પરિબળો, કારણો, ઉપાયો વિગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

તે દર્શાવવા વિદ્યાર્થીઓને શાળાકક્ષાએ આ માહિતી મળી રહેવી જોઈએ તથા પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓને, ભાવી શિક્ષકોને પૂરી પાડવી જોઈએ.

મોટાભાગના પૃથ્વી ઉપરના માનવનો ઈતિહાસ પેદા થયો, મુશ્કેલી ભોગવી અને મરી ગયો એ છે. તેના બદલે પેદા થયો, મુશ્કેલી ન પડી, લાંબી જિંદગી, સુખદ જિંદગી, સુખદ મૃત્યુ એવો સુવર્ણ ઈતિહાસ લખાવો ઘટે.

પ્રથમ દસ લાખ વરસે ૧ અબજની વસ્તી થઈ તેને ૨ અબજ થતાં માત્ર ૧૩૦ વર્ષ લાગ્યા. ત્યાર બાદ ૩ અબજ થતાં વધારાના ૩૦ વર્ષ લાગ્યા, ત્યાર બાદ ૪ અબજ થતાં વધારાના માત્ર ૧૫ વર્ષ જ લાગ્યા. આના ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે વસ્તી વધારાનો દર કેટલો ઝડપી છે.

સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ અને રોજગારીને રોજગારી વસ્તી વધારા સાથે ગાઢ સંબંધ જોવા મળ્યો છે. માતાનું શિક્ષણ થાય તો બાળમૃત્યુદર ઘટે છે. સ્ત્રીઓ નોકરી કરે તો પ્રજનનદર ઘટે છે અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરે છે. થોડા દિવસની નોકરી પણ જન્મદરને ઘટાડે છે.

વસ્તી અંગેની અનેક સંકલ્પનાઓ આંશિક રીતે ચર્ચાવી પણ એકાદ-બે લેખમાં શક્ય જ નથી. તેને માટે મોટાં પુસ્તકની જરૂર પડે. અહીં તો માત્ર આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસોને આધારે થોડો અંગુલીનિર્દેશ કરેલ છે. અંતમાં કેટલાક અવતરણોને ટાંકીને સમાપન કરીએ.

આજ હમે યહ સાહસિક ઘોષણા કરની હોગી કી એક દશાબ્દી કે અંદર અંદર કોઈ ભી બચ્યા ભૂખા નહીં સોએગા, કોઈ ભી પરિવાર અગલે દિનકે ભોજન કે લીયે ચિંતિત નહીં હોગા ઓર કિસી ભી વ્યક્તિ કા ભવિષ્ય ક્ષમતા કુપોષણ કે કારણ કુંઠિત નહીં હોગા.(૧૯૭૪ વિ. ખાદ્યસંમેલન રેલી)

“હમ ચંદ્રમા પર પૂર્વ નિર્ધારીત સમય વ સ્થાન પર ઉતરને મેં તો સમર્થ હે, પરંતુ પૃથ્વી પર હજારો ભૂખે મરતે લોગો તક આવશ્યક સામગ્રી લેકર સમય રહતે પહુંચને મેં સમર્થ નહીં હો પાયે હે” (સ્વીડન-લુકવિસ્ટ)

“ભાવિ પીઠીયાં ઈતિહાસ કે કાલે ખડકકી બડી આલોચના કરેગી, યદી હમને ૧ અરબ પ્રતિ સાક્ષર લોકોકી આકાંક્ષાઓકો સકારાત્મક રૂપ નહીં દિયા. માનવ નિયતી ઈસ સમય ખતરે મેં હે ઓર ભૂખ સે મરનેવાલોં કી ચિત્કાર તીવ્ર સે તીવ્રવર હોતી જા રહી છે.” (ઈકવેડોર)

વસ્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશો અનેક છે, વસ્તી વિસ્ફોટના પરિભળો અનેક છે, વસ્તી વધારાની વિપરીત અસરો પારાવાર છે, વસ્તી નિયમનના ઉપાયો

પણ અનેક છે. પરંતુ સમાજમાં, શિક્ષણમાં, વહીવટીતંત્રમાં વસ્તી સભાનતા ઓછી જોવા મળે છે. વસ્તી વિસ્ફોટની વાત જન-જન સુધી પહોંચાડી શક્યા જ નથી. એન.સી.ઈ.ટી., જી.સી.ઈ.આર.ટી., યુનેસ્કો, આંતરરાષ્ટ્રીય સામયિકો, જીવન શિક્ષણ જેવા અનુપમ સામયિકો વસ્તી સંશોધનો વગેરેના પ્રયત્નો સરાહનીય છે.

પરંતુ તેની અસરો નગણ્ય સમાન છે. આથી વર્ષોનાં પ્રયાસો પછી પણ આજે પરિસ્થિતિ ઘણી જ ગંભીર જણાઈ રહી છે. લોકોની વિપરીત માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધામાં કોઈ સુધારો જોવા મળતો નથી. ઊલટાનો સામૂહિક માધ્યમોના લોકોને આકર્ષવાના મનોરંજક પ્રચાર પ્રસારના પ્રયાસો અને વસ્તી પરિસ્થિતિને વધુ વણસાવી હોય તેમ લાગ્યા કરે છે.

જો આ બાબતમાં ગંભીરતા નહીં જોવામાં આવે તો ભાવિમાં ગરીબી, ભૂખમરો, બેકારી, કુપોષણ, રોગચાળો, પ્રદૂષણ વિગેરે સમગ્ર માનવજાતનો નિવડતા નથી અને ગંભીર પરિણામો માટે તૈયાર રહેવું પડે છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચામાં કેટલાક આંકડાઓ આશરે ૩૦ વરસ પહેલાના છે. વખતના આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો-અહેવાલોનો આધાર લીધેલ છે. આમ છતાં વસ્તી વિસ્ફોટની પરિસ્થિતિમાં કે વસ્તી શિક્ષણની સંકલ્પની સાર્થકતામાં કોઈ ફરક પડી શકે તેમ લાગતું નથી. મોટાભાગની રજૂઆત પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ અનુસંધાને જ દર્શાવેલ છે.

કેટલાક એવું પણ માને છે કે વસ્તી વિસ્ફોટનું બિહામણું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે. ખરેખર, પરિસ્થિતિ એવી નથી. વસ્તી નિયંત્રણના અનેક પ્રયાસો અસ્તિત્વમાં છે.

પરંતુ વસ્તી અંગેના અભ્યાસો, અહેવાલો, સંશોધનો, આંતરરાષ્ટ્રીય તારણો અને નજરે દેખાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપણે આંખ આડા કાન કરી શકીએ તેમ નથી.

જે હકીકત છે તેને કેટલા સમય સુધી નકારી શકાય ? દબાવી શકાય ? ઉપરોક્ત ચર્ચામાં ક્યાંય મૃત્યુદર વધારવાની કે આયુષ્ય મર્યાદા ઘટાડવાની તરફેણ કરવામાં આવેલ નથી. એમ છતાં ક્યાંય એવો અર્થ અભિપ્રેરીત લાગતો હોય તો એવું અર્થઘટન જરૂરી બને છે કે આપણે રોજબરોજ આયુષ્ય

મર્યાદા વધારતી જવાની છે. મૃત્યુદર ઘટાડતો જવાનો છે. બાળમૃત્યુદર, ભૃષાહત્યા, સ્ત્રીમૃત્યુદર વગેરે ઘટાડવો જ ઈચ્છનીય છે. તેમાં બે મત હોઈ શકે નહીં. ઉપરોક્ત વિશેષ છણાવટને આધારે કહી શકાય કે સરકારે એકથી વધુ બાળક ધરાવનારના બધા સરકારી લાભો તુરંત અસરથી બંધ કરવા જરૂરી છે એક યા બીજા કારણે નિઃસંતાન વ્યક્તિઓને પ્રોત્સાહનો આપવાની જરૂર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંયમને પ્રાધાન્ય અપાયું છે.

ઘણા લોકો અવિવાહીત રહે છે, બ્રહ્મચારી હોય છે કે નિઃસંતાન હોય છે. દરેકને સંતાન અનિવાર્યપણે હોવું જોઈએ. વધુ બાળક એ તો ભગવાનની દેન છે, જેને જન્મ આપ્યો તે પોષણ પણ કરે છે. બાળક વગરની વૃદ્ધાવસ્થા તકલીફવાળી રહે છે.

એવા અનેક ખ્યાલોથી નીકળી જવાની જરૂર છે. બાળક હોવા ન હોવા અંગે અનેક ભ્રામક માન્યતાઓ સમાજમાં પ્રવર્તી રહી છે અને સામૂહિક માધ્યમોમાં પ્રોત્સાહિત કરી રહેલ છે. વિજ્ઞાનની અનેક શોધોએ પણ જન્મ પ્રમાણની વૃદ્ધિને શક્ય બનાવી છે અને આવતા સમયમાં વિજ્ઞાનને અનેક પ્રકારે નવા જન્મની શક્યતાઓ ઊભી કરેલ છે.

ત્યારે વધતી જતી વસ્તી માટેની વ્યવસ્થાને નિવારવા નવા કાયદાઓની જરૂર પડે છે. સબસીડી અટકાવવી પડશે. દંડનાત્મક કાર્યવાહીની જરૂર ઊભી થશે. લોન, સહાયના લાભો ઘટાડવા પડશે કે બંધ કરવા પડશે, શિક્ષણ પૂરું પાડવું પડશે, અનેક પ્રકારના પ્રચાર-પ્રસારની જરૂર ઊભી થશે.

સતત લોકોના કાને આ વાત અથડાતી રહે એવું ગોઠવવું બની રહેશે અને જો એમ નહીં કરવામાં આવે તો ભયાનક પરિણામની પરિસ્થિતિ માટે તૈયાર રહેવું પડશે. કૃષિ ક્રાંતિથી કાંઈ વળે તેમ નથી. હાલમાં જ અનાજ આયાતની જરૂરત ઊભી થયેલ છે.

લેખકે પોતે વરસો પહેલાં વસ્તી અંગેનો વિષદ અભ્યાસ કરેલ છે. તજજ્ઞ તરીકે સેવા આપેલ છે. પ્રશિક્ષણ મેળવેલ છે. પી.એચ.ડી. કક્ષાના અભ્યાસ માટેના સાહિત્યનું સંકલન કરેલ છે.

જોકે અસાધારણ સંજોગોવશાત પી.એચ.ડી.નું કાર્ય અંતિમ તબક્કે અધૂરું છોડેલ તે વાત અલગ છે. પરંતુ વિપુલ સાહિત્યનો આ લેખ લખવામાં ઉપયોગ

કરેલ છે. વસ્તી વિસ્ફોટ એ એક હકીકત છે. નર્ચો બકવાસ નથી. ડરાવવાની વાત નથી. કાલ્પનિક વાતની રજૂઆત નથી. આ એક નવી નક્કર હકીકત છે જેને માટે અનેક આંકડાકીય રાષ્ટ્રીયકક્ષાના આધારો મોજૂદ છે. અનેક પ્રકારનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે.

અનેક વિકાસના આર્થિક-સામાજિક રસ્તાઓ પસંદ કરવાને બદલે એક માત્ર રસ્તો વસંતીવૃદ્ધિ અટકાવવી તે હોવો ઘટે. આથી આપોઆપ બધા જ પ્રકારના વિકાસ શક્ય બનશે. થીંગડ-થાંગડ પ્રયાસોનો કોઈ અર્થ નથી. બધી જ મહેનત પાણીમાં જવાની શક્યતા છે.

નવા જન્મના દર દરેક બાળકની સર્વાંગી જરૂરિયાતોને વિકાસની ધીમી રફતાર અને તેને અવરોધક અનેકવિધ બાબતો પાસે કદી પહોંચી શકે તેમ જણાતું નથી. આથી ગરીબી, રોગચાળો, બેકારી, ભ્રષ્ટાચાર વિગેરે વધતા જવાની શક્યતા છે.

આર્થિક વિકાસના રૂપાળા અહેવાલો છેવાડાના માણસનું પ્રતિબિંબ દર્શાવતા નથી. પછાતો, વિકલાંગો, બાળકો, સ્ત્રીઓ, પહાડ-જંગલમાં રહેનારાઓ, ભટકતી કોમ, રોગીઓ, ભૂખમરાથી પીડાતાઓ વિગેરે અનેકવિધનું સાચું ચિત્ર વિકાસના અહેવાલોમાં કદી આવતું જ નથી અને આવી શકે તેમ પણ નથી.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખરેખર વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવું કાંઈ છે ખરું ?

૩૧ વરસ માધ્યમિક શિક્ષણ મહાવિદ્યાલયમાં શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન અનેક વખત, અનેક પ્રાથમિક શાળાઓમાં, અનેક શૈક્ષણિક કારણોસર જવાનું થયું છે. તે પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રયોગો શિક્ષણના પાઠ તપાસવા જવાનું હોય કે ગ્રામ શિક્ષણનો સ્થળેતર કાર્યક્રમ હોય.

ક્યારેક વ્યક્તિગત ‘ફન પ્રોગ્રામ’ આપવા પણ જવાનું બન્યું છે. આ ઉપરાંત અનેક વખત શિક્ષકોના સેવાકાલિન તાલિમ વર્ગોમાં તજજ્ઞ તરીકે પણ જવાનું બન્યું છે. શિક્ષકોનાં નાનાં જૂથોને કે વિશાળ સંમેલનમાં વ્યાખ્યાન આપવા જવાનું બન્યું છે.

નવી શિક્ષણનીતિ-૧૯૮૬ના પ્રાથમિક કાર્યક્રમોમાં અનેક સ્થળોએ અનેક મુદ્દાઓ માટે વ્યાખ્યાન આપવાનું બન્યું છે. વિજ્ઞાન મેળાઓના અનુસંધાને પણ અનેક વખત વિજ્ઞાન શાખવતા શિક્ષકોના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું છે.

વિજ્ઞાનનું પાઠ્યપુસ્તક, વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ, વિજ્ઞાન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, વિજ્ઞાનના ઓછા ખર્ચાળ સાધનો, વિજ્ઞાન શિક્ષણ મૂલ્યાંકન, વિજ્ઞાનના મનોરંજક પ્રયોગો, વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટેની દક્ષદાયક પ્રવૃત્તિઓ, વિજ્ઞાન માટેના દર્શ્ય.

શ્રાવ્ય માધ્યમો, વિજ્ઞાન માટેના પ્રાયોગિક કામો, વિજ્ઞાનમંડળની પ્રવૃત્તિઓ, વિજ્ઞાન માટેના સેલ્ફ લર્નીંગ સાહિત્યનું નિર્માણ જેવી અનેક બાબતો શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન રસના વિષયો રહેવા પામેલ છે.

આ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેના વિજ્ઞાન, શિક્ષણ સાથે અને પ્રકારે સંપર્કમાં રહેવાનું બન્યું છે. વિજ્ઞાન શિક્ષણને પ્રત્યક્ષ રીતે નીરખવાની તક મળતી રહી છે. આ નિરીક્ષણના પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આપવામાં આવતા વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે, બધું જ ઠીકઠાક ચાલી રહ્યાનો અનુભવ થતો

નથી અને તેથી અંદરખાનેથી ઘણો જ રંજ રહ્યા કરે છે. “આભ ફાટ્યું હોય ત્યાં થીંગડા દેવાનો” કોઈ અર્થ નથી. પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસક્રમો, ઉદ્દેશ્યો, અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવાના કાર્યક્રમો, મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ, શિક્ષણપદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ, વિજ્ઞાન શિક્ષણ, ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમો બધે જ ક્યાસ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે.

બધે જ તજજ્ઞોનો અભાવ અને અણઆવડત વાળાઓને અનેક કારણોસર લાભો આપવાની વૃત્તિ સાર્વત્રિક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આને કારણે જાણે કે વિજ્ઞાન શિક્ષણનું તો ‘નખ્ખોદ જ નીકળી ગયું’ હોય તેવું થયા કરે છે.

આ છતાં પહેલા તો વિજ્ઞાન શિક્ષણ જ ન થતું તેના કરતા જેવું છે તેવું પણ વિજ્ઞાન શિક્ષણ હયાત છે તેવો સંતોષ પ્રવર્તે છે. ‘આંધળામાં કોણ રાજા’ ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન’ના ન્યાયે ઓછી ગુણવત્તાવાળું પણ વિજ્ઞાન શિક્ષણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનો સંતોષ પ્રવર્તે છે.

સંગઠિત અવાજો પણ દેખાઈ જતા હોય ત્યાં મારા જેવા એકલાની પીપુડી સાંભળવા કોણ નવરું છે ? આમ છતાં ગાઢ ધીર અંધકારમાં પણ ‘કોડિયું’ સળગતું રહે તે જરૂરી ગણાય. તેનો પ્રકાશ પણ સૂર્યપ્રકાશની સામે ભલે બહુ સૂક્ષ્મ ન ગણાય.

આમ છતાં કંઈક અંશે જરૂર ઉપયોગી ગણાય. અંધકારમાં જલતા એ દીપકમાંથી ભવિષ્યમાં દિવસનો સૂર્યપ્રકાશ મળવાની આશા રાખી શકાય. તેના માટે ધીરજ, શાંતિ, લાગ્યા રહેવાની વૃત્તિ ઉપયોગી ગણાય. ચાલો, આપણે પ્રવર્તમાન વિજ્ઞાન શિક્ષણનાં નિરીક્ષણો તપાસવા આજે પ્રયાસ કરી જોઈએ.

આ નીચે વર્ણવેલી પરિસ્થિતિ સાર્વત્રિક નહીં હોય તેવી જરૂર આશા રાખી શકીએ. જોકે, મારી દૃષ્ટિએ તો આનું પ્રમાણ બહુ જ વ્યાપક ગણાય. આમ છતાં જ્યારે કેટલીક શાળાઓનું શિક્ષણ સારું ગણાય છે, તેના પરિણામો ઘણા જ સારા ગણાય છે.

તેના વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાનની સારી સંસ્થાઓમાં કામ મેળવી શક્યા છે તે હકીકત હોવા છતાં આ ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ માટે કારણભૂત અનેક પરિબળોનો જો છેદ ઉડાડીએ તો વિજ્ઞાન શિક્ષણ ખરેખર તો દુર્દસાને પ્રાપ્ત છે એમ જરૂર કહી શકાય. બોર્ડની પરીક્ષાની શૈક્ષણિક સિદ્ધિને જ એકમાત્ર

માપદંડો અનેક મર્યાદાઓથી ભરપૂર રહ્યા છે. આજની પરીક્ષા પદ્ધતિઓ અનેક મર્યાદાઓથી ઘેરાયેલ રહી છે. તે તદ્દન અવિચ્છિન્ન પ્રકારની ગણાય છે.

પ્રશ્નપત્ર સંરચના, પરીક્ષણ, પરીક્ષા સંચાલન બધું જ અનેક પ્રકારની ખામીઓથી જ્યાં ભરેલ હોય ત્યાં તેના પરિણામો વિચ્છિન્ન શી રીતે ગણી શકાય અને તે એક રીતે મૂલવી શકાય ?

જ્યારે આજે તો બોર્ડના પરિણામો જ એકમાત્ર વ્યક્તિ વિકાસ, સિદ્ધિ, નોકરી, પ્રવેશ, બધા માટે મૂલ્યાંકન સાધન થઈ પડેલ છે. આ બધું જ તદ્દન અવૈજ્ઞાનિક, અસ્થાનીય છે. મોટા મોટા માણસો ભૂલ ભરેલા રહી પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, બધાં જ અંધારામાં આથડી રહ્યા છે, બધાં જ રાહ ભૂલેલ છે, બધાં જ પસ્તાવાના છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાનું કારણ એ દર્શાવવા માટે છે કે કહેવાનું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ પણ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું છે જ નહીં, જ્યાં આપણા માપદંડો જ ભૂલ ભરેલા હોય ત્યાં અર્થઘટનો કેવી રીતે વિચ્છિન્ન ગણી શકાય ?

આપણે વિજ્ઞાનનાં પ્રાથમિક શાળા માન્ય પુસ્તકોને પાઠ્યપુસ્તક મૂલ્યાંકન માટે મારા દ્વારા નિર્મિત મૂલ્યાંકન રેટીંગ સ્કેલના ૩૦૦ જેટલા મુખ્ય ઘટકો અને ગૌણ ઘટકો દ્વારા મૂલવવામાં આવે તો તે પાઠ્ય પુસ્તકો માંડ ૨૦ થી ૩૦ ટકા પ્રાપ્તાંક મેળવી શકે છે.

તેનો અર્થ એમ થયો કે આપણા પાઠ્યપુસ્તકો જ જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની ગુણવત્તા ધરાવતા ન હોય ત્યાં તેને શિખવનાર અથવા તેને જ એકમાત્ર તારણહાર માનનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને કેવું શિક્ષણ પૂરું પાડી શકે ?

તેને શીખનાર વિદ્યાર્થી જો અમુક જ પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય તો તેણે મેળવેલ વિજ્ઞાન શિક્ષણ કેટલું ઉત્તમ પ્રકારનું ગણી શકાય ? તે એક પ્રશ્ન ગણાય.

પ્રાથમિક શાળા માટે અભ્યાસક્રમ રચના સેક્રેટરી અભિગમ અનુકૂળ ગણાય, તેના બદલે તાર્કિક અભિગમ અનુસંધાને મહંદ્અંશે રચાયેલ અભ્યાસક્રમ કેટલા મનોવૈજ્ઞાનિક ગણાય તે પણ ગંભીર પ્રશ્ન છે ?

મોટાભાગના વિજ્ઞાન શિખવતા શિક્ષકો પ્રાથમિક શાળામાં વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી એક-એક પંક્તિ વાંચીને સમજાવે છે અથવા પાઠ્યપુસ્તકને વાંચે છે કે વિદ્યાર્થી આગળ વંચાવે છે આ તદ્દન વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટેની અણઘડ પદ્ધતિ છે. જે વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે ઉપયોગી તો નથી જ પરંતુ ઊલટાની નુકસાનકારક ગણાય.

આ રીતે તો વિજ્ઞાન શિક્ષણ પૂરું પાડવાનું ક્યાંય કહેવાયુ નથી, ન જાણે તેના વહીવટી અધિકારી એવા નિરીક્ષકો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જઈને શાનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ-ઈન્સ્પેક્શન કરતા હોય તેની જ ખબર પડતી નથી. મોટાભાગના વિજ્ઞાન શિક્ષકોને પ્રયોગો કરીને શિખવવું કે વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રયોગો કરાવવા(પ્રયોગ પદ્ધતિ)ની આવડત જ નથી.

જો આવડત હોય તો વલણ જ નથી. પ્રયોગ સાધનો વરસો સુધી નિશ્ચિત કબાટમાં એમને એમ જળવાઈ રહે છે. કબાટનું તાળું જ ખૂલતું નથી. નવા ઘરગથ્થુ સાધનોનું નિર્માણ કરવું કે સાધનોના ઉપયોગ વગર પ્રયોગો કરવા તો ક્યાંય દૂરની વાત રહી.

પ્રાયોગિક શિક્ષણ તો નામનું જ થાય છે. લગભગ થતું જ નથી. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો વાંચીને શિખવવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનપોથીમાં પ્રયોગો કર્યા વગર જ પ્રયોગો નોંધાઈ જાય છે.

નવા પ્રયોગો શોધી કાઢવા, નવા પ્રયોગો પ્રયોજવા તે તો બાવીસમી સદીની વાત હોય તેમ જણાય છે અને જ્યાં પ્રયોગો જ નથી ત્યાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જ કેમ ગણી શકાય ત્યાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ શૂન્ય સમાન જ ગણાય.

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ખાસ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ મેળવેલા વિજ્ઞાન શિક્ષકની સુવિધા ક્યાંય છે જ નહીં. પી.ટી.સી. શિક્ષણ દરમિયાન ક્યાંય વિજ્ઞાન શિક્ષણ પ્રશિક્ષણની અલગ વ્યવસ્થા તે તો ન જાણે કેટલાં વર્ષો પછીનું સ્વપ્ન જ જણાય.

જો કોઈ બી.એસ.સી., બી.એડ., થયેલ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક બનવા જાય તો તેને શિક્ષણખાતું સામાન્ય ઠરાવશે. બી.એડ.વાળા પ્રાથમિક શિક્ષક બની શકે નહીં. ક્યારેક તેને માન્ય પણ ગણવામાં આવેલ છે તો ક્યારેક સામાન્ય ઠરાવે છે. બીજા વિષયોના શિક્ષકોના પ્રશિક્ષણમાં પડ્યા

વગર આપણે વિજ્ઞાન શિક્ષણ તથા પ્રાથમિક શાળા માટે જરૂર ખાસ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ મેળવેલ શિક્ષકની અનિવાર્યતા દર્શાવી શકીએ. કારણ કે તે ખાસ પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક કૌશલ્યો, રસ, વલણ અભિયોગ્યતા આધારિત શિક્ષણકાર્ય કરે છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ તબક્કાના ઉદ્દેશ્યો તથા વિજ્ઞાન વિષય શિક્ષણનાં ઉદ્દેશ્યો આપણને ઈચ્છિત લક્ષ્ય વર્તન પરિવર્તનો તરફ દોરી જાય(પોસ્ટ બિહેવીયર) તેવા જણાતા નથી.

કેટલીક વાર તે યોગ્ય રીતે નિર્માણ થયેલા પણ જણાતા નથી. તે એવા હોવા જોઈએ જેથી આપણે અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં કેવા નિશ્ચિત લક્ષિત વર્તન-પરિવર્તનો કરશે અને તે કેટલાં લેવલ સુધીના હશે તે સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકીએ.

આપણે ત્યાં ઉદ્દેશ્યોની ક્ષમતાઓનું નિર્માણ કરાવનારાઓને પણ માત્ર જ્ઞાન-સમાજથી આગળ વધીને ઉચ્ચકક્ષાના ઉપયોજન, કૌશલ્ય, વિશ્લેષણ, સંશ્લેષણ જેવા ઉદ્દેશ્યોની પ્રાપ્તિમાં કોણ જાણે રસ જ નથી. તેથી તેનો પ્રત્યાઘાત તદ્દન નહિવત્ જ જોવા મળે છે.

આપણો ઉદ્દેશ્ય માત્ર વિજ્ઞાનની માહિતી આપવા પૂરતો સિમીત તો ન જ હોવો જોઈએ ! સારા ઉદ્દેશ્યોનું નિર્માણ તે પણ ઉચ્ચ પ્રકારની તજજ્ઞતા માંગી લે છે. જે ભાગ્યે જ કોઈકમાં જોવા મળતી હોય છે. વિજ્ઞાન શિક્ષણ ગણિત જેવા વિષયો તથા જીવન-વ્યવહારો, ભૂગોળ, ઉદ્યોગ, પર્યાવરણ જેવા વિષયો સાથે ગાઢ રીતે અનુબંધિત છે.

વિજ્ઞાન શિક્ષણની કોઈ રીતનો બીજા વિષયો, પર્યાવરણ વગેરે સાથે અનુબંધ કરીને શિખવવું એ પણ ખાસ પ્રકારની આવડત માંગી લે છે. આપણા શિક્ષકોને તેમના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો દરમિયાન ઉત્તમ પ્રકારના અનુબંધ કેવી રીતે સિદ્ધ કરવા, તેવી જગ્યાએ ઉચ્ચ પ્રકારની તાલિમ પૂરી પાડવામાં આવતી નથી.

ત્યાં તેઓ વાસ્તવિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ દરમિયાન અનુબંધિત શિક્ષણ પૂરું પાડશે તેવી અપેક્ષા શી રીતે રાખી શકાય ? અનુબંધ નામે તો પ્રાથમિક વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં લગભગ શૂન્યાવકાશ જ પ્રવર્તમાન છે તેમ જરૂર કહી શકાય.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં જ્યાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જ યોગ્ય રીતે પૂરું પાડવામાં આવતું ન હોય ત્યાં વિજ્ઞાન માટેની પૂરક પ્રવૃત્તિઓ(સહ અભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ) ની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

વિજ્ઞાન સંગ્રહો કરવા, વિજ્ઞાન પ્રવાસો યોજવા, વિજ્ઞાન પદ્ધતિ યોજવી, વિજ્ઞાન રેડિયો-લેશન ટેઈપ કરીને સંભળાવવા, વિજ્ઞાનની ફિલ્મી-વી.સી.ડી., ડી.વી.ડી. બતાવવી, વિજ્ઞાનના હસ્તલિખિત અંકોનું પ્રકાશન કરવું.

કાયમી વિજ્ઞાનમંડળ ચલાવવું, લોકોસ્ટ મિડીયા વિકસાવવા, વિજ્ઞાન પ્રશ્નોત્તરી પ્રયોજવી, વિવિધ ગ્રાફિક સ્પર્ધાનો, ત્રિપરિમાણિત સાધનો, બોર્ડઝ-પ્રોજેક્ટેડ સાધનો, શ્રાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવો, વિજ્ઞાનના મનોરંજક પ્રયોગો-જાદુઈ પ્રયોગો પ્રયોજવા.

અલગ વિજ્ઞાનવર્ગ પુસ્તકાલય ચલાવવું, અંધશ્રદ્ધા નિવારણના કાર્યક્રમો પ્રયોજવા, આકાશદર્શન કરાવવું, શાળા બાગ વિકસાવવો, પ્રાથમિક ઉપચારની તાલિમ પૂરી પાડવી, શાળા સંકુલ દ્વારા માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણના તબક્કા સાથે સંપર્કમાં રહેવું, ટીચરીંગ અભિક્રમિત અધ્યયન.

વર્કશોપ પ્રોજેક્ટ જેવી આધુનિક પદ્ધતિઓ પ્રયોજવી, વિદ્યાર્થીઓને વર્કશોપના સાધનોની તાલિમ પૂરી પાડવી, વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ-અભિયોગ્યતા-વલણ-રસ માટેની મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ પ્રયોજવી, વિજ્ઞાન નિષ્ણાંતોના વક્તવ્યો યોજવા, સતત પ્રાયોગિક ખ્યાલો પૂરા પાડવા.

વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે પાઠ્યપુસ્તક સિવાયની શિક્ષણપોથી વિજ્ઞાન સામયિકો, પ્રયોગ સાહિત્ય, પૂરક પ્રયોગો, વિજ્ઞાન પૂર્તિઓ, સ્વાધ્યાયપોથીઓ, સ્વઅધ્યયન સાહિત્ય જેવી અને પૂરક સંદર્ભ સાહિત્યની સામગ્રી પૂરી પાડવી વગેરે અનેકવિધ કાર્યક્રમો સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાથમિક શાળામાં સતત દષ્ટિગોચર થાય તેની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

આપણે પ્રાથમિક શાળાઓમાં બરેબર વિજ્ઞાન શિક્ષણ સમાજ અપાય રહ્યું છે કે કેમ ? તેની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ. અનેક વર્ષના અનુભવો. નિરીક્ષણો પછી જે સ્ફોટક પરિસ્થિતિ જોવા મળી છે તેનું અહીં પ્રત્યક્ષ નિદર્શન ચિત્રણ કરવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. આપણે ઘણી જ બરાબ પરિસ્થિતિમાં વિજ્ઞાન

શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છીએ. ઘણી જ ખરાબ રીતે વિજ્ઞાન શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છીએ, આ માત્ર નેગેટીવ એપ્રોચ નથી. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું અહીં ચિત્રણ થઈ રહ્યું છે. તેને માટે કોઈ એક પરિબળ કારણભૂત નહોતા અનેક પરિબળો કારણભૂત જણાઈ રહ્યા છે.

પ્રા. શાળામાં વિજ્ઞાન શિખવતો શિક્ષક ઘણી વખત અથવા મોટાભાગે વિજ્ઞાનની વિષય વસ્તુથી અજાણ હોય છે. તેનું વિષય વસ્તુનું જ્ઞાન ઘણું જ નબળું હોય છે.

ક્યારેક તે ભૂલ ભરેલું પણ હોય છે. તેને પ્રાયોગિક ખ્યાલો પૂરા પાડવાની કોઈ ગતાગમ જ નથી. ત્યાં મેથોડોલોજી ઓફ સાયન્સ ટીચીંગની વાત જ ક્યાં કરવી ?

તેઓ શુન્યાવકાશ પ્રવર્તે તે સ્વાભાવિક છે. કેટલુંક તે માટેનું પ્રશિક્ષણ પ્રાથમિક શિક્ષકોએ પી.ટી.સી. પ્રશિક્ષણ દરમિયાન મેળવેલું હોય છે. પરંતુ તે તેઓ ત્યાં શિક્ષણ સંસ્થાનાં દરવાજે જ મૂકીને ચાલ્યા આવ્યા હોય છે.

તે તેઓએ નોકરી મેળવવાના પ્રમાણપત્ર માટે જ મેળવેલ હોય છે અને આનું કારણ એ છે કે તેમને કશી જ જાણ હોતી નથી કે તેમને ક્યા સ્થળે, ક્યા ધોરણમાં, ક્યા વિષય શિખવવાનો હોય છે. મોટાભાગે તો ગમે તે ગામમાં, ગમે તે શાળામાં, ગમે તે ધોરણમાં તેમને ગોઠવી દેવામાં આવે છે.

તેઓ ખાસ વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે તૈયાર થયા હોતા જ નથી અને મોટેભાગે તેમને જે ધોરણમાં શિખવવાનું હોય છે તે ધોરણનાં બધા જ વિષયો શિખવવાના હોય છે.

ક્યારેક તો એકથી વધારે ધોરણો સંભાળવાના હોય છે તો ક્યારેક સમગ્ર શાળામાં માત્ર એક જ શિક્ષકે બધા ધોરણોના બધા વિષયો એકસાથે શિખવવાના હોય છે. શિક્ષણ શાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાન મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ શક્ય જ નથી.

તદન અશક્ય તથા અવૈજ્ઞાનિક આધારિત છે. વિકાસની મોટી મોટી વાતો કરનારાઓ શિક્ષણ શાસ્ત્રનો એકડો પણ શીખ્યા હોતા નથી. આ લોકો

માટે તો શિક્ષણ ‘એક ઓરમાથી દીકરી છે, જે કશી જ કમાણી કરી આપતી નથી.’ માત્ર ખર્ચ જ કરાવે છે ! આવી કમાતી-ધમાતી ન હોય તેવી દીકરી કોને પ્રિય હોઈ શકે ? તેને વધ્યા-ઘટ્યા રોટલા જેવા થોડાં નાણાં ફાળવવામાં આવે છે ! આમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણની ચિંતા ભલા કોને હોઈ શકે ?

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને-અધ્યતાઓને વિજ્ઞાન-ગણિતના વિષયો અઘરા લાગે છે. તેની રસદાયક રીતો મનોરંજક રીતે સરળ બનાવીને અનુબંધિત રીતે, પ્રાયોગિક રીતે શિખવવામાં આવતા જ નથી.

આથી વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનના વિષયોનું શિક્ષણ છોડી દઈને બીજા આત્મઘાતક રસ્તાઓ પ્રયોજે છે. તે શિક્ષણ છોડી દેવાનું પસંદ કરે છે. નાપાસ થાય છે અપવ્યય-સ્થગિતતા વધે છે અથવા તો માંડ માંડ ગબડતા-ગબડતા બીજા સરળ અભ્યાસક્રમો પસંદ કરે છે.

જેમાં તેને કશા જ ઉચ્ચ પ્રકારના કૌશલ્યોની જરૂર હોતી નથી. તેની ભાગીદારીની ત્રિમાસિકતાની જરૂર હોતી નથી અને રસ ન થવાનું કારણ પણ તેને વિજ્ઞાન શિક્ષણ પૂરું પાડતો શિક્ષક જ છે.

તે વિદ્યાર્થીઓમાં વિજ્ઞાન-ગણિત પ્રત્યે રસ-વલણ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી માટે વિજ્ઞાનના વિષયો અઘરા, અટપટા, સૈદ્ધાંતિક, ઉચ્ચકક્ષાના લાગે છે. જ્યારે ખરેખર પરિસ્થિતિ તેનાથી તદ્દન ઊલટી જ છે.

વિજ્ઞાન-ગણિતના વિષયો તો ખરેખર રસદાયક, સરળ, ઉપયોગીતાલક્ષી, કૌશલ્યલક્ષી વિષયો છે. તેમાં થોડા જાદુઈ, મનોરંજક, ચમત્કારિક પરિણામો છે, સિદ્ધાંતો છે, સૂત્રો છે, નિયમો છે, થોડા પ્રયોગો છે, રચનાઓ છે, સ્વાધ્યાયો છે.

બસ તેમાં વિજ્ઞાન-ગણિત શિક્ષણ પૂરું થઈ જાય છે. આમા અઘરું ક્યાં છે ? અટપટું ક્યાં છે ? શિખવનાર જ તેને અઘરું કરી શિખવે છે. શિખવનારને આગમન-નિગમન કરતા ક્યાં આવડે જ છે ? શિખવનારને સંશ્લેષણ-વિશ્લેષણ કરતા ક્યાં આવડે જ છે ? શિખવનારને નિદાન-ઉપચાર કરતા ક્યાં આવડે જ છે ? શિખવનારને વિજ્ઞાન શિક્ષણની ઉત્તમ શોધનપદ્ધતિ (સ્યુરિસ્ટિક મેથડ)ની ક્યાં ગતાગમ જ છે ?

શિખવનારમાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ વિજ્ઞાન-ગણિતના પ્રોજેક્ટ(પ્રકલ્પ)નું આયોજન કરવાનું ક્યાં કૌશલ્ય છે ? શિખવનારને વિજ્ઞાનનાં વર્કશોપ, ચર્ચાસભા, જૂથચર્ચા, સિમ્પીઝિયમ, ટીમ ટીચીંગ પ્રયોજવામાં ક્યાં રસ છે ?

તેને ક્લાસરૂમ ઈ-સ્પેકશન, ક્લાસરૂમ ક્લાસમેટ, કોમ્યુનિકેશન જેવા આધુનિક ઈનોવેશનનું ક્યાં પ્રશિક્ષણ અસરકારક રીતે પૂરું પાડવામાં આવેલ છે ? કીડીયારાની જેમ ફૂટી નીકળેલી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી કેટલાકમાં તો પૂરતા અધ્યયન અનુભવ પૂરા પાડવાની સુવિધા જ ક્યાં છે ? બધું જ લોલમલોલ ચાલ્યા જ કરે છે.

જો પૂરતા પ્રશિક્ષણનાં અધ્યયન અનુભવો મેળવ્યા વગર શિક્ષક તૈયાર થાય, તેને વાસ્તવિક શિક્ષણજગત માટે પ્રયોજવામાં આવે અને તે શિક્ષણ પ્રત્યે વલણ રસ ન ધરાવતો હોય તો તે લાભને બદલે નુકસાન કરી બેસે તે સ્વાભાવિક છે.

આથી જ પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ તેમણે જ શરૂ કરવી જોઈએ જેઓ તેને માટેનો ખાસ રસ, વલણ ધરાવતો હોય.

જ્યાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન માટેના પ્રાયોગિક ખ્યાલો મૂલ્યાંકનની ખાસ વ્યવસ્થા નથી ત્યાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શિખવવામાં આવતા વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટેના પ્રાયોગિક ખ્યાલોના મૂલ્યાંકન વ્યવસ્થાની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં પ્રાયોગિક ખ્યાલો તો હૃદય સમાન ગણાય. આપણે ત્યાં માત્ર ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓ અને ઉચ્ચ વિજ્ઞાન શિક્ષણની શાખાઓ માટે જ પ્રાયોગિક શિક્ષણના પરીક્ષણની વ્યવસ્થા છે.

જોકે, માત્ર પરીક્ષણનો ખ્યાલ પણ અપૂરતો, સંકુચિત ખ્યાલ છે. તેને બદલે મૂલ્યાંકનની અનેક ટેકનીક સમજાવવી જોઈએ અને સર્વાંગીક ખ્યાલોનું માપન-મૂલ્યાંકન ઘટે આથી જ વલણ, અભિયોગ્યતા, કૌશલ્ય, વિ. શક્તિ વગેરે પણ મૂલ્યાંકનના ભાગ બનવા રહ્યા.

આ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ અનેક પ્રકારની વિચારણા માંગી લે છે. અહીં માત્ર કેટલીક બાબતોનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે છતાં લેખ ઘણો વિસ્તૃત થઈ રહ્યો છે.

વિજ્ઞાન શિક્ષણ મૂળમાંથી જ પરિવર્તન માંગી લે છે. થીંગડ-થાંગડ પ્રયત્નોથી કશો જ ભલીવાર થવાનો નથી. વિજ્ઞાન શિક્ષણ એ પ્રયોગલક્ષી છે પરંતુ બધાં જ પ્રયત્નો લગભગ નિષ્ફળ ગયા છે.

આપણા લોહીમાં જ કોઈ એવા સંસ્કારો રહ્યા છે કે ગમે તેવી ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાને કેમ નિષ્ફળ બનાવવી તે આપણને આવડે છે. આપણો પ્રદેશ ગરમ પ્રદેશ છે. તેથી આવાસ-પ્રમાદની માત્રા ઘણી જ વધુ છે. કોઈને કામ કરવું જ નથી.

વગર મહેનતે પૈસા પેદા કરવા છે. આથી પુરુષાર્થ, વલણ, રસ, કૌશલ્ય, અભિયોગ્યતાના અઘરા રસ્તા પડતા મૂકીને ટૂંકા રસ્તાઓની શોધ ચાલ્યા કરે છે.

આ પ્રકારનું વલણ ખૂબ જ નુકસાનકારક છે. જે થોડાં ઘણા સફળ થતા જોવા મળે છે. તેઓ સ્વ. પુરુષાર્થથી આગળ વધેલ છે. પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે અને તેમાંય ખાસ કરીને શિક્ષણનું ક્ષેત્ર જે અનેક પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ માંગી લે છે ત્યાં ગમે તે પ્રવેશવાનું-ઘૂસવાનું વલણ ધરાવે છે.

કારણ કે તેમને આ ક્ષેત્ર આરામદાયક, ખુરશીમાં બેસી રહેવાનું ક્ષેત્ર લાગ્યા કરે છે. જ્યારે ખરેખર તો શિક્ષણનું ક્ષેત્ર વધુ પ્રકારની યોગ્યતા માંગી લે છે. તેમાંથી નાનાં બાળકોને શિખવવા વધુ તૈયારી જરૂરી બની રહેશે.

બુનિયાદી(અધ્યાપન) મંદિરોનું ખરેખરું બુનિયાદીકરણ કોણ કરશે ?

ધો. ૧૨નું પરિણામ તાજેતરમાં બહાર પડેલ છે. વર્તમાનપત્રોમાં તેના વિસ્તૃત અહેવાલો સંપાદિત થતા રહ્યા છે. સાયન્સપ્રવાહમાં ઊંચા પ્રાપ્તિઓ મેળવનારને મેડીકલ, એન્જિનીયરીંગમાં પ્રવેશ મેળવવાની ખ્વાહીશ હોય છે.

કોમર્સવાળાને એમ.બી.એ. કે સી.એ. થવા તરફ હોડ હોય છે. આર્ટ્સ, સાયન્સ, કોમર્સ પ્રવાહમાં ટૂંકા ગાળાની રોજગારલક્ષી ગેરેન્ટેડ અભ્યાસક્રમની પસંદગી કરનાર અને ખૂબ ઊંચા પ્રાપ્તિઓ મેળવનાર પી.ટી.સી.માં પ્રવેશ મેળવા ઈચ્છે છે અને જો પ્રવેશ મેળવી શકે તો બે વર્ષના અભ્યાસક્રમ બાદ પ્રાથમિક શાળામાં લગભગ નિશ્ચિત એવી વિદ્યાસહાયકની નોકરી મેળવી શકે છે.

ભારત સરકાર બંધારણની ૪૫મી કલમ પ્રમાણે મફત, ફરજિયાત, સાર્વત્રિક શિક્ષણ ૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકોને આપવા છેલ્લી અડધી સદી કરતા વધુ સમયથી મથી રહી છે અને તેમ કરવા તે બંધાયેલી પણ છે. પણ સદંતર નિષ્ફળ ગઈ છે.

આ માટે અનેક વખત સમયમર્યાદા પણ નક્કી કરવામાં આવેલ છે અને અનેક પ્રકારની પૂરક યોજનાઓ પણ રજૂ કરેલ છે. શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ યુનિવર્સલાઈઝેશન ઓફ એજ્યુકેશન મફત-ફરજિયાત શિક્ષણ, નિરંતર શિક્ષણ, અવૈધિક શિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ, સર્વશિક્ષણ, ભોજન-યોજના, બ્લેક બોર્ડ ઓપરેશન, પ્રવેશ ઉત્સવ.

કન્યા કેળવણી, શિક્ષણની સમાન તક, અપવ્યય સ્થગિતતા નિવારણ, રાત્રિશાળા, આશ્રમશાળા, શ્રેણીવિહીન ઘટક યોજના, ભાર વગરનું ભણતર, અધ્યેતા કેન્દ્ર શિક્ષણ, નિરક્ષરતા નિવારણ વગેરે પ્રકારની અનેકવિધ યોજનાઓ,

કાર્યક્રમો પણ કાર્યાન્વિત કરેલ છે. પરંતુ વધતી જતી વસ્તી અને અણધાર વહીવટને કારણે હજુ વર્ષો સુધી આ સિદ્ધિ હાંસલ કરવી લગભગ અશક્ય જ જણાય છે.

માંગ અને પુરવઠાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઉપસ્થિત પરિસ્થિતિ છતાં પ્રાથમિક શાળાઓ અને તેમાં પ્રવેશ મેળવતા બાળકોની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જ રહેવાની છે અને સરકારની શિક્ષણ બાબતમાં આ પ્રથમ જવાબદારી હોવાથી પ્રાથમિક શિક્ષણની માંગ વધતી જ રહેશે.

આથી પ્રાથમિક શિક્ષણની તૈયારી કરતી સંસ્થાઓ પ્રાથમિક અધ્યયન મંદિરની માંગ પણ વધતી જ રહેવાની છે. સંજોગોનો લાભ લઈને સેંકડોની સંખ્યામાં અધ્યયન મંદિરો પણ ખુલતા રહ્યા છે. તેઓ સ્વનિર્ભર, ગ્રાંટ મેળવતા અથવા સરકારી પ્રકારની હોય છે.

પરંતુ તેમના કેટલાકને તો એ પણ પૂરી ખબર નથી કે આ અધ્યયન મંદિર ખરેખર બુનિયાદી પ્રકારનું છે અને કદાચ ખબર હોય તો તેમને એ ખબર નથી કે આ બુનિયાદી અધ્યયન મંદિરના અભ્યાસક્રમમાં બુનિયાદી પ્રકારના ક્યા તત્ત્વો, સિદ્ધાંતો, કાર્યક્રમો, પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે અને કદાચ એ પણ ખબર હોય તો આ અભ્યાસક્રમને ન્યાય આપી શકે તેવા ધોરણની પૂર્તિ થાય તેવો કર્મચારીગણ જ તેમની પાસે નથી.

જે કેટલાક સારા કહી શકાય તેવા અધ્યયન મંદિરો છે તેનાં કર્મચારીઓ પણ એન.સી.ટી.ઈ.ને માન્ય પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અને એમ.એડ્.ની ડીગ્રી ધરાવે છે.

પરંતુ તેમાં બુનિયાદી શિક્ષણની વિશેષતાઓને પ્રાધાન્ય આપી શકે તેવી ખાસ ડીગ્રી, યોગ્યતાનો કોઈ ઉલ્લેખ જ નથી. આથી રડ્યા-બડ્યા અધ્યયન મંદિરો સિવાયના બીજા આ મંદિરો ખરા અર્થમાં બુનિયાદી છે જ નહીં.

વળી, ભારતભરની પ્રાથમિક શાળાઓ પણ બુનિયાદી પ્રાથમિક શાળાઓ છે. પરંતુ ત્યાં પણ બુનિયાદીના તત્ત્વો-સિદ્ધાંતોને ક્યાંય કાર્યાન્વિત થતા જોઈ શકાતા નથી. આથી પ્રશિક્ષણ પણ આંધળું અને પ્રશિક્ષણાર્થીનું

કાર્યક્ષેત્ર પણ આંધળું. બધે જ ચીલાચાલુપણુ જોવા મળે છે અને તેમાં જ સરકાર, સંસ્થા, શિક્ષણ, વિદ્યાર્થી, વહીવટીતંત્ર, વાલી બધાને સારપ, સરળતા, ભલાઈ જોવા મળે છે.

કારણ કે તેમાં બધું જ સીધું-સાદું છે. કશું જ નાવિન્યીકરણ નથી. કશું જ કરવાનું રહેતું નથી. કશો જ પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી. માત્ર જ્ઞાન-સમજ આધારિત વિષય સાથે જ લડવાનું હોય છે.

હવે ચાલો આપણે મોટાભાગના અધ્યયન મંદિરો ખરેખર બુનિયાદી પ્રકારનાં નહીં હોવાના પાયાઓ તપાસીએ બુનિયાદી શિક્ષણની મહત્ત્વની ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબતો છે. ઉદ્યોગ સમૂહજીવન અનુબંધ, સ્વાલબંધન, સહશિક્ષણ, સમાજસેવા, સાદાઈ, ચારિત્ર્ય ઘડતર, ગ્રામાભિમુખતા, ઉત્પાદક પરિશ્રમ, પ્રવૃત્તિસર્જન, કાર્યાનુભવ.

સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદક શ્રમકાર્ય, ન્યાયી સમાજ વ્યવસ્થા, શોષણવિહિન સમાજ રચના, સફાઈ, સ્વચ્છતા, અનુભવ દ્વારા શિક્ષણ, સમવાયી શિક્ષણ, પરસ્પર અવલંબન, સર્વાંગી વિકાસ, સર્વનો વિકાસ, કાર્યકેન્દ્રિ શિક્ષણ, લોકશાહી મૂલ્ય રાષ્ટ્રીયતા વગર અનેકવિધ સિદ્ધાંતો.

તત્ત્વો, ધ્યેય અપેક્ષાઓ, કાર્યક્રમોની આ યાદી હજુ ઘણી લાંબી થઈ શકે અને આ દરેકને અભ્યાસક્રમ પાઠ્યપુસ્તક તથા પ્રશિક્ષણમાં ઉતારવા માટેના કાર્યક્રમો પ્રવૃત્તિઓની યાદી તો કેટલીય લાંબી બની શકે જે ખરેખર અહીં દર્શાવવી શક્ય જ નથી.

તેને માટે તો પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમ પણ સદંતર પરિવર્તિત કરવો પડે અને તે અભ્યાસક્રમને કાર્યાન્વિત કરવા માટે પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલયોએ રાત-દિવસ કામે લાગી જવું પડે. ૧૧ થી ૫માં અશક્ય ન બને.

આપણા પ્રવર્તમાન અધ્યયન મંદિરો પૈકી કેટલાકમાં છાત્રાલયો જ નથી. ઉદ્યોગોનું તો નામોનિશાન નથી. વિદ્યાર્થીઓ આવ-જા કરે છે, અધ્યાપકો આવ-જા કરે છે પરંતુ કર્મચારીગણ જ નથી અને જે છે તે બુનિયાદીનાં તત્ત્વોને કાર્યાન્વિત કરી શકે તેવી દૃષ્ટિ, રસ, વલણ ધરાવતા જ નથી.

તેને કામ બુનિયાદી અધ્યયન મંદિરોમાં કરવું છે અને તદ્દન ચીલાચાલુપણુ જ ધરાવે છે. તેમના આ કાર્ય માટે પ્રશિક્ષણ પણ થયેલ નથી.

બુનિયાદી શિક્ષણ અનુબંધનું તત્ત્વ તો ઘણા મોટાં સમૂહને સમજમાં આવ્યું જ નથી.

આમ, આ તત્ત્વ તો તદ્દન ઓરમાયા જેવું જ રહ્યું છે. કારણ કે તેને અમલમાં લાવવા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિ, સમજ, અનુભવ, કૌશલ્ય, શિક્ષણ, સંક્રમણ વગેરેની જરૂર પડે. વાલી સમાજ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થા સાથે પ્રશિક્ષણની જોડાવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! કાર્યાનુભવ, સમાજ ઉપયોગી શ્રમકાર્ય નામે મીંડુ !

બુનિયાદી શિક્ષણમાં સહશિક્ષણની અગત્યતા તો અભ્યાસક્રમ ઘડનાર પણ સમજવા નથી માગતા ! અનેકવિધ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ તથા રાત્રિ પ્રવૃત્તિથી ધમધમતું અધ્યયન મંદિર તો જ જોવા મળે છે જો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો રાત-દિવસ શિક્ષણ સંસ્થાનાં પ્રાંગણમાં જોવા મળે.

આમ તો પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ પણ આ બધા પાસાઓને સંપૂર્ણ રીતે પ્રક્ષેપિત કરેલ જ નથી પરંતુ જે કોઈ થોડા તત્ત્વો પણ બુનિયાદીના જોવા મળે છે તેનો બહુ થોડો અંશ પણ કાર્યાન્વિત થતો જોવા મળતો નથી.

ગ્રામાભિમુખતા, પરસ્પરાવલંબન, રાષ્ટ્રીયતા, ચારિત્ર્યઘડતર, સમાજસેવા, સાદાઈ, સમભાવી શિક્ષણ, ઉત્પાદન પરિશ્રમ, સર્વાંગી વિકાસ વગેરેની તો વાત ક્યાં રહી ? બધું જ લોલમલોલ ચાલ્યા જ કરે છે.

સંચાલકોને કમાણીમાં રસ છે. અધ્યાપકોનો જીવનનિર્વાહ શક્ય બને છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓને ડિગ્રી પછી કામ મળે છે અને કામ મેળવ્યા પછી તે બુનિયાદી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક બનવાને બદલે ચીલાચાલુ શિક્ષણનાં પ્રતિનિધિ જ બની રહે છે.

બાકીના સમય અનેકવિધ પૂરક રોજગારી કામોમાં જ રહે છે. તેને તેની શાળાને, વિદ્યાર્થીને, નિરક્ષકને, વહીવટીતંત્રને કોઈને પણ બુનિયાદી શિક્ષણ સાથે નહાવા-નીચોવાનો પણ સંબંધ નથી.

આમ છતાં નામ બધાને બુનિયાદી શિક્ષણનું રાખવું છે અને આ બધી બાબતોનો અમલ નથી થતો તે માટે બધા જ એકબીજા તરફ આંગળી ચીંધ્યા કરે છે. કોઈની આંગળી પોતાના તરફ તો આવતી જ નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે બધું જ ખરાબ છે, બધું જ આવી પરિસ્થિતિ છે. બધી સંસ્થાઓ, અધ્યાપકો, અધ્યેતા, પ્રશિક્ષાર્થીઓ માટે આ થતું લાગ્યું નથી. કેટલાક નિવેડેલા વર્ષોથી બુનિયાદી શિક્ષણનાં પ્રાણ સમાન અધ્યયન મંદિરો, અધ્યાપકો, પ્રશિક્ષણાર્થીઓ, સંચાલકો જરૂર જોવા મળશે જેઓ એવા ઉત્તમ પ્રકારના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું આઉટપુટ સમાજને ભેટ આપે છે જે તેમના ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રકારની કામગીરી બજાવી રહ્યા છે.

પરંતુ આ પ્રકારના અધ્યયન મંદિરોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે.

પણ બાકીના કેટલાક તો સમજ્યા વગર જ આ ક્ષેત્રમાં કૂદી પડ્યા છે. જે ખરેખર શિક્ષણજગતનું, સમાજનું, દેશનું અહિત કરી રહ્યા છે.

આ લેખ પણ તેમનું બુનિયાદીકરણ તપાસવા માટે જ છે બધી જ પ્રાથમિક શાળાનું બુનિયાદીકરણ થઈ ગયું. બધા જ પ્રાથમિક અધ્યયન મંદિરો બુનિયાદી અધ્યયન મંદિરો કહેવાય પણ તેનું ખરું બુનિયાદીકરણ ક્યારે શક્ય બનશે ? કોણ કરી શકશે ?

આથી નામ સુંદરલાલ દેખાવે અસુંદર, નામ શાંતિલાલ દેખાવે કોધી, નામ વિરાટ દેખાવે વામણો જેવી વાત થઈ તો પછી આવું ક્યાં સુધી ચાલ્યા જ કરશે ? ક્યાં સુધી આવી જૂઠી વાતો ચલાવી લેવામાં આવશે.

જો ખરેખર આપણા અધ્યયન મંદિરો અને પ્રા. શાળાઓ બધા જ બુનિયાદી પ્રકારના નવી તાલિમના તત્ત્વજ્ઞાન આધારિત હોય તો માત્ર વિષય શિક્ષણનું શિક્ષણ અને લઘ્વિના મૂલ્યાંકન સિવાય અન્ય અનેકવિધ બાબતોને પણ શિક્ષણ-મૂલ્યાંકનમાં સમાન પ્રતિનિધિત્વ સાપડવું જોઈએ.

કેટલાક અધ્યયન મંદિરોમાં માત્ર વિષય શિક્ષણ અને પ્રાયોગિક શિક્ષણ સિવાયના બીજા તત્ત્વો ક્યાંય જોવા પણ મળતા નથી. અરે ! વિષય શિક્ષણ પણ અપર્યાપ્ત અને ગુણવત્તા વગરનું જ જોવા મળે છે.

પ્રાયોગિક શિક્ષણનાં ઘટકોને તો સૌ કોઈ ઘોળીને પી ગયા છે. એક સારો પાઠ તૈયાર કરવો, તેને એપ્લાય કરવો અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં તો ૩૦૦ જેટલા ઘટકોને ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર હોય છે. આની તો કેટલાક

અધ્યાપકો માર્ગદર્શકો, શિક્ષકોને ખબર પણ નથી હોતી. બધું જ ઓન ધ રેકર્ડ ચાલ્યા જ કરે છે. અરે ! પ્રાયોગિક શિક્ષણમાં કેવું લોલમલોલ ચાલે છે. તેના માટે એક અલગ લેખની જરૂર ઊભી થાય. આવા સંજોગોમાં સર્વશિક્ષણ અભિયાન કઈ રીતે સફળ થઈ શકે.

માત્ર બસના પતરા ઉપર જાહેરાત કરવાથી કે મોટાં મોટાં પોસ્ટરો લગાવવાથી તો સર્વશિક્ષણ શક્ય બનવાની નથી. તેને માટે તે અથાગ પ્રયત્ન, સૂઝ, શક્તિ, દષ્ટિની જરૂર પડશે નહીં તો બીજા પચાસ વર્ષ રાહ જોવી પડશે. પી.ટી.સી.નો અભ્યાસક્રમ એ વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમ છે. તે બે વર્ષના બુનિયાદી પ્રકારનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસક્રમ છે.

તેના અભ્યાસક્રમના વિભાગોનો વ્યાપ પણ ઘણો મોટો છે. આવા સંજોગોમાં પ્રવેશની કાર્યવાહીમાં અડધું વર્ષ પસાર થઈ જાય તે કેવી આશ્ચર્યની વાત કહેવાય !

કોમ્પ્યુટર યુગમાં કોમ્પ્યુટરના ઉપયોગ છતાં આવો વિલંબ કેવી રીતે ચલાવી લેવાય ? કામના ઓછા દિવસોની પરિસ્થિતિમાં અભ્યાસક્રમના બધા પાસાને ન્યાય કેવી રીતે આપી શકાય ? પ્રથમ સત્રમાં કર્મચારીગણનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કેવી રીતે શક્ય બને ?

અરે ! આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમમાં તો વધુ પડતી જાહેરજાઓની પણ શી જરૂર છે ? જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો શિક્ષણ પ્રાંગણમાં જ નિવાસ કરતા હોય ત્યાં કામના દિવસોનો બગાડ કેવી રીતે ન્યાયસંગત ગણાય ? શનિવારે અડધા દિવસની રજાની પણ શી જરૂર રહે ?

આ બધું ભારતની આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે પણ ક્યાંય મેળ ખાય તેમ નથી ! પી.ટી.સી.નું ખરું બુનિયાદીકરણ કરવું હોય તો આવા અનેક પાસાઓ વિચારણા માંગી લે છે. તેના ઇતિહાસ સંચાલક(ગૃહપતિ) ની પણ કેટલી મોટી જવાબદારી રહે.

તેને ગૃહકાર્યો, દૈનિક કાર્યક્રમો, આંતરિક કાર્યક્રમો, બાહ્ય કાર્યક્રમો, મંત્રીમંડળ, વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ, સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટે જોડાણ, સમાજ સહજોડાણ, વાલી-શિક્ષક સહયોગ, છાત્રોનો ગુણ વિકાસ, છાત્રોની મુશ્કેલી

નિવારણ જેવા અનેકવિધ પાસાઓની દેખરેખ, સંભાળની જવાબદારી સંભાળવી પડે અને તો જ સાચા અર્થમાં બુનિયાદીકરણ શક્ય બને.

આ માટે છાત્રાલય સંચાલકના મૂલ્યાંકન માટેની ૧૬૨ વિદ્યાર્થીવાળી મારા દ્વારા લખાયેલ અને પ્રકાશિત થયેલ રેટીંગ સ્કેલ લઈ જવો ઉપયોગી થાય.

ખરેખર, તો નવી તાલિમ પ્રકારનું અધ્યયન, અધ્યાપનકાર્ય અનેક પ્રકારની તાલિમ, સૂઝ, દષ્ટિ, વલણ, રસ, વિ. શક્તિઓ માંગી લે છે.

ગમે તે વ્યક્તિ, ગમે તેવી આદત, તાલિમ, પ્રશિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિ શિક્ષક બની શકે. તે શિક્ષણને ન્યાય ન આપી શકે અને મોટાભાગે તો બધે આ પ્રકારનું અવૈજ્ઞાનિક, અશાસ્ત્રીય, અણઘડ પ્રશિક્ષણકાર્ય જ ચાલે છે આવા સંજોગોમાં શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ કઈ રીતે શક્ય બની શકે. બીજા સેંકડો વર્ષો વીતી જાય તો પણ શક્ય ન બને.

અને માનવસંશાધન મંત્રાલય પણ આ માત્ર એક કામમાં જ લાગી જવું જોઈએ. તેની મુખ્યત્વે જવાબદારી પ્રાથમિક શિક્ષણની છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણની અને બીજી બધી ભાંજગડમાંથી દૂર ખસી આ એકમાત્ર કામ ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું ઉપયોગી થાય. નહીં તો આવનાર સમય કોઈને પણ માફ નહીં કરે.

31

પી.ટી.સી. અને બી.એડ્. પ્રવેશ પ્રક્રિયા માટે નૂતન અભિગમ

જેમ જેમ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને બેકારી પણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓનો ઘસારો સહેલાઈથી નોકરી મળતી હોય તેવા અભ્યાસક્રમો તરફ વધતો જાય છે. આમ તો પ્રવેશની સમસ્યા અનેક પ્રકારના શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તે છે. મોટાભાગના અભ્યાસક્રમોમાં અંતિમ પરીક્ષામાં મેળવેલા ગુણાંકનના આધારે જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે.

આવા અભ્યાસક્રમોમાં ઊંચા ગુણ એ જ એકમાત્ર ગુણવત્તા ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીની રસ, વલણ, શક્તિ, બુદ્ધિ, શોખ, વ્યક્તિત્વ, અભિયોગ્યતા વગેરે બાબતો નકામી બની જાય છે. ક્યારેક વિદ્યાર્થીએ ચોરી કે અન્ય અપ્રામાણિક રસ્તાઓ વડે પરીક્ષામાં મેળવેલ ગુણ એ જ એકમાત્ર શાળા કે કોલેજ પ્રવેશ માટેનું ધોરણ બની રહે. ત્યારે તેમાં ઘણા ભય સ્થાનો હોવાનો સંભવ રહે છે.

વળી આજની પરીક્ષાપદ્ધતિની અવિચલિતતા, અપ્રમાણભૂતતા, આત્મલક્ષીતા, નિશ્ચિત જવાબોનો અભાવ જેવી અનેક મર્યાદાઓ પણ પ્રવેશ માટે કારણભૂત બની રહે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં આપણે ઉપર દર્શાવી તેવી ચીલાચાલુ પરીક્ષાના સંચાલન, ગુણાંકનને લગતી અનેક મર્યાદાઓની ચર્ચા કરવા માંગતા નથી.

કારણ કે તેના માટે એક અલગ લેખ અહીં તો એટલો નિર્દેશ કરવો પૂરતો છે કે અયોગ્ય વિદ્યાર્થીને પણ ઉત્તમ પ્રકારનું ગુણાંકન અપાવી શકે એવી અનેકવિધ શક્યતાઓ ચીલાચાલુ શિક્ષણ અને પરીક્ષામાં રહેલી છે અને તેથી જ પ્રવેશ અંગેના ધોરણ માટેના અન્ય રસ્તાઓનું ચિંતન જરૂરી બની રહે છે.

બી.એડ્. કોલેજો તથા પ્રાથમિક અધ્યયન મંદિરોમાં પ્રવેશ માટે હાલમાં અભૂતપૂર્વ ધસારો જોવા મળે અને તેથી જો માત્ર ઊંચા ગુણાંકનના ક્રમમાં જ જગ્યાઓ ભરવામાં આવે તો પ્રવેશનું કામ ઘણું સરળ હોય છે.

પરંતુ તેથી ઘણી વખત પ્રમાણિક અને બીજી અનેક પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવનાર, સાચો રસ અને વલણ ધરાવનાર વિદ્યાર્થી પ્રવેશથી વંચિત રહી જાય છે. આમ, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સાચો રસ અને વલણ ધરાવતા શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

હાલમાં ભારતમાં અને વિદેશમાં ઘણી બી.એડ્. કોલેજોમાં ગુણાંકન એ જ એકમાત્ર પ્રવેશનું ધોરણ ગણવામાં આવતું નથી. પણ વિદ્યાર્થીની પસંદગી માટે ખાસ પ્રકારના પ્રવેશ માટેનું મૂલ્યાંકન અંગેનું માળખું નક્કી કરવામાં આવે છે.

તેમાં ગુણાંકનની સાથે સાથે બીજી અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેના અભ્યાસના આધારે પ્રવેશ પ્રક્રિયા તથા મૂલ્યાંકન માટેનું એક નિશ્ચિત માળખું તૈયાર થઈ શકે ખરું? જે વૈજ્ઞાનિક રીતે વિવેચનમય હોય અને યોગ્ય વિદ્યાર્થીને પસંદ થવા માટેની સમાન તક મળી રહે.

આપણા દેશમાં એન.સી.ઈ.આર.ટી. જેવી સંસ્થાએ પરદેશ તથા આપણા દેશમાં બી.એડ્. માટેના પ્રવેશધોરણો અંગે સર્વેક્ષણ કરેલ છે.

તેમાં શિક્ષણમાં પોતાના વિષયોનું જ્ઞાન, અભ્યાસ, યોગ્યતા, શિખવવાની કુશળતા, વિદ્યાર્થી પ્રત્યે પ્રેમ, ભાષા પર કાબુ. વિદ્યાર્થી માટે સહાનુભૂતિ, સહકાર, વિશાળતા, શિક્ષણમાં રસ, શિક્ષણ માટેનું વલણ, શિસ્ત અને નેતૃત્વ, વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન, વિદ્યાર્થી સાથે મીઠો સંબંધ, વિદ્યાર્થીની લાગણીની સમજ અને યોગ્ય વ્યક્તિત્વ હોવાનું જરૂરી લેખ્યું છે.

આવા ગુણોના બીજવાળા શિક્ષક મેળવવા માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ધોરણ જોવામાં આવે તે ખાસ જરૂરી છે. આ માટે પ્રવેશ વખતે વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિત્વ, સમજ, સામાન્ય જ્ઞાન, શિક્ષણ માટેનું વલણ, શારીરિક ક્ષમતા અને આરોગ્ય, આર્થિક સદ્ગતિ, વિષય વસ્તુનું જ્ઞાન, સહઅભ્યાસક્રમ પ્રવૃત્તિઓમાં લીધેલ ભાગ, શોખની બાબતો, રસનાં ક્ષેત્રો, રમત-ગમત એન.સી.સી. કે સ્કાઉટીંગમાં

લીધેલ ભાગ, શિક્ષણ અનુભવ, વાંચન, મૌલિક અભિવ્યક્તિ, સમૂહજીવનમાં ગોઠવવા માટેનું વલણ, શ્રમ પ્રત્યેની અભિમુખતા, ગ્રામાભિમુખતા, નિર્વ્યસનીપણું, દેશ-દુનિયાના ચાલુ બનાવોનું જ્ઞાન, સુટેવો, વિચારને રજૂ કરવાની શક્તિ, ઉંમર, આર્થિક-સામાજિક પછાતપણું જેવી અનેક બાબતોનું પરીક્ષણ થવું જરૂરી છે. આથી બાબતોનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું એનું ચિંતન જરૂરી બને છે.

ઉપરની બાબતોની ચકાસણી માટે વિદ્યાર્થીમાં ઓછામાં ઓછી કેટલી ગુણવત્તા જરૂરી છે તે નક્કી થવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રકારના વલણ, રસ, બુદ્ધિ, સામાન્ય જ્ઞાન, અભિયોગ્યતા, વ્યક્તિત્વ, સિદ્ધિ, સોસિયો-ઈકોનોમિક સ્ટેટ્સ સ્કેલ જેવી પ્રામાણિક કસોટીઓ ન મળી શકે તો શિક્ષણ રચિત્ કસોટી પણ વાપરી શકાય છે.

ગુજરાતમાં વાપરી શકાય તેવી કસોટીઓની એક યાદી ગુજરાત રાજ્ય વ્યવસાયલક્ષી માર્ગદર્શન અધિકારીની ઓફિસે પ્રકાશિત કરેલ છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારની ૩૫ કસોટીઓનું વર્ગીકરણ આપવામાં આવેલ છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી કસોટીનું નામ, પ્રયોજક, પ્રકાર, ધોરણ, વયજૂથ, પ્રાપ્તિસ્થળ જેવી માહિતી મળી રહેશે.

આ ઉપરાંત ડો. એચ. જી. દેસાઈની સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ અંગેના પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં પણ કસોટીઓની યાદી આપવામાં આવેલ છે. આવી કસોટીઓ માનસાધન, દિલ્હી તથા આગ્રા સાઈકોલોજીકલ રીસર્ચ સેલ જેવી સંસ્થાઓનો સંપર્ક સાધવાથી પણ મળી શકે.

આ કસોટીઓમાંથી કઈ કસોટીઓ અધ્યયન પ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે તે સરળતાથી નક્કી થઈ શકે. વળી દરેક કસોટીના મેન્યુઅલનો અભ્યાસ કરવાથી કસોટીનું સંચાલન, ગુણાંકન, અર્થઘટન કરી શકાય.

વિદ્યાર્થીની પસંદગી યોગ્ય રીતે થઈ શકે માટે ઈન્ટરવ્યુની રચના થવી જોઈએ. જે જે બાબતોનું માપન થવાનું હોય તેનો ભારાંક નક્કી થવો જોઈએ. કેટલીક અરજીઓ મળી, કેટલાક વિદ્યાર્થી બોલાવવામાં આવ્યા, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને કસોટી માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા તથા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની રૂબરૂ મુલાકાત લેવામાં આવી અને તેમનામાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પસંદ

કરવામાં આવ્યા તેની નોંધ તબક્કા વાર રાખવી જોઈએ. ઉપર દરેક બાબતો માટે અગાઉ આયોજન કરવું ઉપયોગી થાય.

જો દરેક વિદ્યાર્થીના ગુણાંકન માટે ૩૦૦ ગુણ ફાળવવામાં આવ્યા હોય તો તેનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

લેખિત પરીક્ષા : (૧૫૦ ગુણ)

વિષય, જ્ઞાનલબ્ધિ કસોટીઓ, બુદ્ધિ કસોટીઓ, સામાન્ય જ્ઞાન-વલણ કસોટીઓ, રસ-માપન કસોટીઓ, ભાષાલબ્ધિ કસોટી જેવી જરૂરી કસોટીઓ.

રૂબરૂ મુલાકાત : (૧૦૦ ગુણ)

વ્યક્તિત્વ, સમજ, વિષયનું જ્ઞાન, શારીરિક ક્ષમતા, વક્તવ્ય, રસ, શોખ, સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓમાં લીધેલ ભાગ, રમત-ગમત, શ્રમ પ્રત્યેનું વલણ, સમૂહજીવનની બાબતો, બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ, શીખવાની ઈચ્છા, કૌટુંબિક, આર્થિક-સામાજિક માહિતી, આગલી પરીક્ષામાં સિદ્ધિ, ઉંમર, પછાત-બિનપછાત જેવી આગળ જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે તેવી બાબતો.

જૂથચર્ચા : (૫૦ ગુણ)

ઉંમરની બાબતો માટે જૂથચર્ચા દ્વારા ચકાસણી :-

રૂબરૂ મુલાકાત અને જૂથચર્ચા માટેનો સમય નક્કી કરવો જરૂરી છે. રૂબરૂ મુલાકાત માટે દરેક વિદ્યાર્થીને ૧૫ મિનિટ અને જૂથચર્ચા માટે ૧૦ મિનિટ ફાળવી શકાય. મૂલ્યાંકન માટે ખાસ પ્રકારના તૈયાર કરેલ ફોર્મ્સ આપવા જોઈએ. ઈન્ટરવ્યુ માટે ૫ થી ૭ જેટલી પેનલો રાખી શકાય.

ખાસ પ્રકારની બનાવેલ રેટીંગ સ્કેલ તથા ચેકલીસ્ટનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી ગણાય. દરેક પેનલમાં સ્થાનિક તથા બહારની નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ જળવાવું જોઈએ. ગુણાંકનની વહેંચણી માટે અનુભવના આધારે ફેરફારો કરી શકાય.

ભારતનાં જુદા જુદા રાજ્યોમાં પ્રવેશના ધોરણોનો અભ્યાસ કરવા ઉપરની બાબતો સામાન્ય જોવા મળે છે. પરદેશમાં પણ મૌખિક અને લેખિત બાબતોનો જ સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે. કેટલીક વખત ડિક્ટેશન, ગણિત,

સંગીત, ચિત્રકામ, ભાષા, વાંચન, શારીરિક ક્ષમતા ઉપર પણ ભાર અપાતો જોવા મળે છે. આપણા દેશમાં આદિવાસી અને અન્ય પછાત વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણની સુવિધાઓ મળી રહે તે ખાસ જરૂરી છે. તેનું ગુણાંકન કરતી વખતે ખાસ પ્રકારનું અલગ મૂલ્યાંકન માળખું વાપરવું જરૂરી બને છે.

આગળની પરીક્ષાની ગુણાંકનની ટકાવારીમાં તેમને ખાસ છૂટ-છાટ આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે, તેમનામાં સ્થાનિક સુવિધાઓના અભાવે કેટલીક શક્તિઓનો વિકાસ ન થયો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમને હજુ પણ જો શૈક્ષણિક સુવિધા માટે તક ન આપવામાં આવે તો તેઓ વધુ ને વધુ પાછળ રહી જાય તેવી શક્યતાઓ રહેલ છે.

તેથી તેમના મૂલ્યાંકન માટે અલગ વ્યવસ્થા અને અનામત જગ્યાઓ જરૂરી બની રહે છે. ભારતમાં આર્થિક રીતે પછાત વર્ગ પણ એક પ્રકારની નિરાશા અનુભવી રહ્યો છે. તેમને પણ વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે યોગ્ય તક મળી રહે તે ખાસ જરૂરી છે.

તેમને માટે પણ જગ્યાઓ અનામત ફાળવવી ઉપયોગી થશે. પરંતુ આમ કરતા યોગ્ય વ્યક્તિઓને પૂરતો ન્યાય મળી રહે તેનું સતત ધ્યાન રાખવું બની રહે છે.

ઉપરની ચર્ચા ખાસ કરીને અધ્યયન મંદિરોમાં તથા બી.એડ્. કોલેજોમાં હાલમાં જે પ્રવેશ માટેની પદ્ધતિ-પ્રક્રિયા ચાલુ છે. તે સદંતર અત્યારે ફેરફાર માંગી લે છે એમ જણાવવા માટે કરી છે.

જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ માટેનો પ્રગતિશીલ અભિગમ અપનાવવામાં આવતો હોય ત્યાં માત્ર અંતિમ પરીક્ષાના ગુણાંકનને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતું હોય તેમ જોવા મળતું નથી. એન.સી.ઈ.આર.ટી.ની પરદેશની અને આપણા દેશની બી.એડ્. કોલેજોમાં પ્રવેશધોરણ અંગેની મોજણીમાં પણ ક્યાંય આ બાબત જોવા મળતી નથી.

જો માત્ર પરીક્ષામાં મેળવેલ ટકા જ પ્રવેશ માટેનું ધોરણ બની રહેવાનું હોય તો આપણે અનેક પ્રકારના ભય સ્થાનોથી બચી શકવાના નથી. એ વાત નિર્વિવાદ સત્ય સાબિત થઈ શકે તેમ છે.

ગુણવત્તાના ધોરણે પ્રવેશ આપતી વખતે પણ આપણે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ન અપનાવીએ અને પૂર્વગ્રહોથી પર થઈને આ ગ્રહોને વળગી રહીએ. લાગવગ તથા અન્ય ભયસ્થાનોથી જાગૃત ન રહીએ તો મૂલ્યાંકન પર તેની અસર થવાની પૂરી શક્યતા છે.

આ થતા યોગ્ય વ્યક્તિ જે ઊંચી ગુણવત્તા બને ધરાવે છે તે પણ પ્રવેશમાંથી બાકાત રહી જવાનો સંભવ છે.

ઉપરની ચર્ચા પરથી કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આ બધું વ્યવહારમાં શક્ય છે ખરું? એ વાત ખરી છે કે મોટાભાગના શિક્ષકો મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓના સંચાલન, ગુણાંકન અને અર્થઘટન માટે નિષ્ણાંત હોતા નથી. વળી તે માટે ખર્ચ, કસોટીઓ મેળવવા માટેની મુશ્કેલી, ગુણાંકન તથા કસોટીઓ, આપણા માટેના સમયનો અભાવ આવી કસોટીઓનો ઉપયોગ કરતા આપણને રોકી રાખે છે.

પરંતુ અગાઉથી આયોજન કરવામાં આવે તો અધ્યયન મંદિરના પ્રવેશ માટે ઉપયોગી થાય તેવી કસોટીઓ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે તથા સ્થાનિક અને બહારના નિષ્ણાંતનો ઉપયોગ કસોટીના સંચાલન માટે ઉપયોગી થાય. સ્કોરીંગ—કીના ઉપયોગ દ્વારા હજારો ઉત્તરવહીઓનો ગુણાંક ઘણાં ઓછા સમયમાં થઈ શકે અને મેન્યુઅલના ઉપયોગ દ્વારા તેનું અર્થઘટન પણ સરળતાથી થઈ શકે.

જો પ્રમાણિકતાથી મેળવી શકાય તેમ ન હોય તો પણ શિક્ષિત રચિત કેટલીક કસોટીઓ સારું પરિણામ આપી શકે અથવા ઉપર દર્શાવી તે બાબતોના મૂલ્યાંકન માટે સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય. ઉપરની ચર્ચા પ્રવેશ માટેના એક નૂતન અભિગમ તરફ આપણને દોરી જશે એવી આશા રાખું છું.

એન.સી.ઈ.આર.ટી. ન્યુ દિલ્હી તરફથી ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ‘નેશનલ કરીક્યુલમ ફેઈમવર્ક ફોર સ્કૂલ એજ્યુકેશન-૨૦૦૦’ માટે ભલામણો માંગવામાં આવેલ ત્યારે અંગ્રેજીમાં પેપર તૈયાર કરી મોકલી આપેલ. તેના આધારે પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરેલ છે.

રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણનાં અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરતી વખતે ‘નવી તાલિમ’ના ક્યા તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવો ઉપયોગી થાય તેના ઉપર અહીં ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. તેના ઉદ્દેશ્યો કાંઈક આવા છે.

- (૧) અધ્યેતાને નવી તાલિમના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વોના અનુભવો પૂરા પાડવા.
- (૨) શાળા અને સમાજને ઉપયોગી ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓમાં અધ્યેતાને પ્રયોજવા.
- (૩) શાળા, ગામ અને સમાજને સમૂહજીવનમાં અધ્યેતા ને ભાગીદાર બનાવવા.
- (૪) સમૂહજીવનનાં અનુભવો અધ્યેતાને પૂરા પાડવા.
- (૫) નવી તાલિમના સિદ્ધાંતોને આધારે સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદન શ્રમકાર્ય અનુસંધાને વિષય શિક્ષણ કેવી રીતે મેળવી શકાય તે અધ્યેતાને સમજાવવું.
- (૬) પસંદગીના ઉદ્યોગો અને સમૂહજીવનનું સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક જ્ઞાન અધ્યેતાને પૂરું પાડવું.

- (૭) અધ્યેતા પોતાના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં ઘર, શાળા, સમાજનો ફાળો સમજી શાળા-સમાજનો પરસ્પર સંબંધ વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય.
- (૮) સમાજ પરિવર્તનમાં શાળાનો ફાળો અધ્યેતા સમજે.
- (૯) અધ્યેતામાં નાગરિકતા અને ચારિત્ર્ય નિર્માણના ગુણો વિકસે.
- (૧૦) અધ્યેતાનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય.
- (૧૧) સ્વાવલંબન, ચારિત્ર્યઘડતર, સાદાઈ, સંયમ, સ્વાશ્રય.
- (૧૨) શોષણરહિત-સહકારયુક્ત, વર્ગવિહિન, સમાજવાદી સમાજસભ્ય આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા અંતિમ ધ્યેયોની સિદ્ધિ થાય.
- (૧૩) આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ, વિજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન સમન્વય એકત્રિકરણ, રાષ્ટ્રીયસેવા જેવા શિક્ષણપંથોના ધ્યેયો સિદ્ધ થાય.
- (૧૪) સુસંવાદિત વિકાસ, ફૂરસદ ઉપયોગ, વ્યવસાયિક જ્ઞાન વિકાસ, સાંસ્કૃતિક વિકાસ જેવા સર્વ સામાન્ય ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ થાય.
- (૧૫) વ્યક્તિવિકાસ, અનુકૂલન, સ્વપ્રાપ્તિ, આત્મસંયોજન, સ્વનિર્માણ, સ્વનિર્ણય જેવા વ્યક્તિલક્ષી ધ્યેયો ફળીભૂત થાય.
- (૧૬) સંસ્કૃતિ સંવર્ધન, સમાજ ઉપયોગીતા, ભાવાત્મક વલણ, રાષ્ટ્રીય મૂલ્યસમજ, નૈતિકતા જેવા સમાજલક્ષી મૂલ્યોનું પ્રાવધાન થાય.

મહાત્માગાંધી પોતે માનતા હતા કે પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિ માત્ર નકામી જ નથી પરંતુ નુકસાનકારક પણ છે. મોટાભાગના બાળકો પોતાના કુટુંબ અને ઘંઘાથી વિમુખ બને છે. તેઓ નકામી ટેવો વિકસાવે છે અને તેમના શહેરીકરણની અસર આવે છે. તેઓ એવું કાંઈક મેળવે છે. જેને ખરેખર કેળવણી કહી શકાય નહીં.

પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિ દેશની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરી શકે તેમ નથી. અંગ્રેજી માધ્યમ શિક્ષિત અને શિક્ષણ વચ્ચે ખાઈ ઊભી કરે છે. આપણે બાળકના મગજમાં બધા પ્રકારની માહિતી ભર્યા કરીએ છીએ.

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું તૈયાર કરતી વખતે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ. પાયાનું શિક્ષણ એવું મજબૂત હોવું જોઈએ

જેની ઉપર ભવિષ્યમાં મજબૂત ઈમારત બંધી થઈ શકે. તે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર દરેકને મળી રહેવું જોઈએ. તે બાળકની જરૂરિયાત અને રસની સાથે અનુબંધિત હોવું જોઈએ. તે બાળકની કાર્યક્ષમતાનો ઉપયોગ કરે તેવું હોવું જોઈએ. તે સામાન્ય માણસ માટે પ્રોત્સાહિત તેવું હોય.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની કરોડરજજી સમાન હોય સમાજના પાયાના વ્યવસાયો સાથે અનુબંધિત હોય. તે શિક્ષણની પ્રાથમિક કક્ષાથી પ્રથમ મળી રહેવું જોઈએ તથા ઘર, શાળા, સમાજને એકબીજા સાથે જોડતું હોવું જોઈએ. શિક્ષણપંચ પણ પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિમાં ફેરફાર કરી ઉપરોક્ત તત્ત્વો શિક્ષણમાં ઉમેરવા ભલામણ કરે છે.

અમારે સમાજ પરિવર્તનમાં શિક્ષણનો ફાળો ખાસ જોવા મળતો નથી. આથી શિક્ષણમાં પરિવર્તન અતિ આવશ્યક બની રહે છે. ચાલુ શિક્ષણ માળખું બદલી નવી સિસ્ટમ વિકસાવવી જરૂરી બની રહે છે. જેથી ઘર, શાળા, સમાજ વચ્ચે અનુબંધ પ્રસ્થાપિત કરી શકાય.

નીચેના જેવા તત્ત્વો, પ્રવૃત્તિઓ, સિદ્ધાંતો પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિમાં ઉમેરવામાં આવે તો ઉપરના જેવા ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ થઈ શકે તથા તે રાષ્ટ્ર/સમાજ, અધ્યેતાની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરી શકે અને આપણા દેશની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ બની શકે.

- (૧) શિક્ષણને એવું બનાવીએ જેથી તે અધ્યેતાના જીવન સાથે અનુબંધિત બને. વિષય શિક્ષણ, પર્યાવરણ, સમાજ, વ્યવસાય સાથે અનુબંધિત બને.
- (૨) કાર્ય કે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ નહીં પણ કાર્યકેન્દ્રિ શિક્ષણ એટલે કે ઉદ્યોગ, કાર્ય, વ્યવસાય સાથે અનુબંધિત શિક્ષણ હોય.
- (૩) પ્રવર્તમાન શિક્ષણ અધ્યેતાના સર્વાંગીણ વિકાસ દ્વારા બાળકમાં જે ઉત્તમ છે તે બહાર લાવવાને સક્ષમ નથી. આથી શિક્ષણમાં એવા તત્ત્વો ઉમેરવા જોઈએ જેથી શરીર-મનનો સમતોલ વિકાસ થાય.
- (૪) નાનાં બાળકોની કેળવણી ઉપયોગી હેન્ડીક્રાફ્ટથી શરૂ થવી જોઈએ.
- (૫) માત્ર અક્ષરજ્ઞાન પૂરું પાડવું તે કેળવણી નથી. અધ્યેતાનો સર્વતોમુખી વિકાસ શરૂઆતથી જ થવો જોઈએ.

- (૬) સમૂહજીવન વિકાસ એ શિક્ષણનો એક ભાગ હોવો જોઈએ.
- (૭) ૬૦ વર્ષનાં પ્રયત્નો અને અનેક પંચો, કમિશનો, કમિટીઓ, કોન્ફરન્સની ભલામણો છતાં આપણે બધા બાળકોને મફત, ફરજિયાત, સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં તદ્દન નિષ્ફળ ગયા છીએ. અને પ્રવર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સદંતર અંધકાર દશ્યમાન થાય છે. ત્યારે એવો રસ્તો પ્રયોજવો જરૂરી બની રહે અને તે નવી તાલિમના તત્ત્વો, સિદ્ધાંતોનાં અમલમાં અવશ્ય દશ્યમાન થાય છે.
- (૮) પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીએ નર્ચો આર્થિક બગાડ છે તે બાળકની જરૂરિયાત અને રસ સાથે પ્રબળ રીતે અનુબંધિત નથી. આથી તે અનુપયોગી સાબિત થયેલ છે. તેથી તેમાં મૂળભૂત ફેરફારની આવશ્યકતા છે.
- (૯) માતૃભાષા એ શિક્ષણનાં દરેક તબક્કે માધ્યમ બનવું જોઈએ. તેને મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાષ્ટ્રીયતા, સંસ્કૃતિ, પર્યાવરણ બધાનો સૈદ્ધાંતિક ટેકો મળી રહે છે. દરેક રાષ્ટ્રમાં પોતાની ભાષાનું મહત્ત્વ હોય છે. તેના પર પ્રભુત્વ હોય છે. તેમાં સંભાષણનું ગૌરવ હોય છે. જેના બદલે અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ ભારતમાં દિનદહાડે વધતું જોવા મળ્યું છે. આ એક રાષ્ટ્રીય અપમાન છે. રાષ્ટ્રભાષા અને માતૃભાષાની દેખીતી અવહેલના છે. અંગ્રેજીના મોહે ગુલામીની નવી પેટર્ન ચાલુ થયેલ છે.
- (૧૦) શિક્ષણ અધ્યેતાકેન્દ્રિ, કાર્યકેન્દ્રિ, સમાજ ઉપયોગી, ઉત્પાદક શ્રમકેન્દ્રિ, સામાજિક પ્રવૃત્તિકેન્દ્રિ, સમૂહજીવન કેન્દ્રિ, હેન્ડીક્રાફ્ટ કેન્દ્રિ, લર્નિંગ બાય ડુઈંગ કેન્દ્રિ તથા સ્વનિર્ભર હોવું જોઈએ. તેના બદલે પ્રવર્તમાન શિક્ષણકેન્દ્રિ, શિક્ષકકેન્દ્રિ, પ્રવચન પદ્ધતિકેન્દ્રિ, શાળાકેન્દ્રિ, પરીક્ષાકેન્દ્રિ, વિષયવસ્તુ કેન્દ્રિ, માહિતી કેન્દ્રિ જ બની રહ્યું છે, આથી તે બિન ઉપયોગી હોવાથી જેમ બને તેમ જલ્દી હટાવવી ઉપયોગી થાય છે.
- (૧૧) શિક્ષણ અધ્યેતાને વધારે સામાજિક બનાવતું હોવું જોઈએ. તે સહકાર મૂલક હોવું જોઈએ. તે નાગરિકતાને વિકસાવે તેવું હોવું જોઈએ, સાથે જીવતા શિખવાડે તેવું હોવું જોઈએ. સાથે કાર્યક્રિયા કરાવે તેવું હોવું

જોઈએ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષે તેવું હોવું જોઈએ. પરંતુ પ્રવર્તમાન શિક્ષણ દ્વારા ઉપરોક્ત ગુણોનો વિકાસ થવાની શક્યતા નહિવત્ છે. નવી તાલિમના તત્ત્વોમાં આ પ્રકારના વિકાસની પ્રબળ શક્યતાઓ રહેલ છે.

- (૧૨) શિક્ષણ સંસ્થાઓની સમાજ અને રાષ્ટ્રથી વિલુપ્તતા ન જોવા મળવી જોઈએ. જ્યારે આજ તો સાર્વત્રિક એકલવાયાપણું જોવા મળી રહ્યું છે. અલગતાવાદ અને નવા પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા શિક્ષણમાં આકાર પામી રહી છે.
- (૧૩) શિક્ષણ પ્રણાલિ એવી વિકસિત થવી જોઈએ જેથી લોકશાહી મૂલ્યોનો વિકાસ થાય. સામાજિકતા વિકસે, બિન સાંપ્રદાયિકતા વિકસે, જેથી શિક્ષણના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયોની સિદ્ધ શક્ય બને. પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિમાં આ પ્રકારની શક્તિનો અભાવ જોવા મળે છે.
- (૧૪) અધ્યેતાનું ધ્યેય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તેથી તેને ૨૪ કલાક પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો મળી રહેવા જોઈએ. રાત્રિ પ્રવૃત્તિઓ પણ પ્રયોજ શકાય માટે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીની માટે રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા મળી રહેવી જોઈએ.
- આથી શિક્ષણ સંસ્થાઓ મહદ્ અંશે છાત્રાલય પ્રધાન જ હોવી ઘટે. તેને બદલે જ અભ્યાસક્રમો માટે છાત્રાલયો અભ્યાસક્રમોનો એક ભાગ છે. ત્યાં પણ છાત્રાલયોની સુવિધા જોવા મળતી નથી. અથવા જો છાત્રાલયો હોય તો માત્ર લોજિંગ-બોર્ડિંગ કક્ષાના જ હોય છે. ત્યાં આવશ્યક છાત્રાલય સિદ્ધાંત-તત્ત્વોના નિયમોનું પાલન થતું જોવા મળતું નથી.
- (૧૫) શ્રમ અને સામાજિક સેવાને લાગતી શિબિરો તે કોઈ પણ પ્રકારના શિક્ષણનો એક આવશ્યક ભાગ ગણાવી જરૂર શકાય.
- (૧૬) શિક્ષણનાં દરેક તબક્કા માટે સહશિક્ષણ અને છોકરાઓ-છોકરીઓનાં તંદુરસ્ત વિકાસ માટે આવશ્યક ગણાય. તેઓને જુદા રાખીને શિખવવું તે મનોવૈજ્ઞાનિક, ફિલોસોફીકલ દષ્ટિએ જરા પણ યોગ્ય નથી. આથી માત્ર સ્ત્રીઓ માટેની શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઈચ્છવા યોગ્ય ન ગણાય.

છોકરા-છોકરીઓ સાથે રહીને ભણી શકે તેવી વ્યવસ્થા સમાજના તંદુરસ્ત વિકાસ માટે પણ અતિ આવશ્યક ગણાય.

(૧૭) શિખવનાર અને શીખનાર વચ્ચે કૌટુંબિક સંબંધ અતિ આવશ્યક ગણાય.

(૧૮) માપનાં પરીક્ષણ કે મૂલ્યાંકનમાં ગુણાંકનને બદલે ગ્રેડ સિસ્ટમનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય, વૈજ્ઞાનિક પુરવાર થયેલ છે. તેનાથી પરીક્ષાપદ્ધતિની અનેક મર્યાદાઓ નિવારી શકાય તેમ છે અને પરીક્ષણ મૂલ્યાંકનને વધુ શાસ્ત્રીય બનાવી શકાય તેમ છે. મૂલ્યોનો સંકેત સર્વાંગીણ હોવો ઘટે. વિવિધ પ્રકારના મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણના ઉપકરણોનો ઉપયોગ થતો રહેવો જોઈએ.

સાર્વત્રિક પ્રવર્તમાન પરીક્ષણ પદ્ધતિ તો અધ્યેતા અને શિખવનાર બંને માટે ભારે બોજારૂપ છે. બિલકુલ અવૈજ્ઞાનિક છે. તેના બદલે વિવિધ ઉપકરણો, પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓના ઉપયોગ દ્વારા દરેક બાબતોનું સતત સર્વાંગીણ આંતરિક મૂલ્યાંકન થતુ રહેવું જોઈએ અને તેની નોંધ પ્રગતીપત્રકમાં દર્શાવવી જોઈએ.

(૧૯) અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સ્વઅધ્યયન માટેની વિવિધ પ્રવિધિ જેવી કે સ્વાધ્યાય, મુલાકાત, અવલોકન, ક્ષેત્રકાર્ય, ક્ષેત્ર પર્યટન, સંગ્રહ, જૂથકાર્ય, સમસ્યા ઉકેલ, પ્રયોગ દાર્શનિક ખ્યાલો(નિદર્શન) વાચન, લેખન, ગણન, અભિક્ષિત અધ્યયન, પ્રોજેક્ટ જૂથ પદ્ધતિઓ વગેરેનો સતત ઉપયોગ થતો રહે તેવો અભ્યાસક્રમ માળખું વિકસાવવું જોઈએ અને તેના અમલનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

(૨૦) શૈક્ષણિક ઉદ્દેશ્ય માત્ર જ્ઞાન, સમજ આસપાસ કેન્દ્રિત થવાને બદલે ઉપયોજના, કૌશલ્ય, રસ, વલણ, પૃથક્કરણ, સંશ્લેષણ, જેવા ઉચ્ચ પ્રકારના લક્ષ્ય વર્તનો(પોસ્ટ બિહેવીયર્સ) ને કેન્દ્રિત કરવા જોઈએ.

તે દરેકની સિદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે અધ્યયન અનુભવો પ્રયોજવા જોઈએ તથા તે દરેકનું પરીક્ષણ મુલાકાત પ્રકારનું અભ્યાસક્રમ માળખું રચાવું જોઈએ. બ્લુમ ટેકનોલોજીને કાર્યાન્વિત બનાવવી જોઈએ.

(૨૧) અધ્યેતાને સંસ્થાકીય આયોજનમાં ભાગીદાર બનાવવો જોઈએ.

(૨૨) વાસ્તવિક જીવનનાં અનુભવોનું જ્ઞાન અસ્પૃશ્ય ન રહેવું જોઈએ.

(૨૩) મૂલ્યાંકનમાં રોજબરોજના વિકાસનું પ્રતિનિધિત્વ મળતું રહેવું જોઈએ અને તેની નોંધ થવી જોઈએ.

(૨૪) અભ્યાસક્રમ માળખું એવું રચાવું જોઈએ જેથી વહીવટમાં લચીલાપણું આવે, લોકશાહી પ્રક્રિયાનું સંવર્ધન થાય, વિકેન્દ્રિકરણ સઘાય અને પ્રેમાળ વાતાવરણ સર્જાય. દરેક કર્મચારીનાં અભિપ્રાયને પ્રતિનિધિત્વ મળે, ચર્ચા વિચારણા દ્વારા નિર્ણયો લેવાય તથા દરેકનું વિચાર અને અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય જળવાય.

(૨૫) અધ્યેતાના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે નીચેના જેવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજી શકાય તેવી અભ્યાસક્રમ માળખામાં સુવિધા હોવી જોઈએ. સ્વચ્છતા, રમત-ગમત, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ, સમૂહજીવન પ્રવૃત્તિઓ, ગ્રામ્ય તપાસ, સેવા વિસ્તરણ, સમાજસેવા, સેલ્ફ સર્વિસ, સમાજ શિક્ષણ, સફાઈ, વણાટ, શાળાબાગ, વસ્તી શિક્ષણ, સાંસ્કૃતિક સામાજિકતા માપન, મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ, વિજ્ઞાન-ગણિતમંડળ, ગમ્મત સાથે જ્ઞાન, કૃષિ/પશુપાલનની પ્રવૃત્તિઓ, બાગાયત કાર્ય, પેપરવર્ક વગેરે.

(૨૬) આધ્યાત્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક મૂલ્યોનો વિકાસ થાય તેના પર અભ્યાસક્રમ માળખામાં ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. શિક્ષણ કમિશનનાં અહેવાલોમાં ૮૦ જેટલા મૂલ્યોનું પૃથક્કરણ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

નાગરિકતા, સહકાર, સ્વચ્છતા, જિજ્ઞાસા, લોકશાહી, નિર્ણય, બીજાની સંભાળ, શિસ્ત, સારપ, સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય, માનવતા, પ્રમાણિકતા, મદદગારપણું, નેતાગીરી, મેનર્સ, રાષ્ટ્રીયતા, શાંતિ, ચોક્કસતા, દયાળુપણું, બીજાનું માન, વૃદ્ધોની સંભાળ, સાદાઈ, સામાજિક ન્યાય, સ્વચ્છિસ્ત, સ્વમાન, સ્વમદદ જેવા અનેકવિધ મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવા ઉપર ભાર મૂકવો આવશ્યક ગણાય.

(૨૭) લેખકનો 'પ્રેપરીંગ સેકન્ડરી ટીચર્સ ફોર વર્ક એન્ટર્ડ એજ્યુકેશન ફોર સેકન્ડરી સ્કૂલ્સ' નામનો અંગ્રેજી પેપર તા. ૨૩/૧૦/૮૩ના રોજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનાર 'ગ્લોબલ હીથ્યતુન ઓફ એજ્યુકેશન' નામના સેવાકાલિન તાલિમ વર્ગમાં રજૂ

કરવામાં આવેલ. આ પેપરમાં દર્શાવેલ અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ, માળખું સમગ્ર દેશના પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટેના પ્રશિક્ષણ વિદ્યાલયોમાં દાખલ કરવું ઉપયોગી થાય.

પી.ટી.સી., બી.એડ. જેવા શિક્ષણ મહાવિદ્યાલયો પ્રવેશ કાર્યવાહીમાં લાંબો સમય વેડફી નાખે છે. ૧૧ થી ૫ સુધીના સમયગાળામાં પૂરતા પ્રશિક્ષણ અનુભવો પૂરા પાડી શકાતા નથી.

વર્ષના કામના દિવસો પણ સર્વાંગીણ પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે અપૂરતા જ હોય છે. આથી માત્ર અધકચરું પ્રશિક્ષણ મેળવેલા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વાસ્તવિક શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં જીવનભરના કાર્ય માટે પ્રયોજાય છે.

તેઓ પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલયમાં મેળવેલા અધકચરા અનુભવોને કાર્યાન્વિત કરવામાં વાસ્તવિક જીવનમાં તદ્દન નિષ્ફળ જણાય છે અને ચીલાચાલુપણના સરળ રસ્તે સહેલાઈથી ઢસડાય જાય છે.

તેમનામાં સાહસ, પ્રયોગ, ઉત્સાહ, વલણ, નાવિન્ચીકરણનો તદ્દન અભાવ જોવા મળે છે અને પ્રશિક્ષિત કે અપ્રશિક્ષિત વચ્ચે કશો જ તફાવત જોવા મળતો નથી. આથી ઉપરોક્ત અંગ્રેજી પેપરમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું અભ્યાસક્રમ માળખું સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં અપનાવવું ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

(૨૮) ભૂતકાળની અને પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રક્રિયા દ્વારા શિક્ષણની ઘણી સમસ્યાઓનો કોઈ ઉપાય(ઉકેલ) જ જોવા મળતો નથી અને જો રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ અભ્યાસક્રમ માળખામાં ફેરફાર નહીં કરવામાં આવે તો આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ શક્ય જણાતો જ નથી. ખાસ કરીને..

- (૧) પર્યાવરણ સભાનતાનો વિકાસ કરવો.
- (૨) ઓપન બુક પરીક્ષણનો અમલ કરવો.
- (૩) હરિફાઈ સ્પર્ધા વગરનું સિદ્ધિ માપન કરવું.
- (૪) વૈજ્ઞાનિક વલણનો વિકાસ કરવો.

- (૫) પાઠ્યક્રમનો ભાર ઘટાડવો.
- (૬) અવૈધિક શિક્ષણનો અમલ કરવો.
- (૭) ૨૪ કલાક કામ આપતી શિક્ષણ સિસ્ટમ વિકસાવવી.
- (૮) ઓછામાં ઓછી જાહેર રજાઓ, વધુ કામના દિવસો ગોઠવવા.
- (૯) વધુ કામના કલાકોની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૧૦) વર્ગખંડ વગરના શિક્ષણનો વિકાસ કરવો.
- (૧૧) સુપરવિઝન(નિરીક્ષણ) વગરનું પરીક્ષણ પ્રયોજવું.
- (૧૨) ડિગ્રી અને નોકરીના સંબંધનો વિચ્છેદ કરવો.
- (૧૩) ઊંચા-નીચાં પગાર વચ્ચેની બહુ ઓછી અસમાનતા રાખવી.
- (૧૪) વધુ કામ ઓછું મહેનતાણાનો સ્વૈચ્છિક અમલ કરવો.
- (૧૫) ઓછા ખર્ચાળ સાધનોનું અધ્યયન.
- (૧૬) ઉત્તમ પ્રકારના વર્ગખંડ વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું.(વર્ગવ્યવહારના)
- (૧૭) મહત્તમ વર્ગખંડ આંતરપ્રક્રિયાનો વિકાસ કરવો.
- (૧૮) ઓપન સ્કૂલ, ઓપન યુનિવર્સિટીમાં અસરકારક સ્વઅધ્યયન પ્રવિધિઓ દ્વારા શિક્ષણ પ્રયોજવું.
- (૧૯) શિક્ષણમાં સ્વાયત્તા શિક્ષણ સંસ્થાઓની વૃદ્ધિ કરવી.
- (૨૦) દરેક બાળક-બાલિકા માટે અનિવાર્ય પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (૨૧) પાર્ટટાઈમ પાઠ્યક્રમોની વિકાસ-વૃદ્ધિ કરવી.
- (૨૨) અસરકારક-પ્રામાણિક ખાનગી સાહસોની વૃદ્ધિ કરવી.
- (૨૩) એડવાન્સ સ્ટડી સેન્ટરનો વિકાસ કરવો.
- (૨૪) માધ્યમિક કક્ષા માટેના સર્ટિફિકેટ ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમનો વિકાસ કરવો.
- (૨૫) વહીવટી સુધારણા હાથ ધરવી.

- (૨૬) સમાનતા માટેનું શિક્ષણ(વિકલાંગો, પછાતો, કન્યાઓનું શિક્ષણ)
- (૨૭) માધ્યમિક શિક્ષણ માટેના અનેકવિધ સેવા વિસ્તરણ કાર્યક્રમો પ્રયોજવા.
- (૨૮) વિવિધ પ્રકારના સેવાકાલિન પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો પ્રયોજવા.
- (૨૯) ગ્રામાભિમુખ શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (૩૦) સિદ્ધિ પ્રેરણાના વિકાસ-માપન કાર્યક્રમોની વૃદ્ધિ કરવી.
- (૩૧) શિક્ષકના સામાજિક, આર્થિક, વ્યવસાયિક મોભામાં વૃદ્ધિ કરવી.
- (૩૨) બાળમજૂરો માટેના શિક્ષણનું આયોજન કરવું.
- (૩૩) અપવ્યય સ્થગિતતાનું નિવારણ કરવું.
- (૩૪) નિરંતર શિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં વૃદ્ધિ કરવી.

અસરકારક રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું રચવા માટેનું કાર્ય ઘણું જ ભગીરથ કાર્ય છે. તે ઘણી જ દૃષ્ટિ, સૂઝ, પુરુષાર્થ, ઈચ્છાશક્તિ, વલણ, રસ, નિષ્ણાંતીકરણ, તજજ્ઞતાની અપેક્ષા રાખે છે. માત્ર અભ્યાસક્રમો રચવાથી પણ કાંઈ પ્રયોજન સરતું નથી. તેનો અસરકારક અમલ થાય તેનો આગ્રહ પણ રાખવો અનિવાર્ય ગણાય.

જ્યાં સુધી તેનો અમલ કરનારના વલણ, રસ, શક્તિ, સૂઝ, અભિપ્રાયમાં પરિવર્તન ન આવે ત્યાં સુધી ઉત્તમ પ્રકારનું આયોજન પણ નિષ્ફળ જવાની પૂરી શક્યતા રહેલી છે. અસરકારક અમલ આડે અનેકવિધ અવરોધો હોય છે. આ અવરોધોને નિવારવા માટે જરૂર લાગે તેવા નિયમો-આચારસંહિતા પણ પ્રથમ વિચારવા ઉપયોગી થાય.

કેટલાક પ્રકારના સંગઠનોને પણ શિક્ષણમાં ગુણવત્તા વિકાસની કશી પડી જ હોતી નથી. તેઓ માત્ર કર્મચારીના આર્થિક હિતની જ ચિંતા કર્યા કરે છે. આને કારણે પણ અભ્યાસક્રમોનો અસરકારક અમલ થઈ શકતો નથી. ઘણી વખત કાયદાઓ પણ અનુકૂળ હોતા નથી.

છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી બેઝીક એજ્યુકેશનને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. બધી પ્રાથમિક શાળાઓ બુનિયાદી

પ્રાથમિક શાળાઓ હોવા છતાં તે માત્ર નામની જ છે. કાગળ ઉપર જ છે. તાત્વિક રીતે તેના મૂળ તત્ત્વોના સિદ્ધાંતોનું પાલન થતું જોવા મળતું જ નથી. ગુજરાત અને બીજા કેટલાંક રાજ્યોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી આ પ્રયોગને લંબાવવામાં આવેલ છે. પણ તેની સંખ્યા ઓછી છે. તેઓ ચોવીસ કલાક ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ પૂરું પાડવા પ્રયત્ન કરી રહેલ. તેની અવગણના થઈ રહી છે અને નકામાં ચીલાચાલુ શિક્ષણની જ બધે બોલબાલા છે. જ્યારે ખરા શિક્ષણની ફિલોસોફીને તો આ લોકો જ કાર્યાન્વિત કરી રહેલ છે અને કરી શકે તેમ છે.

૧૧ થી ૫ ચાલતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ ગમે તેવી ઉત્તમ પ્રકારની હોય તે ખરેખર તો ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે શક્તિમાન બની શકે જ નહીં. તેનાથી માત્ર જ્ઞાન, સમજણની જ વૃદ્ધિ થાય. તેના દ્વારા જ્ઞાનને જે ઉપયોજન, કૌશલ્ય, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ વગેરેમાં પરિવર્તન થવું જોઈએ તે તો શક્ય બને જ નહીં.

તેનાથી માત્ર માહિતીને મગજમાં સંઘરીને પરીક્ષણ દરમિયાન ઓકી નાખતા યંત્ર માનવાનું જ સર્જન થાય જે ભાવિ વાસ્તવિક જીવન માટે કશું જ ઉપયોગી ન થાય ત્યાં ફરી પાછું તેને કૌશલ્ય પ્રાપ્તિ માટેના વિશિષ્ટ અનુભવો મેળવવા જરૂરી બની રહે.

આ રીતે શિક્ષણ દરમિયાન પસાર કરેલ ૧૫ થી ૧૭ વર્ષ સાવ નકામા જ નીવડે. આ એક પ્રકારનો વેસ્ટેજ નથી તો બીજું શું છે ? તેના બદલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માળખામાં ઘરમૂળથી ફેરફાર કરી ઉપયોગી કાર્યક્રમને કાર્યાન્વિત બનાવી શકાય તેવું અભ્યાસક્રમ માળખું વિકસાવવું જરૂર ઉપયોગી થાય.

શું વર્ગખંડ વગરનું શિક્ષણ એ સમયની માંગ છે ?

વર્ગખંડો માટે ઘણું કહેવાયું છે. અહીં આપણે એ વર્ગખંડની વાત કરી રહ્યા છીએ, જેનો વ્યાપ સાર્વત્રિક છે. જ્યાં કારાવાસ સમાન ચાર દિવાલો હોય છે. ઘેટાં-બકરાની જેમ પૂરાયેલ વિદ્યાર્થીઓ(શીખનારાઓ) હોય છે.

જમાદાર કે સ્ટેચ્યુ જેવો શિખવનાર(શિક્ષક) હોય છે, તે બધાનો વડો એવો પોલીસ અફસર જેવો આચાર્ય હોય છે, શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનમાં 'ઢ' પુરવાર થાય એવા સંચાલકો હોય છે અને શીખનારના હિતની સાથે જેને કશા પણ લેવાદેવા ન હોય તેવા કાયદાઓ, નિયમો, આચારસંહિતાનું પાલન કરાવનાર અધિકારીઓ, શિક્ષણ સમિતિના સભ્યો કે શિક્ષણ મંત્રાલય હોય છે.

જ્યાં અડધા કલાકથી એક કલાકના સમયગાળામાં બદલાતા ઘડિયાળના કાંટાએ ચાલતા પીરિયડો હોય છે, 'હજુએ બેલ કા નહીં વાગે' એની રાહ જોઈ રહેલ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં જોડાયેલને આનંદની લાગણી અભિવ્યક્તિ કરાવનાર નિશ્ચિત સમયાવધિમાં નિશ્ચિત ટકોરા સાથે વાગતો બેલ(ઘંટ) હોય છે.

જ્યાં નિશ્ચિત સમયાવધિમાં પોતાના વેશ ભજવવા આવી પહોંચતા નાટ્યશાળાના પાત્રો હોય છે, જ્યાં નિશ્ચિત યુનિકોર્મમાં સજ્જ થઈને આવતા લશ્કરનાં સૈનિકો જેવા અધ્યેતા હોય છે, જ્યાં નિર્ણવ ઘંટના રણકાર સાથે તાલ મિલાવવો અનિવાર્ય હોય એવા સમયપત્રકો હોય છે.

જ્યાં નિશ્ચિત સમયાવધિમાં સત્ય, અર્ધસત્ય કે અસત્ય ગ્રહણ કરેલી માહિતીને ચેકી નાખવાની સુવિધા હોય એવી સામયિક કસોટીઓ(લક્ષ્ય કસોટી, પોસ્ટ ટેલ્સ) એકમ પરીક્ષણ અને સત્રાંત કે વાર્ષિક પરીક્ષાઓ હોય છે.

જ્યાં જીવનમાં બિનઉપયોગી એવા કેટલાય વિષયોનું શિક્ષણ અનિવાર્ય પણ બધાએ લેવાનું જ હોય છે, જ્યાં શાળાવાર સંલગ્ન એવા શિસ્તના નિશ્ચિત ધોરણો જોવા મળે છે, મોટાભાગે તો દમણયુક્ત શિસ્તનો જ આશરો લેવામાં આવે છે.

ક્યાંક ક્યાંક મુક્ત અને સ્વયંશિસ્ત પણ આંશિક રીતે દેખા દે છે, જ્યાં ભવ્ય અથવા સાધારણ કે નિમ્નકક્ષાની હોય એવી પ્રયોગશાળા, પુસ્તકાલય, નોટીસબોર્ડ, કાર્યાલય, ફર્નીચર વિગેરે જોવા મળે છે.

જ્યાં દરરોજ નિશ્ચિત સમયે વિરામ(રીસેસ) નું આયોજન હોય છે તથા નિશ્ચિત સમયે મોટા બે વિરામ(વેકેશન) પણ આપવામાં આવે છે, જ્યાં અઠવાડિક વિરામ કે તહેવારો વગેરે જાહેરજાઓમાં કામને બદલે વિરામની વ્યવસ્થા હોય છે.

જ્યાં જૂનિયર-સીનિયર કર્મચારીઓ હોય છે. ક્યારેક વળી પાંજરાપોળ જેવી બોર્ડિંગ વ્યવસ્થા હોય છે, ક્યારેક તો વળી દૂર-દૂરથી અધ્યેતા અને અધ્યાપકને સવાર-સાંજ લાવતા અને પરત લઈ જતા પ્રદૂષણ ફેલાવતા વાહનો હોય છે અને આવું તો ઘણું બધું હોય છે.

આ એક સિસ્ટમ છે. જે વર્ષોથી ચાલી આવે છે. આપણે અહીં માત્ર વર્ગખંડની જ ચર્ચા કરવા માંગતા નથી પરંતુ વર્ગખંડ આધારિત એક સિસ્ટમને સમજવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. આ સિસ્ટમ જે અંગ્રેજોની દેન છે. જે ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિ તથા સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થાથી તદ્દન વિપરીત છે. તે કારકુનોનું ઉત્પાદન કરતા કારખાના છે. જે આધુનિક શિક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાન, શિક્ષણ વિજ્ઞાનને અનુરૂપ પણ નથી.

આ સિસ્ટમ કેમ કામ આપી રહી છે, ચાલુ રહી શકી છે તે એક મોટું આશ્ચર્ય છે ! જોકે તેની કડીઓ તો ઘણી જ નબળી છે ગમી ગયેલી છે. તેને પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ જ્ઞાનની સંધિયારી મળી શકે તેમ નથી.

લિયોનાર્ડ જ્યોર્જ બી.ને આ પહેલા યાદ કરેલ તેમને ફરિયાદ કરી લઈએ. “વર્ગખંડ, ગમે તે વર્ગખંડ, વિવિધરંગી પડછાયાવાળી વિચિત્ર અને અણગમો પેદા કરે તેવી જગ્યા છે.

જ્યાં ઈચ્છાઓ અને આશાઓને અવગણવામાં આવે છે, વણપિછાણી શક્તિની સત્તા પ્રવર્તે છે, જાદૂઈ સ્થળ છે. તેમાં વસનારા પાળેલા પ્રાણીઓ જેવો છે. વર્ષોમાં પુનરાવર્તન પછી ત્યાં કેટલીક પ્રયુક્તિઓ જેવી કે વાંચવું, લખવું, ગણવું વગેરેનું ગુંચવણભર્યું સ્વરૂપ જોવા મળે છે, ત્યાં બાળકોને એવી રીતે મૂંગા પ્રાણીઓની માફક પાળવામાં આવે છે કે જાણે તેઓ જંગલી બિલાડીઓના પાંજરામાં પૂરાયા હોય.

“એક એવી પળ આવશે જ્યારે વર્ગખંડો મોટા ઘડાકા સાથે જમીનદોસ્ત થઈ જશે એના ફૂરચે ફૂરચા ઊડી જશે.”

આપણા વર્ગખંડો સ્મશાનગૃહો છે. ત્યાં દરરોજ સાતથી નવ પ્રાર્થનાસભાઓ યોજાય છે.(શોકસભાઓ ભરાય છે) જ્યાં વરસમાં આશરે ૨૦૦૦ જેટલાં મરણ થાય છે. તેની અંતિમક્રિયા કરવામાં આવે છે.

અધ્યેતા અને અધ્યાપક ગંભીર શોકમાં મગ્ન હોય છે. આ સ્મશાનગૃહોમાંથી છૂટવાનો અધ્યેતાને એક આનંદ હોય છે.

આ સ્મશાનગૃહોમાં જવું અધ્યયન પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ સર્વને માટે અનિવાર્યપણે લૌકિક જરૂરિયાત હોય છે.

કારણ કે તે વ્યવહાર સેંકડો વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે. તેનાંથી કોઈ છટકી શકતું નથી. લાખો-કરોડોમાં એકાદ ‘નારાયણ દેસાઈ’ જેવાએ આ લૌકિક ક્રિયામાં ભાગ લેવાનું ઈચ્છનીય ગણ્યું હોતું નથી. કે મનુભાઈ પંચોળી દર્શક જેવાએ અધવચ્ચેથી ચાલ્યું જવું ઉચિત ગણ્યું હોય છે.

મીડરી હિલ્સન પણ પ્રવર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા માટે કહે છે :

“જે આશયથી શાળામાં વર્ગોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. શિક્ષણ પ્રવિધિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે, અભ્યાસક્રમના એકમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે, પાસ-નાપાસના નિયમો ઘડવામાં આવે છે.

જે આશયથી આવી કેટલીયે સત્ય વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શાળામાં આદરવામાં આવે છે, તે આશયો બાળકના વર્તન તેમના જીવન અને વિકાસની કોઈ ખરેખર મહત્ત્વની બાબતોમાંથી સાવ અલિપ્ત હોય છે.”

શું વર્ગખંડ વગરનું શિક્ષણ એ સમયની માંગ છે ?

309

શિક્ષણ એ વ્યક્તિગત પ્રક્રિયા છે. દરેક વ્યક્તિ ભિન્ન છે. જ્યારે પ્રવર્તમાન શાળા વ્યવસ્થા, વર્ગખંડ વ્યવસ્થા એ સામૂહિક શિક્ષણ પ્રક્રિયા છે, આ વ્યવસ્થા વ્યક્તિના રસ, વલણ, વિ. શક્તિ, લબ્ધિ, જ્ઞાન, કૌશલ્ય વગેરેને કઈ રીતે જવાબ આપી શકે ? આ બધું જ બોગસ છે.

કોઈ બીજો રસ્તો વિચારવો રહ્યો એક અન્ય આવા જ અર્થનું અવતરણ ચકાસીએ.

“શાળાનું કોઈ પણ આયોજન, અભ્યાસક્રમ અગર તો સંસ્થા માનવીના વ્યક્તિક તફાવતો અને અધ્યયન-અધ્યાપનને લગતી અસંખ્ય સમસ્યાઓને દૂર કરવા શક્તિમાન નથી.

જો આ પ્રમાણે જ થતું હોય તો, સંસ્થાઓના પ્રયત્નો અવળે રસ્તે વળેલા છે એમ જરૂર કહી શકાય.

સંસ્થા વ્યક્તિને મિટાવી શકે નહિ આ અશક્ય બાબત છે, અનિચ્છનીય પણ છે, સંસ્થા વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને શોભાવે તો વ્યક્તિ સંસ્થાને ગ્રેટ ભાવે.”

ઉપરોક્ત લેખિત અભિવ્યક્તિ વર્ગખંડની અનિવાર્યતાને પડકારે છે. નિશ્ચિત સાધન-સામગ્રીથી સુસજ્જ વર્ગખંડો જ એકમાત્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયા માટેની માન્યતાને પાત્ર ગણાય તેવા ભ્રમમાંથી આપણે હવે નીકળી જવાની જરૂર છે.

કેટલીયે ગ્રામ વિદ્યાપીઠો, લોકશાળાઓ, આશ્રમોમાં કુદરતી પર્યાવરણના વિશાળ વૃક્ષનાં છાયાવાળા ખુલ્લા વર્ગખંડોમાં શિક્ષણ મેળવીને અધ્યેતાઓ ભવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં કામગીરી મેળવી સારી સફળતા મેળવી રહ્યા છે.

મનુભાઈ પંચોળી(દર્શક), મુળશંકરભાઈ, ન. પ્ર. બુચ વગેરે મહાનુભાવોએ વર્ષો સુધી વૃક્ષોની છાયામાં શિક્ષણનું ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, રાજનીતિ શાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સમાજ નવ નિર્માણ જેવા વિષયોનું શિક્ષણકાર્ય કરેલ છે અને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના તજજ્ઞોને નવી તાલિમના પાઠ ભણાવ્યા છે.

310

સફળ શિક્ષક

ખરેખર તો જેલ જેવી વર્ગખંડની ચાર દિવાલો શિક્ષણ પ્રક્રિયા માટે સાનુકૂળ હોવાને બદલે બાધક વધુ છે.

ત્યાં કેટલીક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, માધ્યમો અજમાવી શકાતા નથી. કારણ કે પાટલીઓ તેને માટે બાધકરૂપ-અડચણરૂપ છે.

આજ પણ વર્ગખંડ વગરના શિક્ષણના અનેક પ્રયોગો સફળ રીતે પ્રવર્તમાન છે જ. આવા પ્રયોગોની યાદી કરી લઈએ.

- (૧) ઓપન સ્કૂલો અને ઓપન યુનિવર્સિટીમાં અધ્યેતાને ઘેર બેઠા અને વ્યવસાયની સાથે શિક્ષણના અનેક અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડવામાં આવી રહ્યા છે.
- (૨) કેટલાય પ્રકારના અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો એક્ષ્ટર્નલ અભ્યાસક્રમો તરીકે શિખવાડાય રહ્યા છે.
- (૩) કેટલાય પ્રકારના સર્ટીફિકેટ અને ડિપ્લોમાં પ્રકારના પ્રાથમિક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો પત્રાચાર અભ્યાસક્રમ તરીકે શિખવાડાય રહ્યા છે.
- (૪) ઉચ્ચકક્ષાના સંશોધનો વર્ગખંડની બહાર માત્ર તજજ્ઞના માર્ગદર્શન દ્વારા પોતાની જાતે પૂરા કરવાના હોય છે.
- (૫) કેટલાય પ્રકારના પ્રોજેક્ટ કાર્યો, ક્ષેત્રકાર્યો, ઉદ્યોગકાર્યો સાહિત્ય સર્જનો, સ્વાધ્યાયો, શિબિરકાર્યો, સમાજ ઉપયોગી કાર્યો, સર્વેક્ષણો, સઘન શિક્ષણના કાર્યક્રમો, ઓફ કેમ્પસ, કાર્યાનુભવો. એન.સી.સી., એન.એસ.એસ., સર્જનકાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયોગકાર્યો, નિદર્શનો, લાયબ્રેરી વર્ક વગેરે વર્ગખંડની બહાર જ પ્રયોજવાના હોય છે અને પૂરા કરવાના હોય છે.
- (૬) અભિક્ષિત અધ્યયન, પ્રોજેક્ટ, કાર્યશિબિર, પ્રયોગ નિદર્શન, જૂથચર્ચા, સ્વાધ્યાય, સુપરવાઈઝડ, સ્ટડીઝ, શોધન(સ્યુરિસ્ટિક) પદ્ધતિ, પેનલચર્ચા, મુલાકાત, પ્રવાસ-પર્યટન, પ્રદર્શન, સંગ્રહાલય જેવી નૂતન પદ્ધતિઓ વર્ગખંડની બહાર જ સફળ રહે છે.

ખરેખર, તો વર્ગખંડમાં જે થાય છે તે શિક્ષણ જ નથી. તે બીજું ગમે તે હોઈ શકે. કારણ કે આખરે તો અધ્યેતા જાતે શીખે છે ત્યારે અધ્યાપકે શિખવ્યું તેવું નામકરણ શક્ય બને છે.

જો વર્ગખંડમાં શિખવનાર શીખવી શકતો હોય તો બધાનું સરખું શિક્ષણ થવું ઘટે. બધાં જ લક્ષ્ય, વર્તનો અને પરિવર્તનોનો તફાવત સમાન રાખવો ઘટે. પરંતુ આમ તો જોવા મળતું જ નથી.

સમાન અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવા છતાં સમાન લક્ષ્ય, વર્તન-પરિવર્તનો જોવા મળતા જ નથી. આ શું સૂચવે છે ? વર્ગખંડનું શિક્ષણ એ નર્ચો સમાજનો આર્થિક વ્યય છે. આ શિક્ષકને બોલી બોલીને થકવી નાખે તેવો ઉપક્રમ છે.

આમ છતાં તેનું ફળ તો ઘણું જ ન્યૂન છે. વ્યક્તિ જે પ્રમાણમાં શીખે છે, જેટલા પ્રમાણમાં શિખવનારાએ તેને જાતે શીખતો કર્યો છે તેટલા પ્રમાણમાં પૂછતા તેનું પરિણામ ઓછું-વતું જોવા મળે છે.

તો ચાલો, આપણે વર્ગખંડોમાં ઉત્તમ શિક્ષણ પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશ્યને અધ્યેતાને ‘સેલ્ફ લર્નિંગ’ માટે અભિપ્રેરિત કરવાના રસ્તાઓ વિચારીએ અને તેને અજમાવીએ.

આ રહ્યા તેવા કેટલાક પ્રયાસો જેના દ્વારા વર્ગખંડમાં શિખવનાર તથા ઉપરોક્ત વર્ગખંડની બહારના અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડનાર બંનેને માટે ઉપયોગી એવા નવા ખ્યાલોને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

- (૧) અધ્યેતા ઘેર બેઠા શીખી શકે તેવા અભિક્ષિત અધ્યયન(પ્રોગ્રામ્સ લર્નિંગ) ના લેશન પૂરા પાડીએ.
- (૨) અધ્યેતાને ઘેર બેઠા પ્રાયોગિક કામો માટે ઓછા ખર્ચાળ સાધનોનું માર્ગદર્શન-સાહિત્ય પૂરું પાડીએ.
- (૩) તજજ્ઞના પ્રી-રેકોર્ડ્ડ વ્યાખ્યાનોની ઓડિયો કેસેટ્સ, સી.ડી., વી.સી.ડી., ડી.વી.ડી. પૂરી પાડીએ.

- (૪) અધ્યેતા માટે વર્ગખંડ બહારના પ્રાસંગિક વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કરીએ.
- (૫) રેડિયો લેશન, ટીવી લેશનનું આયોજન કરી તેનું નિશ્ચિત સમયપત્રક અધ્યેતાને મોકલી આપીએ તથા તેનો રેકોર્ડ કરેલ કાર્યક્રમ તેને ઘેર બેઠા પૂરો પાડીએ.
- (૬) વિવિધ પ્રકારના દ્વિપરિમાણિત ગ્રાફિક મિડિયા(આલેખિત સાધનો) તેના શીખવાના સ્થળે પૂરા પાડીએ.
દા.ત. આર્ટ્સ, ચિત્ર, પોસ્ટર, કાર્ટુન, કેમિકલ, ફોટોગ્રાફ્સ, આલેખ, નકશા, સ્લાઈડ, ફિલ્મ-સ્ટ્રીપ, ટ્રાન્સપરન્સી વગેરે.
- (૭) ઘેર બેઠા પ્રિટેસ્ટ, પોસ્ટ-ટેસ્ટનું આયોજન વિચારીએ.
- (૮) નિશ્ચિત પૂર્વવર્તનો અને નિત્યવર્તનો, વર્તન-પરિવર્તનો, ક્ષમતાઓ, ઉદ્દેશ્યો નક્કી કરીએ અને તેની માહિતી માટે લાગ્યા રહીએ.
- (૯) નિશ્ચિત વિષયવસ્તુનું સ્પષ્ટ ક્રિયા વિશ્લેષણ(ટાસ્ક એનાલીસીસ) કરીએ અને તેના માટેના અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડીએ.
- (૧૦) અધ્યેતાને નિશ્ચિત પાઠ્યક્રમ માટે સ્વઅધ્યયન પાઠ્યપુસ્તક પૂરું પાડીએ. જે મનોવિજ્ઞાનનાં અધ્યયનના સિદ્ધાંતોને આધારે તૈયાર થયેલ હોય.
જેથી કોઈ પણ વિષયવસ્તુ અધ્યેતા જાતે શીખી શકે અને મહત્તમ સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકે.
- (૧૧) અધ્યયન પૂરતું અભ્યાસ સાહિત્ય, સંદર્ભ સાહિત્ય પૂરું પાડીએ જેથી તે જાતે શોધીને શીખી શકે.
- (૧૨) કુદરતી પર્યાવરણમાં શિખવીએ. ચાર દિવાલ અને ફર્નિચરનાં ખ્યાલમાંથી બહાર આવીએ. ત્યાં પણ ફરતું શ્યામ ફલક ગોઠવી શકાય ગામડાની બધી શાળાઓ માટે આ શક્ય બાબત છે.
- (૧૩) આધુનિક મિડિયાનો ઉપયોગ વિચારીએ. ઈ-મેઈલ, વેબસાઈટ, ઈન્ટરનેટ, ફેક્સ, કોઈટ્યુન્ટ પ્રોગ્રામ, એસ.એમ.એસ., ફિલ્મ.

- (૧૪) સામૂહિક માધ્યમોનો પૂરો લાભ લઈએ. વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, ટી.વી., રેડિયો, વી.સી.ડી., સંગ્રહાલય, પ્રદર્શન, પર્યટન-પ્રવાસ વગેરે.
- (૧૫) ‘ઓપન બુક એક્ઝામ’નું આયોજન કરીએ.
- (૧૬) ‘અનુબંધ’ સાથેનું શિક્ષણ પૂરું પાડીએ. જીવન, પર્યાવરણ, ઉદ્યોગ, સમાજ, પ્રાસંગિક બનાવો, અનુબંધિત વિષયો સાથે અનુબંધિત અનુભવો પૂરા પાડીએ.
- (૧૭) શિખવનારને પૂરતો ટેકો પૂરો પાડીએ. નિર્દેશ નિદર્શનની ટેકનીક અપનાવીએ.
- (૧૮) શિખવનારને સરળ અનુભવલક્ષી જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મનોવેજ્ઞાનિક ક્રમમાં અનુભવો પૂરા પાડીએ. કારણ કે શીખનારને જાતે શીખવાનું છે તેને કઠીન અનુભવો અવરોધરૂપ બની શકે.
- (૧૯) શીખનારને સ્વસર્જન, સ્વઅધ્યયન, આંતરસૂઝ, ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ, કાર્યાનુભવ માટે ઉપયોગી એવા અનુભવ પૂરા પાડીએ.

ઉપર આપણે વર્ગખંડની નિરર્થકતા દર્શાવી. ત્યારબાદ વર્ગખંડ રહિત શિક્ષણાનુભવના ક્ષેત્રો તરફ અંગૂલી-નિર્દેશ કરી તે પ્રયાસોને સાર્થક બનાવવાના રસ્તા વિચાર્યા. ચાલો આપણે પણ હવે વર્ગખંડની નિરર્થકતા સમજતા થઈએ.

કોલેજોના અધ્યાપકોનું પ્રશિક્ષણ કોણ, ક્યારે કરશે ?

એમ કહેવાય છે અને અનુભવાય છે કે જે પ્રકારનો વ્યવસાય અપનાવો હોય તે પ્રકારના વ્યવસાયને લગતું જ્ઞાન-કૌશલ્યનું પ્રશિક્ષણ જે તે વ્યક્તિ માટે અનિવાર્ય ગણાય.

સુથારને માટે કુહાડો ચલાવવાની તાલિમ કે લુહારને માટે હથોડો ચલાવવાની તાલિમ આવશ્યક ગણીએ તો જે તે ઓજાર ચલાવનાર અને ઓજાર જેને માટે ચલાવે છે તેને માટે જે તે પ્રક્રિયા લાભને બદલે નુકસાનકારક પૂરવાર થાય. તે જ રીતે શિક્ષણ પણ એક વ્યવસાય છે.

ગમે તે વ્યક્તિ, ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા વગર શિક્ષણકાર્ય કરે તો તે લાભકારકને બદલે નુકસાનકારક પૂરવાર થઈ શકે, એમાંય ખાસ કરીને શિક્ષણકાર્ય તો જીવંત વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધિત છે. તેથી આ બાબત વધુ ભારપૂર્વક લાગુ પડી શકે.

શિક્ષણકાર્ય પોતે અનેક પ્રકારના પ્રશિક્ષણ કૌશલ્ય સાથે સંબંધિત છે અને આ વાત યુ.જી.સી., એન.સી.ઈ.આર.ટી., એન.સી.ટી.ઈ. વગેરે રાષ્ટ્રીયકક્ષાની સંસ્થાઓ સ્વીકારે પણ છે અને પ્રશિક્ષણ માટેના અનેક રસ્તાઓ પણ સૂચવે છે.

ખાસ કરીને ‘ઈન સર્વિસ ટ્રેનીંગ’(સેવાકાલિન તાલિમ) ને અનિવાર્ય પણ લેખે છે. આમ છતાં સામાન્ય કોલેજોમાં(પ્રશિક્ષણ સિવાયની કોલેજોમાં) થોડા અપવાદ સિવાય મોટાભાગના અધ્યાપકો કોઈ પણ જાતનું શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા વગર જ સીધા શિક્ષણ આપવા લાગી જાય છે.

વળી લાંબા સમય સુધી આ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ મેળવવું તેઓ જરૂરી પણ માનતા નથી કે તેમને ફરજ પણ પાડવામાં આવતી નથી. આથી તેઓ

માત્ર શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન માહિતી ઓક્યા કરે છે. જે માહિતી અધ્યયન કરનારના મગજમાં સ્થાન પામી શકતી નથી. આથી બધી મહેનત જ વ્યર્થ જાય છે. એકલા વિષયવસ્તુના પોટલાને ખોલવા માત્રથી તેમાં હીરા-માણેક પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. તેને અધ્યેતા સુધી પહોંચતા કરવા માટે તો અનંત પુરુષાર્થની જરૂર રહે છે.

અધ્યયન પ્રક્રિયા એ બિલકુલ સરળ પ્રક્રિયા નથી. આમ તો કોઈ પણ અધ્યયન એ આખરે તો સ્વ(સેલ્ફ) અધ્યયન જ છે. કોઈ કોઈને શીખવી શકતુ નથી પણ માત્ર શીખવતો કરી શકે છે.

પરંતુ આ શીખતો કરવાની પ્રક્રિયા જ મોટો પુરુષાર્થ માંગી લે છે. તે અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવાની એવી પ્રોસેસ છે જેના દ્વારા શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો, ક્ષમતાઓ, લક્ષ્ય, વર્તન-પરિવર્તન, અપેક્ષાઓ, મૂલ્યોને મૂલ્યાંકન દ્વારા શાસ્ત્રીય રીતે ચકાસી શકાય છે અને ધારેલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આ અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવાની અને ઉદ્દેશ્યોને ચકાસવાની પ્રણાલી તે જ પ્રશિક્ષણ છે અને તેમાં આપણે શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન, એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી, મેથોડોલોજી ઓફ ટીચીંગ, મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ, મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન અને તેનું ઉપયોગન, કૌશલ્ય મદદરૂપ થાય છે.

હવે કેટલાક પ્રકારની કોલેજના અધ્યાપકો જે તે વિષયના અનુસ્નાતક કે પી.એચ.ડી. પ્રકારના નિષ્ણાંત હોય છે. આથી તેઓ માત્ર વિષયવસ્તુના નિષ્ણાંત હોય છે પરંતુ તેમને શિક્ષણનાં નવીન પ્રવાહો અને શિક્ષણના નિયમો, સિદ્ધાંતો, પ્રક્રિયાઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પદ્ધતિઓની કશી જ ગતાગમ હોતી નથી.

આથી તેઓને પોતાની વાત અધ્યેતા સુધી કેવી રીતે અસરકારક રીતે પહોંચાડવી તેનો ખ્યાલ હોતો નથી.

અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવાની પ્રક્રિયામાં અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ખાસ કરીને અનેક પ્રકારની શિક્ષણ પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓનું જ્ઞાન, શિક્ષણનાં અનેકવિધ માધ્યમોના નિર્માણ અને ઉપયોગનનું જ્ઞાન, વર્ગખંડનું વાતાવરણ, વર્ગખંડમાં અને વર્ગખંડની બહાર થતી અનેક પ્રકારની

આંતર પ્રક્રિયા, શિક્ષણનાં અને અધ્યયનના સૂત્રો, “સિદ્ધાંતો, નિયમોનો અસરકારક ઉપયોગ, અધ્યેતાનું સમયાંતરે થતું શાસ્ત્રીય પ્રકારનું પરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન, મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ, અનેકવિધ વર્ગખંડ કૌશલ્યોનું ઉપયોજન, વર્ગખંડના નાનાં પાયાના ક્રિયાત્મક સંશોધન, વિદ્યાર્થીઓનું શૈક્ષણિક-વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન અનેક પ્રકારની અનુબંધ પ્રક્રિયાઓ વગેરે અનેકવિધ બાબતોનું જ્ઞાન, ઉપયોજન, કૌશલ્યની જરૂર પડે છે.

જે સામાન્ય રીતે પ્રશિક્ષણ વગર અધ્યયન પ્રક્રિયામાં જોડાયેલ અધ્યાપકોમાં હોતા નથી. આવા વર્ગખંડોમાં અધ્યેતાની સક્રિય ભાગીદારીના દર્શન દુર્લભ જ હોય છે. તેથી શીખનારને એક પ્રકારની મજા પડી જાય છે. તેને કશું કરવાનું હોતું નથી તેથી શિક્ષકોના હાલરડામાં તે ઊંઘ્યા કરે છે.

તેને કાંઈ જ કરવાનું હોતું નથી. તેની કશી જવાબદારી જ હોતી નથી. તે એક જાતની હિપેટાઈઝ અવસ્થામાં હોય છે. પણ તેથી કાંઈ તેનો અંજાયેલ હોય છે તેના જ્ઞાનથી તે પ્રભાવિત હોય છે.

પણ તેથી તેનો કશો જ ભલીવાર થતો નથી. જે શિક્ષકમાં છે તે શીખનાર સુધી પહોંચતું જ નથી. વચ્ચે હવા, અર્થઘટન, ક્ષમતા, વિસ્મૃતિ પ્રમાણ, ધારણ, ધ્યાન, કેન્દ્રિકરણ, પુનરાવર્તનના અવરોધો અધ્યેતાના મગજમાં માહિતીને સ્થિર થવા દેતા નથી અને બધી જ મહેનત નકામી જાય છે.

પરંતુ જે પ્રશિક્ષણ મેળવેલ હોય તે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ દરમિયાન મેળવેલ પ્રક્રિયા કૌશલ્યોના ઉપયોજન માટે રસ, વલણ, આવડત ધરાવતો હોય તો સીધી જ તેની પાસેથી માહિતીને ઓકી દેતો નથી.

તે અનેક પ્રકારની ટીચીંગ, સિમ્પોઝમ, અભિક્રમિત અધ્યયન, વર્કશોપ, પ્રકલ્પ, જૂથચર્ચા, સ્વાધ્યાય, સેમિનાર, પેનલચર્ચા, તુલના, પ્રદર્શન જેવી પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ અજમાવે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓની સક્રિય ભાગીદારી હોય છે તથા સ્વઅધ્યયની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી હોય છે આથી અધ્યયન શક્ય બને છે.

પ્રશિક્ષણ મેળવેલ અધ્યાપક અનેક પ્રકારના ગ્રાફિક, ત્રિપરિમાણિત, પ્રક્ષેપિત, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રકારના માધ્યમો પ્રયોજે છે. જેની સંખ્યા આશરે ૫૦ જેટલી હોય છે તેને તેનાં નિર્માણ, ઉપયોજનનું જ્ઞાન હોય છે. વળી તે સ્વનિર્મિત

હોય તો ઓછા ખર્ચાળ હોય છે. તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે અને અધ્યયન અનુભવી દૃશ્ય પ્રકારના બને છે. આથી અધ્યયન પ્રક્રિયા મહદ અંશે સાર્થક બને છે. વળી તે રસપ્રદ અને વિદ્યાર્થીને લાંબો સમય શિખવવાની પ્રક્રિયામાં ટકાવી રાખે છે. કંટાળો આવતો નથી.

પ્રશિક્ષિત અધ્યાપકના વર્ગખંડનું વાતાવરણ(કલાસરૂમ કલાસમેટ) સતત ઉત્સાહિત હોય છે. વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક અને ભૌતિક પર્યાવરણ ચેતનવંતુ હોય છે. ત્યાં થતી અધ્યયન પ્રક્રિયા સાર્થક બનતી હોય છે.

જ્યાં શૈક્ષણિક ગણગણાટ થતો હોય છે અને વિદ્યાર્થી અધ્યાપકોનો સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેની ખબર રહેતી નથી. ઉચ્ચ પ્રકારના માધ્યમોનું ત્યાં સંવર્ધન થતું હોય છે અને નિમ્ન પ્રકારના અવરોધોનો જ્યાં છેદ થતો હોય છે.

ફ્લેન્ડર ક્લાસરૂમ ઈન્ટરેક્શન વર્ગખંડમાં થતાં શાબ્દિક બનાવને દર ત્રણ સેકન્ડે માપન કરવા સૂચવે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીના પ્રત્યાઘાતોને તથા વિદ્યાર્થીની પહેલને સારા ઘટકો ગણવામાં આવ્યા છે તથા શિક્ષકો દ્વારા થતાં વ્યાખ્યાન, સૂચનો, ટકા વગેરે ખરાબ ઘટકો ગણવામાં આવેલ છે.

તેવા સંજોગોમાં આજના અપેક્ષિત અધ્યાપકો દ્વારા શિક્ષણના માપનની સરખામણી કરવી જ વ્યર્થ ગણાય છે. વર્ગખંડમાં ૮૦% શિક્ષક જ માત્ર બોલ બોલ કરતો હોય છે.

બ્લ્યુપ્રિન્ટ આધારિત શાસ્ત્રીય ઢબનું પ્રશ્નપત્ર કે જેમાં ઉદ્દેશ્યો, વિષયવસ્તુ અને પ્રશ્ન પ્રકારોનું ત્રિપરિમાણિત કોઠા દ્વારા આંકડાશાસ્ત્રીય આલેખન કર્યા બાદ જ પ્રશ્નપત્રનું નિર્માણ થાય છે. તેની કલ્પના આજના કોલેજના મૂલ્યાંકન માટે કરવી જે અસ્થાને છે.

શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો, અધ્યયન અનુભવો અને મૂલ્યાંકન ત્રણે એક ત્રિકોણ દ્વારા એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલ હોય છે. જ્યાં અનેક પ્રકારના ઉદ્દેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને અનેક પ્રકારના અધ્યયન અનુભવો દ્વારા અનેક પ્રકારની મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ પ્રયોજવામાં આવતી હોય છે. તેનો આજના પ્રશિક્ષિત અધ્યાપકોને ખ્યાલ જ ક્યાંથી હોઈ શકે ? માપન, પરીક્ષણથી ભિન્ન એવી મૂલ્યાંકનની વ્યાપક, સર્વાંગીણ ચકાસણીની સંકલ્પના ચીલાચાલુ પરીક્ષણોમાં

ક્યાંય દષ્ટિગોચર પણ થતી નથી. બધે માત્ર માપન, પરીક્ષણ જ પ્રયોજાય છે. મૂલ્યાંકનનું ક્યાંય નામોનિશાન જ ક્યાં છે ?

શિક્ષણનાં મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો તથા અધ્યયનના દષ્ટાંતો, નિયમો(લોજ ઓફ લર્નિંગ) ના જ્ઞાન વગર અધ્યયન પ્રક્રિયાને સાર્થક શી રીતે બનાવી શકાય ? બધી જ શિક્ષણની મહેનત વ્યર્થ જવાની શક્યતા છે.

વર્ગખંડની નાની-નાની સમસ્યાઓને હલ કરવા માટેના ક્રિયાત્મક સંશોધનો, શૈક્ષણિક સંશોધન પદ્ધતિઓના જ્ઞાન વગર કોણ પ્રયોજશે ? કહેવાય છે કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને જુદા-જુદા ૧૦ ક્ષેત્રોમાં ૨૬૫ જેટલી (ડો. બદામી)વિવિધ સમસ્યાઓ મૂઝવતી હોય છે.

અધ્યાપકોએ તેનું શિક્ષણ કરવાનું હોય છે આ ઉપરાંત વ્યક્તિત્વ, અનુકૂલન, રસ, વલણ, વિ. શક્તિઓ, બુદ્ધિ, લબ્ધિ, સામાજિકતા વગેરેનું માપન કર્યા વગર અધ્યેતાને કેવી રીતે સમજી શકાય ? અને તેની સમજ વગર તેમનું શિક્ષણ પણ કઈ રીતે શક્ય બની શકે ? કોણ શીખી રહ્યું છે ? શું શીખી રહ્યું છે ? ક્યાં શીખી રહ્યું છે ? ક્યા સમયે શીખી રહ્યું છે ?

શા માટે શીખી રહ્યું છે ? કેવી રીતે શીખી રહ્યું છે ? કોણ શિખવી રહ્યું છે ? કેવી અસર સાથે શીખી રહ્યું છે ? આ બધાનો વિચાર કર્યા વગર પ્રત્યાયનનું પ્રસ્થાન શી રીતે શક્ય બની શકે ?

વર્ગખંડોમાં અનેક અધ્યાપકોરૂપી ચેનલો દ્વારા અનેક પ્રકારના સંદેશાઓ(મેસેજ) અનેક રીસીવરરૂપી વિદ્યાર્થીઓ સુધી સતત પહોંચી રહ્યા હોય છે.

ત્યાં એ માહિતીરૂપી સંદેશાઓ યોગ્ય સ્વરૂપમાં રીસીવરરૂપી વિદ્યાર્થીઓ સુધી મૂળ સ્વરૂપમાં પહોંચે છે કે કેમ તે કેમ નક્કી થઈ શકે ? અધ્યાપકોરૂપી સંદેશ મોકલનાર(સેન્ડર) આ બાબતથી જાણકાર હોય તો જ સારી રીતે પ્રત્યાયન પ્રસ્થાપિત થઈ શકે.

કેટલીક કોલેજ અધ્યાયની સિસ્ટમને ઝીણવટપૂર્વક ચકાસીએ તો મોટાભાગની તેની કડીઓ નબળી છે. શિક્ષણરૂપી સાંકળ લગભગ બ્રેક થવાને આરે છે. આમ છતાં સિસ્ટમ કેવી રીતે ટકી રહેલ છે તેજ એક આશ્ચર્યની

ઘટના છે. વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ, વિષયવસ્તુ, માધ્યમો, વાતાવરણરૂપી ઈનપુટ નબળું હોય, પ્રોસેસ કશી જ ચાલતી ન હોય ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારના આઉટપુટની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી અને ઘણી વખત કહેવાતું ઉત્તમ પ્રકારનું આઉટપુટ માત્ર ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રાપ્તાંકને જ આધારિત હોય છે.

જે પ્રાપ્તાંકો પણ જ્ઞાન-સમજના જ પરીક્ષણ આધારિત હોય છે. ત્યાં ઉપયોજન, કૌશલ્ય, વિશ્લેષણ, એ/લેવલ જેવા ઉચ્ચ પ્રકારના ધ્યેયોની ચકાસણી જ થતી હોતી નથી, તેથી માત્ર કોલેજના વાર્ષિક પરિણામો આધારિત પરીક્ષણ એ ખરું સર્વાંગીણ મૂલ્યાંકન હોતું જ નથી.

આજની કેટલીક કોલેજોમાં સ્વયંશિસ્તની સંકલ્પના વિકસી જ નથી, માત્ર દમનયુક્ત, મુક્ત કે વ્યક્તિત્વ આધારિત શિસ્તની જ બોલબાલા છે. આથી જ મારામારી, તોફાન અને હિંસક બનાવોના અવાર-નવાર દર્શન થયા કરે છે.

શિક્ષણના તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શન વગર શિખવતા અધ્યાપકોનો ઉત્તમ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો, વિષયવસ્તુ, અધ્યયન અનુભવો, મૂલ્યાંકનની ફિલોસોફીકલ સૂઝ જ ક્યાંથી હોય, અનુબંધ, સમૂહજીવન, કાર્યાનુભવ, ચારિત્ર્યનિર્માણ, સમાભિમુખતા અનેક પ્રકારના ઉદ્દેશ્યો વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનની સૂઝ ઉત્તમ પ્રકારના અધ્યેતાના નિર્માણમાં ઉપયોગી થતા હોય છે.

સેલ્ફ લર્નિંગ તરફ વિદ્યાર્થીઓને દોરી જતી અનેકવિધ પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, યોજનાઓ અધ્યેતા માટે લાભકારક હોય છે. જેના વગર શિક્ષણકાર્યનું સાફલ્ય લગભગ અશક્ય જેવું છે.

શિખવવા માટે અનેકવિધ વર્ગખંડ કૌશલ્ય અધ્યયન અનુભવ પૂરા પાડનારે પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. અનેકવિધ સંશોધન ઉપકરણોને પ્રયોજવાના હોય છે. અનેક પ્રકારે શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયલક્ષી માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાનું હોય છે.

અનેક પ્રકારના ઈનોવેશનને સમજવાના હોય છે. અનેક પ્રકારના શૈક્ષણિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરવાનું હોય છે.

અધ્યેતાની સિદ્ધિપ્રેરણા(એચીવમેટ મોટીવેશન) નું નિદાન કરીને વધુ

સિદ્ધિ પ્રેરિત કરવાના હોય છે જેથી ઉચ્ચ પ્રકારના લક્ષ્યને અધ્યેતા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ બધું ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે શિખવનાર પ્રશિક્ષિત હોય. ઘણી વખત પ્રશિક્ષિત શિક્ષક પણ માત્ર પ્રમાણપત્ર ખાતર જ પ્રશિક્ષણ મેળવેલ હોય તો ઉપરોક્ત બધી બાબતોનો જ્ઞાતા હોતો નથી અને તેને અજમાવતો નથી તે અપવાદરૂપ બાબત ગણી શકાય.

જ્યારે કેટલાક અપ્રશિક્ષિત નવા પ્રકારની શિક્ષણ પ્રણાલિ શોધી કાઢે છે તે પણ અપવાદરૂપ ગણાય બાકી બધાને તો પ્રશિક્ષણ અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ.

૨૧ દિવસના પ્રશિક્ષણો સેવાકાલિન વર્ગ કોલેજના અધ્યાપકોએ અનિવાર્યપણે એટેન્ડ કરવાના હોય છે. તેના માટેની ખાસ કોલેજો પણ અસ્તિત્વમાં છે. પરંતુ તેનો પણ હાલમાં કેવી રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે તે જાણમાં નથી.

કારણ કે અધ્યાપકોના વિશાળ વ્યાપે વિચારે પહોંચવું આ રીતે શક્ય જ નથી. ઉપરોક્ત ચર્ચાનો પોઝીટીવ રીતે રચનાત્મક અર્થ લઈને કોલેજ શિક્ષણ માટે જવાબદાર વહીવટકર્તાઓ બધાં જ અધ્યાપકોને અનિવાર્યપણે પ્રશિક્ષિત થવાનો આગ્રહ સેવશે તો શિક્ષણ જગતનો એક ઉચ્ચકક્ષાનો તબક્કો ઉજ્જવળ તાને પ્રાપ્ત કરી શકશે.

ગુજરાતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી ક્રીડીયારાની માફક ઊભરાઈ રહી છે. તેઓ હજારો શિક્ષકો માટે સર્ટીફિકેટ, ડિપ્લોમાં કે સ્નાતક અનુસ્નાતક ડિગ્રીઓ પૂરી પાડે છે.

તેઓ કાગળ ઉપર નિશ્ચિત ધોરણો ઊભા કરીને એન.સી.ટી.ઈ. આગળ થી તથા ગુજરાત સરકાર આગળથી મંજૂરી મેળવી લે છે. તેમાંથી મોટાભાગની સ્વનિર્ભર સંસ્થાઓ છે. જેમને પ્રવેશની કાર્યવાહી સિવાય બીજા કશામાં રસ હોતો જ નથી. તેમની પાસે પૂરતા શિક્ષક કર્મચારીઓ હોતા જ નથી.

તેઓ આચારામ-ગઘારામની જેમ કામ ચલાવ્યે રાખે છે. તેમને પૂરતું મહેનતાણું પણ આપવામાં આવતું નથી. તેઓ તેમના માટે કોર્ટમાં લડ્યા કરે છે. પરંતુ ફરજનું પાલન કરવાની કોઈ ખેવના હોતી જ નથી.

આથી અધિક્યરૂં પ્રશિક્ષણ મેળવેલ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સર્ટીફિકેટ કે ડિગ્રી મેળવી લે છે અને શિક્ષક જગતમાં પ્રવેશ મેળવી લે છે.

તેઓના અભ્યાસક્રમો-પાઠ્યક્રમો સૈદ્ધાંતિક બાબતોથી સમૃદ્ધ હોય છે. પરંતુ તે બધા સંપૂર્ણ રીતે પાઠ્યક્રમોને મોટાભાગે શિખવવામાં આવતા જ નથી અને તેનું માપન, પરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન પણ થતું જ નથી.

કેટલીક વિષય શિક્ષણ પદ્ધતિઓના પ્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા હોતી જ નથી. કેટલાય વિશિષ્ટ ક્ષેત્રો-અભ્યાસક્રમોમાં શોભાના ગાંઠીયાની જેમ દર્શાવવામાં આવેલ હોય છે. પ્રાયોગિક કામોને પણ જેમ તેમ પૂરા કરીને ઉત્તમ પ્રકારનો રેકોર્ડ ઊભો કરીને બધું જ ઉત્તમ રીતે ચાલી રહ્યાનો દેખાવ

કરવામાં આવે છે. તેના માટે આપણે આ અગાઉ એક સ્વતંત્ર લેખ આપેલો જ છે. ધો. ૧૨ અને સ્નાતક, અનુસ્નાતકની પરીક્ષાના પરિણામોને તૈયાર કરવામાં ઘણો જ વિલંબ થતો હોય છે. ત્યાર પછી ઘણા લાંબા ગાળા સુધી પ્રવેશની કાર્યવાહી ચાલ્યા જ કરે છે.

ક્યારેક તો તેમાં છબરડાઓ ઊભા કરવામાં આવે છે જેની અદાલતમાં લાંબા સમય સુધી કાર્યવાહી ચાલે છે. આથી જુનમાં શરૂ કરવાના અભ્યાસક્રમો જુલાઈના અંતે માંડ માંડ શરૂ થઈ શકે છે. આથી વર્ષમાં કામના દિવસો બહુ ઓછા મળે છે. આથી દરેક વિષયના પાઠ્યક્રમોમાં માત્ર કેટલીક સંકલ્પનાઓ માટે જ ઊંડાણભરી ચર્ચા ચાલે છે.

બાકી બધું જેમ તેમ પૂરું થઈ ગયાનું માની લેવામાં આવે છે. મોટાભાગે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પરીક્ષણ માટે પોતાની જાતે જ તૈયાર થતાં હોય છે. આમેય શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનના અધ્યયન સિદ્ધાંતોમાં કહેવાયુ છે કે કોઈ કોઈને શિખવી શકતું જ નથી.

જ્યારે તે જાતે શીખે ત્યારે બીજી વ્યક્તિએ તેને શિખવ્યું એવો આરોપ કરવામાં આવે છે. ઘોડાને નદી કિનારે લઈ જઈ શકાય છે. પણ તેને પરાણે પાણી પાઈ શકાતું નથી અને જો શિક્ષક શિખવી શકતો હોય તો બધાએ સરખું શીખવું જોઈએ.

આમ થવાને બદલે દરેક વ્યક્તિમાં રસ, રૂચિ, વલણ, કૌશલ્યો, શક્તિઓ, બુદ્ધિ, ધ્યાન, સ્મૃતિ, અભ્યાસ ટેવ, સૂઝ વગેરે અલગ અલગ હોવાથી વ્યક્તિગત તફાવતોની બહુ મોટી ભિન્નતા જોવા મળતી હોય છે.

આથી દરેક વ્યક્તિને સમાન અનુભવો પૂરા પાડવા છતાં દરેકમાં અધ્યયનનું પ્રમાણ અલગ અલગ જોવામાં આવે છે. આથી કોઈ પણ શિક્ષણ આખરે તો સ્વયંશિક્ષણ(સેલ્ફ લર્નિંગ) જ હોય છે.

શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓના નિરીક્ષણની કોઈ એવી સંપન્ન વ્યવસ્થા જ નથી કે તેની ઝીણવટભરી તપાસ થાય. જ્યાં માત્ર કાગળ ઉપર ચિત્રામણ જ થાય છે અને ગમે તેમ કરીને વાર્ષિક પરીક્ષાના પરિણામો ઉત્તમ દર્શાવવાના પ્રયત્નો થતા રહેતા હોય છે.

કૃષિસમાજ નવરચના જેવા વિષયો માટે બી.એડ્.ની બહુ ઓછી સંસ્થાઓ પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડે છે. એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી, વમન શિક્ષણ, વસ્તી શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી માર્ગદર્શન, શૈક્ષણિક આંકડાશાસ્ત્ર, મનોવૈજ્ઞાનિક માપન અને પરીક્ષણ, વર્ગખંડ સંશોધન, શૈક્ષણિક સંશોધન, વર્ગવ્યવહાર પ્રત્યાયન, વર્ગખંડ વાતાવરણ, પર્યાવરણ શિક્ષણ, શાળા સંચાલન, છાત્રાલય સંચાલન.

શાળા વહીવટ, કાર્યાનુભવ, સમાજ ઉપયોગી શિક્ષણકાર્ય, કરીક્યુલમ ડેવલપમેન્ટ, સિસ્ટમ એપ્રોચ, શ્રમ અને સામાજિક સેવાકાર્ય, સામૂહિક માધ્યમો, લોકોસ્ટ મિડીયા, લાઈફ લોંગ એજ્યુકેશન, ઓપન યુનિ., પ્રોગ્રામ્સ લર્નિંગ, કોમ્પ્યુટર એજ્યુકેશન, રીમરીંગ સમૂહજીવન, વર્કશોપ.

વર્ગખંડ સંશોધનો જ્યારે અનેક વિષયો કે સંકલ્પનાઓને કાં તો સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન સ્પર્શવામાં જ આવતા નથી અથવા આંશિક રીતે જ સ્પર્શવામાં આવે છે.

જેથી ઊંડાણભર્યા અભ્યાસ વગર માત્ર પરીક્ષણ પૂરતો જ તેનો ઉપયોગ થાય પછી તે બાબતો ક્યાંથી છૂટી થાય છે, જીવનમાં કે વ્યવસાયિક કાર્યક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ થતો જ નથી અને આ રીતે કોરાધાક જેવા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સમાજમાં શિક્ષણકાર્ય કરવા લાગે છે જે શિક્ષણ જગતને કશું જ નવું પ્રદાન કરી શકતા નથી.

તેમનામાં નવી દૃષ્ટિનો તદ્દન અભાવ જોવા મળે છે. નવા પ્રયોગો હાથ ધરવાની સૂઝ તેઓ ધરાવતા જ હોતા નથી. શિક્ષણની બધી જ પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ, ફિલસૂફીઓ, યોજનાઓ, ખ્વાહીશોથી અજ્ઞાત એવા શિક્ષકો અધૂરા પૂર્ણ સેવાકાલિન અનુભવો મેળવીને જથ્થાબંધ સંખ્યામાં સમાજમાં ઘડેલાઈ જાય છે.

તેઓ સમાજમાં તેમના વ્યવસાયિક જીવન દરમિયાન કશું જ પરિવર્તન લાવવાની શક્તિ ધરાવતા જ હોતા નથી.

પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓને ઘર, વાલી, સમાજ, સ્થાનિક સંસ્થાઓ સાથે તો કશું જ જોડાણ હોતું નથી. તેમના વચ્ચે કોઈ સંબંધ જ હોતો નથી.

અરે ! અભ્યાસક્રમમાં આ પ્રકારના સામાજિક કાર્યક્રમો દર્શાવ્યા હોવા છતાં માત્ર કાગળ ઉપરનું ચિતરામણ કરીને બધું જ પૂરું થઈ ગયાનું દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ અધ્યયન મંદિરોએ આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

પણ તેમ છતાં કર્મચારીઓનાં પ્રમાદી વલણને કારણે સમાજ સામે કશું જ જોડાણ થતું જોવા મળતું નથી. સમાજને ખબર પણ હોતી નથી કે આ પ્રકારની કોઈ સંસ્થા નજદીકમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેને સમાજ સાથેના જોડાણના અનુભવો મેળવવા અનિવાર્યપણે જરૂરી ગણાય છે.

પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઊંચી ગુણવત્તા મેળવવા માટે પોતે કશું બોલી શકે એવી પરિસ્થિતિમાં હોતા જ નથી. આથી મોટાભાગે લાદેલી શિસ્ત જ જોવા મળે છે.

આથી અભ્યાસક્રમો અધૂરા શિખવાય, ન શિખવાય, સીધી ગુણવત્તાવાળા શિખવાય તો તેને માટે ફરિયાદનો કોઈ અવકાશ હોતો જ નથી.

શિક્ષણની અનેક સમસ્યાઓ(પ્રોબ્લેમ ઓફ એજ્યુકેશન)થી તદ્દન અજાણ એવા આ પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષક માટે તૈયાર થતાં પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભવિષ્યમાં શિક્ષણની સમસ્યાઓને હલ કરવાને શક્તિમાન હોતા જ નથી તેને તો શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન માત્ર તેમના નિશ્ચિત પાઠ્યક્રમોના પાઠ્યપુસ્તકો વાંચી જઈને એક એક લીટી સમજાવવાનો જ ઉપક્રમ હોય છે. તે જ તેમનો વ્યવસાય છે. તેમા જ તેમની જિંદગી પૂરી થઈ જાય છે.

પ્રશિક્ષણ દરમિયાન કેળવણીની ફિલસૂફી, શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ, શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણની સામાન્ય પદ્ધતિઓ, શિક્ષણની સમસ્યાઓ, શૈક્ષણિક આંકડાશાસ્ત્ર જેવા અનેક સામાન્ય વિષયોનું ઊંડું જ્ઞાન પ્રશિક્ષણાર્થીઓએ મેળવવાનું હોય છે.

તેના બદલે ઉપરછલ્લું પરીક્ષા લક્ષી જ્ઞાન મેળવી પ્રશિક્ષણની પ્રક્રિયામાંથી તેઓ પસાર થઈ જતા હોય છે. જેને પોતાના વ્યવસાયિક કાર્યક્ષેત્ર દરમિયાન અજમાવવાની, ઉપયોગમાં લેવાની તેમનામાં સૂઝ પેદા થઈ હોતી નથી અને એવો રસ, વલણ પણ તેઓ ધરાવતા હોતા નથી.

સ્નાતક, અનુસ્નાતક કક્ષાએ જે મુખ્ય વિષય લઈને તેઓ તૈયાર થયા હોય છે અને જે બે વિષયોની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ માટે તેઓ પ્રશિક્ષણ દરમિયાન નિષ્ણાંત થયાનું પ્રશિક્ષણ મેળવી રહ્યા હોય છે.

તેની જ વિષયવસ્તુમાં પણ તેઓ ઘણાં જ કાચા જોવા મળ્યાં છે આથી જ્યાં કૂવામાં જ ન હોય ત્યાં અવાડામાં ક્યાંથી આવે ?

પ્રશિક્ષણ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને જાતે શીખતા કેવી રીતે કરવા તેનું પ્રશિક્ષણ વિવિધ રીતે પૂરું પાડવામાં આવતું હોય છે. શીખનારના અનુભવોનો ઉપયોગ કેમ કરવો, ઘર, શાળા, સમાજ, જીવન સ્થાનિક સંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ કેમ કરવો, શીખવાની વિષય વસ્તુને સરળ કેમ બનાવવી પૂર્વાનુભવોનો શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કેમ કરવો.

જ્યારે સાનુકૂળ પ્રત્યાઘાતો ન મળે ત્યારે તુરત જ બધું કરી દેવાને બદલે, ઓકી નાખવાને બદલે શીખનાર પાસેથી માહિતી કેવી રીતે કઢાવવી, વિવિધ પ્રકારમાં ઉત્તેજકો(સ્ટીમ્યુલસ) નો ઉપયોગ કરીને પ્રત્યાઘાતો(રીસ્પોન્સીસ) કેવી રીતે મેળવવા, એસ.આર.ની સાંક કેવી રીતે રચવી, નિર્દેશો કેવી રીતે પૂરા પાડવા, નિર્દેશોનું નિરસન કેવી રીતે કરવું.

પોઝીટીવ રીઈન્ફોર્સમેન્ટ કેવી રીતે પૂરા કરવા, અશાબ્દિક સંજ્ઞાઓનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, વિષય પ્રવેશ કેવી રીતે કરવો, શ્યામલ કાર્ય કઈ રીતે વિકસાવવું, પ્રશ્નોના ઊંડાણમાં કેવી રીતે જવું.

શૈક્ષણિક માધ્યમોને કેવી રીતે પ્રયોજવા તથા તેનું નિર્માણ કરવું જેવી અનેકવિધ ટેકનીક્સ, કૌશલ્યો, સૂઝ તેમણે હસ્તગત કરવાની હોય છે તેના બદલે આ પ્રકારની ઊંડી સૂઝ મેળવ્યા વગર જ પ્રાયોગિક શિક્ષણકાર્યના બધા અભ્યાસક્રમો પૂરા થઈ જતાં હોય છે.

આ માટે બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ સૂચવવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેનો અમલ થવા દેવામાં આવતો જ નથી. અરે ! એક વર્ષનાં અભ્યાસક્રમમાં જ આ બધું જેમ તેમ કરીને સમેટી લેવામાં આવે છે અને તે પણ એક વર્ષનો અભ્યાસક્રમ તો કહેવા પૂરતો જ છે.

માત્ર થોડા માસ પૂરતું જ અને તે પણ ૧૧ થી ૧૫ નું જ શિક્ષણકાર્ય થાય છે. તેમાં શો ભલેવાર થવાનો હતો ? આટલા ટૂંકા ગાળામાં આ પ્રકારના

સઘન અનુભવો પૂરા પાડવાનું શક્ય જ નથી. અરે ! ક્યાંક ક્યાંક તો ૧૧ થી પના કાર્યક્રમો પણ શરૂઆતના બે-ત્રણ કલાકો જ ચાલે છે કોઈને કોઈ પુછનાર જ ક્યાં છે ? બધું જ લોલમલોલ ચાલ્યા કરે છે.

પ્રવર્તમાન પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં પણ અને ઉણપો જોવા મળે છે. તેમાં અમુલ પરિવર્તનની જરૂર છે. આ પ્રકારના વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમોને ચીલાચાલુ સ્નાતક, અનુસ્નાતકના અભ્યાસક્રમોથી અલગ ગણીને તેમના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ તથા શિક્ષણકાર્ય સાથે સંકળાયેલ કર્મચારીઓ ચોવીસ કલાક સાથે રહીને અનેકવિધ કૌશલ્યો, જ્ઞાન-સમજનું પ્રશિક્ષણ મેળવે અને પૂરું પાડે તે ખાસ જરૂરી છે.

દરેક અધ્યાપકના રોજના એકાદ બે ગણ્યા-ગાંઠ્યા વ્યાખ્યાનો આપી દેવાથી શિક્ષણનો કોઈ ભલીવાર થઈ શકે તેમ નથી. આ રીતે તૈયાર થયેલ પ્રશિક્ષણથી જ રાષ્ટ્રીય માંગ શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની સર્જઈ છે, તેને હવે કરવામાં કોઈ મદદરૂપ થઈ શકે તેમ નથી તેમનાથી રસ, વલણ, સૂઝ, વિ. શક્તિઓનો અભાવ છે. તેવી અપવ્યય સ્થગિતતા પણ વધતા જ ચાલ્યા છે.

સરકારના બધા જ પ્રયત્નો અને નાણાકિય સુવિધાઓ વ્યર્થ જવાની પૂરી શક્યતા છે. જ્યાં સુધી શિક્ષણને સમાજ પરિવર્તનનું માધ્યમ ન બનાવવામાં આવે ત્યાં સુધી બધી મહેનત નકામી જવાની શક્યતા છે.

શિક્ષક એ સમાજનો ઘડવૈયો છે. તે સમાજ સુધારક પણ છે. તેને તેના વ્યવસાય માટે સજ્જ કરવો તે પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓનું કામ છે. તેનું વર્તન આદર્શ હોવું ઘટે. તે વિદ્યાર્થીઓને નેતૃત્વ માટે તૈયાર કરતો હોય છે. તેમનામાં સંશોધક દષ્ટિ વિકસાવે છે. શિક્ષણની સમસ્યાઓથી વાકેફ કરે છે.

અહીં શિક્ષકો ભાવી શિક્ષકોને તૈયાર કરે છે. તે માત્ર હાજરી પૂરવા માટે, ફી ઉઘરાવવા માટે, ડેડસ્ટોક રાખવા માટે, પત્રવ્યવહાર કરવા માટે, પરિણામ તૈયાર કરવા માટે પરીક્ષણ-મૂલ્યોને તૈયાર કરવા માટે જેવા ચીલાચાલુ કામો માટે જ શિક્ષકોને તૈયાર કરતા નથી.

શિક્ષકનું બહુરંગી વ્યક્તિત્વ હોય છે. તેને અનેક ફરજો બજાવવાની હોય છે અને અનેક બાબતોમાં સજ્જતા કેળવવાની હોય છે. તેનામાં ગુણવિકાસ અને ગુણવત્તા વિકાસ બંને કરવાના હોય છે. આથી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓએ

પરિવર્તનનું માધ્યમ બનવાનું છે. તેમણે એવા શિક્ષક તૈયાર કરવાના છે, જે ભવિષ્યમાં શિક્ષણની યોજનાઓમાં પરિવર્તન સૂચવી શકે. તેને માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે. આથી બિનપ્રામાણિક, ભ્રષ્ટ, તાજગી વગરની, નબળી ગુણવત્તા-વાળી, ધંધાકીય કૌશલ્યો વગરની, નવી દષ્ટિના અભાવવાળી, નવીન પ્રવાહોથી અજ્ઞાત, અવૈજ્ઞાનિક-અસ્થાપી ખ્યાલો ધરાવતો.

રસહીન, વલણ વગરનો, શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાન વગરનો, મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી તદ્દન અજાણ, આધુનિક શૈક્ષણિક જ્ઞાનથી તદ્દન અજ્ઞાત, પ્રમાદી, ચીલાચાલુ એવા શિક્ષકો જો પ્રવર્તમાન પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ સમાજને પૂરા પાડશે તો તેનાથી આ દેશની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું તદ્દન અશક્ય બની રહેશે.

અસરકારક શીખવા-શિખવવાની પ્રક્રિયા અનેક મનોવૈજ્ઞાનિક અને શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, સૂત્રો, નિયમો આધારિત છે. આપણી સામાન્ય કોલેજોમાં જેવી રીતે કોઈ પણ જાતનું શિક્ષક પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા વગરના અધ્યાપકો શિખવતા હોય છે અને મોટાં મોટાં પગારો મેળવતા હોય છે તે એક રાષ્ટ્રીય આર્થિક બગાડ જ છે.

તેમને જેમ બને તેમ જલ્દી સેવાકાલિન પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડવું તે જે તે રાજ્ય સરકારની ફરજ બની રહે છે. નહીં તો તેઓ લાભને બદલે નુકસાન કરી બેસે તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે માત્ર વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન હોવું તે કોઈ પણ શિક્ષકની યોગ્યતા ગણાય જ નહીં.

કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસાયિક સજ્જતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર માત્ર યુનિવર્સિટીની વિષયવસ્તુ આધારિત ગમે તેવી મોટી ડિગ્રીને પણ જે તે વ્યવસાય માટે તો યોગ્ય ગણી શકાય નહીં. આ તો એક નરી મૂર્ખતા જ ગણાય.

અસરકારક શીખવા-શિખવવાની પ્રક્રિયા માટે પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ પ્રશિક્ષણાર્થીઓને બધી જ પ્રકારની સામાન્ય અને વિશિષ્ટ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓનું ઊંડાણભર્યું જ્ઞાન પૂરું પાડે અને તેનો અમલ કરવાની તેમનામાં સજ્જતા તૈયાર કરે તે ખાસ જરૂરી બની રહે છે. તેની સંખ્યા અનેક છે. માત્ર બે-પાંચ સામાન્ય અને પોતાના વિષય શિક્ષણને લગતી વિશિષ્ટ શિક્ષણ પદ્ધતિઓનું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન આપવાનો કોઈ અર્થ જ

નથી. આ જ્ઞાન તો તેઓ પ્રશ્નપત્રોમાં ઓકીને ચાલ્યા જશે અને તેનો અમલ કરવાની જરૂર ઊભી થશે ત્યારે તેઓ પાંગળા પૂરવાર થશે. કારણ કે તેમને પ્રાયોગિક શિક્ષણ દરમિયાન તેના અનુભવો મળ્યા જ હોતા નથી.

પ્રશિક્ષણાર્થી વર્ગખંડની આંતરપ્રક્રિયાના ઘટકો બરાબર સમજી લે અને શીખનારને શિખવાની પ્રક્રિયામાં બરોબર ભાગીદાર બનાવવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે તે ખાસ જરૂરી છે.

આને માટે વર્ગખંડનું વાતાવરણ ખુશનુમા રહે અને સતત સર્જનાત્મક, પ્રવૃત્તિલક્ષી, ક્રિયાત્મક, કાર્યાનુભવલક્ષી અનુભવો તે ભવિષ્યમાં શીખનારને પૂરા પાડી શકે તેવી સજ્જતા તેનામાં વિકસેલી હોય તે અતિ આવશ્યક બની રહે છે અને આ બાબત સરળ નથી.

ઘણી જ કઠીન છે અને પ્રબળ પુરુષાર્થ માંગી લે છે. ચીલાચાલુ રીતે શિખવતા શિક્ષકની જેમ પાઠ્યવસ્તુની એક એક લીટી વાંચીને સમજાવતા જવા જેવી બાબત અત્યંત સરળ નથી.

પ્રશિક્ષણાર્થીઓને શીખવાના નિયમો, સિદ્ધાંતો બરાબર આત્મસાત કરાવવા જરૂરી છે. કારણ કે વાસ્તવિક શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન તેને પ્રયોગમાં લાવવાના હોય છે. સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિના ઘટકો, અભ્યાસ ટેવોના ઘટકો, પૂર્વવર્તની લક્ષ્યવર્તનો, પૂર્વકસોટી, લક્ષ્યકસોટી, મૂલ્યાંકન, પ્રવિધિઓ, વાંચન, અર્થગ્રહણ, પ્રત્યાયન, ક્રિયાશીલતા, અધ્યતા સાથેના સંબંધી, સ્વયંશિક્ષણ પ્રક્રિયા, ઉત્તમ પરિવર્તન, સુદૃઢકો, અનુબંધ પ્રક્રિયા.

ઈનપુટ-પ્રોસેસ, આઉટપુટની પ્રક્રિયા, સિસ્ટમ એપ્રોચ, વ્યક્તિગત વિકાસ, વર્ગખંડ કૌશલ્યો શીખવા ઉપર સમય, સ્થળ, થાકની અસરો, ધ્યાન, પુરાવહન પ્રક્રિયા, પુનરાવર્તન દઢીકરણ, વિહંગવાલોકન, ડ્રિલીંગ, ફીલ્ડવર્ક, પ્રયોગશીલતા, શિખવવાની જરૂરિયાત, સામાજિક સ્વીકૃતિ, શીખનારની બૌદ્ધિક ક્ષમતા, મૂલ્યાંકન ત્રિકોણ, સિદ્ધિપ્રેરણા.

શીખવાની ઈચ્છા જેવી અનેક સંકલ્પનાઓ સાથે પ્રશિક્ષણાર્થીઓને પનારો પડે છે. તેઓ તેને બરાબર સમજીને આત્મસાત કરી લે તથા તેને તેમના ભવિષ્યના વાસ્તવિક શિક્ષણ દરમિયાન સફળ રીતે પ્રયોજે તે અતિ

આવશ્યક બની રહે છે. જો કોરાઘાક જેવા કરોડ મગ તેઓ બહાર આવશે તો તેમના વ્યવસાયમાં તેઓ બોજારૂપ બની રહે છે. તેમને પણ વ્યવસાય સંતોષ નહીં રહે. તેઓ જેમ તેમ કરીને તેમની નોકરીનો કાર્યકાળ પૂરો કરશે અને સમાજને માટે નકામા પૂરવાર થશે.

ઉપરની ચર્ચા પૂર્વ પ્રાથમિકથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શિખવનારને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવી છે. શિક્ષકોએ બીજા વ્યવસાય કરતા વધુ બૌદ્ધિક સજ્જતાની તથા અનેકવિધ કૌશલ્યોની જરૂર રહે છે.

કારણ કે બીજા મોટાભાગના વ્યવસાયોમાં જડ પદાર્થો સાથે કામ લેવાનું હોય છે. જ્યારે અહીં તો સતત જીવંત-ધબકતા જીવન સાથે પનારો પડેલ હોય છે. તેની લાગણીને ઠેસ ન પહોંચે તે પણ જરૂરી હોય છે.

સીટી પોલીસ અફસરને પણ મનોવૈજ્ઞાનિક ખ્યાલો ધ્યાનમાં લેવાનાં હોય છે અને જેલ સુપ્રિ. પણ કેદી સાથે મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ ધરાવતો હોય તે ખાસ જરૂરી બની રહે છે. કહેવાતા જમાદાર જેવા શિક્ષકો તો આપણી ભાવી પેઢીને ક્યારે ખતમ કરી નાખશે તેની ખબર પણ નહીં પડે.

આજે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવી નવી સમસ્યાઓ દષ્ટિગોચર થતી જાય છે. આપઘાત, ગુના, બળાત્કાર, ભ્રષ્ટાચાર, અવિનય, અપમાન, અનિયમીતતા, કામચોરી, ચારિત્ર્યહિતા, અશિસ્ત વધતા જ ચાલ્યા છે.

જો શિક્ષકોમાં આ પ્રકારના અધ્યેતાના સાચા માર્ગે વાળવાની આવડત, સૂઝ, રસ, વિ. શક્તિ, કૌશલ્યો નહીં હોય તો માત્ર ગડીયાની જેમ ગણી જવાના ગણિતના દાખલાઓ કાળા પાટિયાના ચિતરામણથી કાંઈ આ દેશનું ભલું થવાનું નથી.

તેનાથી તો રડ્યા-ખડ્યા ખુરશી બાબુઓ જ તૈયાર થવાની શક્યતા છે. જેઓ સળીના બે ટુકડા કરવા માટે પણ અશક્તિમાન પુરવાર થશે.

અહીં આપણે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ જે અનુભવો પૂરા પાડે છે, તે પૂરતા છે કે કેમ ? અને જો એ અપૂરતા હોય તો તેને કેમ સઘન બનાવી શકાય. તેની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ. અહીં થોડી ઘણી ખૂબ ઉત્તમ પ્રકારની નિવડેલી સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત એવી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા આપવામાં આવતા

ઉત્તમ પ્રકારના પ્રશિક્ષણ અનુભવોને બાદ કરીને મોટાભાગે ધંધાદારી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓને માટે જ અહીં રજૂઆત કરવામાં આવેલ છે. તેથી બધે જ આવી ખરાબ પરિસ્થિતિ છે, તેમ માની લેવાને કોઈ કારણ નથી.

કેટલીક સારી પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકો તૈયાર કરતી સંસ્થાઓ તો જરૂર ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ રાત-દિવસ પુરુષાર્થ કરીને એક વર્ષ દરમિયાન પ્રશિક્ષણાર્થીઓ, ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવો, કૌશલ્યો, વલણો લઈને જાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે.

સમાજને ઉત્તમ શિક્ષકો પૂરા પાડે છે, તેઓ પ્રશિક્ષણાર્થીઓના સર્વાંગીણ વિકાસમાં લાગ્યા જ રહે છે અને પછી પાનીકતા નથી. તેને કારણે જ શાળા-કોલેજોને ઉત્તમ પ્રકારના શિક્ષકો મળી રહ્યા છે.

તે શિક્ષકો પૈસાની પાછળ પડવાને બદલે અધ્યેતાનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરવામાં તથા સમાજના ઉત્થાન માટે સતત લાગ્યા જ રહે છે.

વિપુલ વસ્તી વિસ્ફોટને કારણે સમાજમાં ઊભી થયેલ શિક્ષણની ભૂખને કારણે તથા સરકારના સર્વશિક્ષણ અભિયાનને કારણે શિક્ષકોની માંગ સદાય રહ્યા જ કરવાની છે અને આ એક ઉત્તમ પ્રકારનો વ્યવસાય પણ છે.

તેથી પ્રવર્તમાન તથા ભાવિ પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ પોતાની ઉમદા ફરજ બજાવીને સમાજને ઉત્તમ પ્રકારના શિક્ષકો પૂરા પાડતી રહે એવી અભ્યર્થના.

36

શાળા-કોલેજમાં શિખવનારે સેવાકાલિન તાલિમ સતત મેળવવી શા માટે જરૂરી છે ?

વ્યવસાયના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર કર્મચારીને માટે જે તે વ્યવસાયનું જ્ઞાન-સમજ-ઉપયોજન-કૌશલ્ય અનિવાર્યપણે જરૂરી ગણાય છે. સુધારને વાંસલી ચલાવતા ન આવડે કે લુહારને હથોડો ચલાવતા ન આવડે તે યોગ્ય ન ગણાય. જે તે વ્યવસાય માટે જરૂરી જ્ઞાન-કૌશલ્ય વગર તે વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિ અને માલિક બધાને માટે લાભને બદલે નુકસાનકારક પૂરવાર થાય.

આથી વ્યવસાય મેળવ્યા પહેલાનું પ્રશિક્ષણ જેમ અનિવાર્ય ગણાય તેમ વ્યવસાય દરમિયાન પણ સતત પ્રશિક્ષણ મળતું રહે તે જરૂરી ગણાય. દરેક ક્ષેત્રમાં રોજબરોજ અનેકવિધ નવીન પ્રવાહી, સંશોધનો, પ્રવિધિઓ, પ્રયુક્તિઓ, પ્રવાહો, પ્રકૃતિઓ આવતી રહેતી હોય છે.

જૂની પૂરાણી કેટલીક પ્રયુક્તિઓ રદ થતી જાય છે અને તેની જગ્યાએ નવા ખ્યાલો ઉદ્ભવતા જતા હોય છે. કેટલીક વાર તો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને કારણે પૂરાણા ખ્યાલો સાબિત થાય છે.

ક્ષતિયુક્ત જણાય છે કે ફેરફાર પામતા હોય છે અને તેની જગ્યાએ નવા ખ્યાલો પ્રસ્થાપિત થતા હોય છે.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રશિક્ષણ સંસ્થાને નોકરી પહેલાનું પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડે છે તે મેળવવું દરેક શિક્ષક માટે જરૂરી બની રહે છે. તે તેમની અનિવાર્ય યોગ્યતા પણ ગણાય છે.

જોકે યુનિવર્સિટી કક્ષાના કે કોલેજોના ઉચ્ચશિક્ષણમાં કામ કરવા માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી હોય તેવું પ્રશિક્ષણ માળખું હજુ સુધી

ક્યાંય ગોઠવાયાનો ખ્યાલ નથી. છૂટા-છવાયા પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે અને નોકરી દરમિયાન ક્યારેક આ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ મેળવવું જરૂરી પણ ગણાયું છે. પરંતુ મોટાભાગના અધ્યાપકો કોઈ પણ જાતના પ્રશિક્ષણ વગર શીખવા માટે યોગ્ય ગણાય છે. તેઓ માત્ર વિષય વસ્તુનું જ્ઞાન જ ધરાવે છે.

પરંતુ તેમને ‘મેથોડોલોજી ઓફ ટીચીંગ’ની કશી જ ગતાગમ હોતી નથી. ન જાણે તેઓ વિષય વસ્તુના નિષ્ણાંતીકરણના આધારે પોતાના કામને શી રીતે ન્યાય આપી શકતા હશે ? ખરેખર તો કદાચ લાભને બદલે નુકસાન કરી બેસેલા હોવાની વધુ શક્યતા રહેલી છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક ક્ષેત્રે કામ કરતા શિક્ષકો તથા પી.ટી.સી. અને બી.એડ્. જેવી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં કામ કરતા અધ્યાપકો માટે સેવાકાલિન તાલિમના છૂટા-છવાયા પ્રયત્નો થતા જોવા મળે છે.

જ્યારે નવા અભ્યાસક્રમોનો અમલ થાય છે ત્યારે લાખો શિક્ષકોના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો ગોઠવાતા જોવા મળે છે. તેઓને વિષયવસ્તુ અને શિક્ષણ પહેલાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તે માટેના તજજ્ઞોને પ્રથમ પ્રશિક્ષણ અપાય છે. ત્યારબાદ તેઓ બીજા હજારો, લાખો શિક્ષકોને તાલિમ પૂરી પાડે છે.

તેની પાછળ સરકાર કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ પણ કરે છે. પરંતુ આ બધું કાંઈ ઉત્તમ કક્ષાનું જ હોય છે એમ માનવાને કારણ નથી. ક્યારેક તેની ગુણવત્તા ઘણી જ નીચી જોવા મળે છે. મોટાં મોટાં ઉદ્ઘાટન અને સમાપન સમારંભો થાય છે.

પરંતુ વચ્ચેના શિક્ષણના માળખામાં કોઈ નક્કર કામગીરી થઈ હોય તેવું ક્યારેક જણાતું નથી.

કેટલાક વખત તો માત્ર ટી.એ.ડી.એ.ની કામગીરી જ વ્યવસ્થિત રીતે જોવા મળે છે. પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં તો ઘણી જ મોટી ક્યાસ હોય છે.

આ સેવાકાલિન તાલિમ કાર્યક્રમોના અનેક પ્રકારો છે. ક્યારેક તે સેમિનાર સ્વરૂપમાં હોય છે, ક્યારેક વર્કશોપ હોય છે, ક્યારેક રીફ્રેશર કોર્સીસ હોય છે, ક્યારેક કોન્ફરન્સ હોય છે, ક્યારેક સમર ઈન્સ્ટીટ્યુટ હોય છે, ક્યારેક ઓપ વાર્ડી હોય છે, ક્યારેક મીટીંગ સ્વરૂપમાં હોય છે તો ક્યારેક એકાદ દિવસની માત્ર ચર્ચા સભા જ હોય છે.

આ સેવાકાલિન તાલિમ કાર્યક્રમોની મુદત પણ અમુક કલાથી શરૂ કરી અમુક માસ પર્યાપ્તની જોવા મળે છે. ક્યારેક તો તે બેકે તેથી વધુ તબક્કામાં પણ જોવા મળે છે.

જે ખાસ કરીને વેકેશન દરમિયાન પ્રયોજાતા હોય છે. આ કાર્યક્રમો ક્યારેક તો ઘણા જ ઉચ્ચક્ષાના(એડવાન્સ કોર્સ) તથા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના પણ હોય છે. લેખકે પોતે ૪૦ જેટલા રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના ‘ઈન સર્વિસ ટ્રેનીંગ કોર્સીસ’માં હાજરી આપેલ છે.

જે મુંબઈ, દિલ્હી, ઉદયપુર, ઈંદોર, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ આવેલ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં પ્રયોજાતા હોય છે. આ કાર્યક્રમોમાં જે વર્કશોપ પ્રકારના હોય છે તે ખૂબ જ અસરકારક રીતે સફળ જણાયા છે અને તેનો લાંબાગાળા સુધી ફાયદો-ઉપયોગ જણાયો છે.

જ્યાં પી.એચ.ડી. થયેલ હોય કે પી.એમ.ડી.ના ગાઈડ હોય તેઓ એક વિદ્યાર્થીની કક્ષાની જેમ શીખતા જોવા મળ્યા છે. એક નવા ગણિતના સેમિનારમાં યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિએ પણ ભાગ લીધાનું બરોબર યાદ છે તથા તેને એપ્લાય કરે છે.

પોતાના પેપર્સ રજૂ કરે છે અને તેની ચર્ચા કરે છે જ્યાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના અનેક નિષ્ણાંત વક્તાઓને સાંભળવાનો એના અનુભવનો લાભ મળે છે. જ્યાં નવા પ્રવાહો પ્રસ્થાપિત થાય છે કે નવીન પ્રવાહો કાર્યાન્વિત થાય છે. જ્યાં વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાઓ પોતાના જ્ઞાનનો નીચોડ રજૂ કરે છે.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં રોજબરોજ અનેક પ્રકારના નવા ખ્યાલો, પ્રયોગો, સંશોધનો, તારણો, નિદર્શનો પ્રસ્થાપિત થતા રહેતા હોય છે. જેનો પડઘો ચીલાચાલુ પ્રકારના પાઠ્યપુસ્તકોમાં તો જોવા મળતો જ નથી.

ક્યારેક તો પાઠ્યપુસ્તકોની જે વિગતો હોય છે તે ઘણી જ જૂની-પૂરાણી થઈ ગઈ હોય છે કે નકામી થઈ ગઈ હોય છે. આવી વિગતો વર્ષો સુધી શીખનારના મગજમાં ઘૂસાડવામાં આવી રહી હોય છે.

વર્તમાનપત્રના લેખોમાં તથા સામયિકો વગેરેમાં ક્યારેક નવા ખ્યાલો આંશિક પ્રમાણમાં પ્રક્ષેપિત થતા જોવા મળે છે. પણ તે છૂટા-છવાયા ખ્યાલો માત્ર વિરવિખેર અને અનુબંધિત નહીં હોવાને કારણે કે સંગઠીત નહીં હોવાના કારણે આ પ્રકારના અવર્ગીકૃત ખ્યાલને વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકૃત કર્યા વગર ઉપયોગ થતો જોવા મળતો નથી.

આથી શિક્ષકો સતત લાભ માની રહેવા માટે કે અધ્યેતાને અદ્યતન રાખવા માટે આ પ્રકારના સેવાકાલિન કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપવી અનિવાર્ય ગણાય.

રાષ્ટ્રીયકક્ષાની સંસ્થા એન.સી.ઈ.આર.ટી. કે રાજ્યકક્ષાની સંસ્થા એલ.સી.ઈ.આર.ટી. કે જિલ્લાકક્ષાના શિક્ષણભવનમાં આ પ્રકારના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો પ્રયોજવા સતત સક્રિય જોવા મળ્યા છે.

આ ઉપરાંત શિક્ષણ નિયામકની કમીટી, જિલ્લા શિક્ષણાધિકારીની કમીટીઓ, જિલ્લા વિકાસ અધિકારીઓ આ પ્રકારના કાર્યક્રમો પ્રયોજતા રહ્યા છે. ગામડાંના કેન્દ્રવર્તી પ્રાથમિક થવાથી માંડીને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધીના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો શિક્ષકોના સેવાકાલિન ગાળા દરમિયાન પ્રયોજવામાં આવી રહ્યા છે.

પરંતુ ઉદ્દેશ્ય, રસ, વલણ, કૌશલ્ય, પ્રતિભાના અભાવે ક્યારેક તેની અસરકારકતા ખૂબ નબળી જણાય આવે છે. કાગળ ઉપર લાખો નોકરી કરનાર પ્રશિક્ષણ મેળવી રહ્યા હોય છે. પરંતુ તેમના જ અભિપ્રાયોમાં ક્યારેક એવા પ્રત્યાઘાતો જોવા મળ્યા છે કે આ તો માત્ર નાણાંનો બગાડ જ છે એમા કશું જ નવું મેળવી શક્યા નથી.

અધિકારીઓ ગાડીઓ લઈને આવે છે. ફોટા પડાવે છે. ઉદ્ઘાટન, સમાપન ભોજન સમારંભો થાય છે. ક્યારેક તો શિક્ષણ સાથે કશું જ નાવા-નીચોવાનું ન હોય એવા કહેવાતા મોટા માણસો ખુરશીમાં બીરાજે છે. તેઓ શિક્ષણકક્ષાના જ્ઞાનથી અજ્ઞાત હોવા છતાં શિક્ષણ વિશે આડા-અવળા વિચારો રજૂ કરે છે.

ક્યારેક તો શિક્ષણમાં નિષ્ણાંત એવા તજજ્ઞોને ફરજિયાતપણે કલાકો સુધી સાંભળવાના હોય છે, ક્યારેક તેઓ કલાકો સુધી મોડા આવે છે ત્યાં સુધી કશા જ કાર્યક્રમો ઉપયોગી ન ગણાય-ઊલટાનો બગાડ ગણાય. તે તો સદંતર અટકાવવા જ રહ્યા.

લેખકે પોતે એવા રાષ્ટ્રીયકક્ષાના વર્કશોપ એટેન્ડ કર્યા છે જ્યાં મહિનાઓ સુધી માત્ર કામ જ થાય છે. કશા જ મોટા ઉદ્ઘાટન કે સમાપન સમારંભો હોતા જ નથી.

એકાદ વખત જૂથ ફોટોગ્રાફરનો કાર્યક્રમ પ્રયોજાય છે. જ્યાં ‘ફોલ્ક લર્નીંગ’ માટેનું ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય તૈયાર થાય છે. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ તેનું ટ્રાયઆઉટ થાય છે.

તેની ઉપર ચર્ચાઓ થાય છે અને પછી તે સાહિત્ય યુનિવર્સિટી કક્ષાએ વર્ષો સુધી સેલ લર્નીંગ કાર્યક્રમો માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે અથવા તો પ્રાયોગિક સંશોધનો(એક્સપેરીમેન્ટલ રીસર્ચ) માટેની ડિઝાઈનો તૈયાર થાય છે અને તેને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એટલે કે તેના ઉપર સંશોધનો હાથ ધરવામાં આવે છે.

આપણી શાળા-કોલેજોના વર્ગખંડો અંગે આ અગાઉ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. પરંતુ આપણા વર્ગખંડોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવું હોય તો મોટું મહાભારત રચાય. કદાચ તો પણ તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર તો ઉપસ્થિત થાય જ નહીં તેનું આદ્ય દર્શન જ શક્ય બને. આપણા વર્ગખંડો કેવા હતા ? કેવા હોવા જોઈએ ? હાલમાં કેવા છે ? તેનું ભાવિ કેવું છે ?

આ બધી બાબતોને આપણે શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન, શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, શૈક્ષણિક નવીન પ્રવાહો, સંચાલન વહીવટ, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી, શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, માર્ગદર્શન, શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન, શૈક્ષણિક સંશોધન વગેરે અનુસંધાને મૂલવીએ તો અનેક બાબતોની ચર્ચા કરવાનું આપણે ટાળી શકીએ નહીં.

આ લેખમાં આપણે શિક્ષણના નવીન પ્રવાહોના અનુસંધાને એક વિસ્તૃત યાદી કરી લેવા માંગીએ છીએ જેથી આપણને કોઈ શિક્ષણ શાસ્ત્રના સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યા છતાં કોઈ ઘાક ગયાનું દોષારોપણ કરે નહીં. આમાંથી કેટલાક નવીન પ્રવાહોની આપણે કેટલાક લેખોમાં વ્યક્તિગત રીતે વિસ્તૃત ચર્ચા આ અગાઉ કરેલ છે.

આમ છતાં કેટલીક બાબતોનો ઉલ્લેખ પણ થઈ શક્યો નથી. આથી આપણે શિક્ષણના કેટલાક નાવિન્ચીકરણોને અહીં સ્વતંત્ર રીતે સ્થાન આપવા માંગીએ છીએ.

દિલ્હીમાં એન.આઈ.આર.ટી. સંસ્થા જે રાષ્ટ્રીયકક્ષાની સંશોધન, પ્રશિક્ષણની સંસ્થા છે તે શિક્ષણમાં ઈનોવેશન્સ માટેના રીપોર્ટ માંગે છે. એવોર્ડ્સ પણ આપે છે. શાળા-કોલેજોમાં તથા પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં છૂટા-છવાયા આ પ્રકારના પ્રવાસો થતાં પણ હોય છે. તેનાથી બધા પરિચિત થાય તે માટે આ સંસ્થા સારો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ તેમ છતાં કેટલાંક અહેવાલો બધે પહોંચતા જ નથી અને કેટલાક પ્રયોગોના અહેવાલો પ્રકાશમાં આવતા જ નથી. કારણ કે નિશ્ચિત ડિઝાઈનમાં પોતાની વાતને મૂકવાની તક બધાને મળતી નથી હોતી.

આમ જોઈએ તો શાળાઓએ નવા પ્રયોગોની ફૂરસદ જ ક્યાં રહેવા દીધી છે ! વર્ષમાં મોટાભાગના દિવસો તો કામ વગરના દિવસો હોય છે. જે થોડા દિવસો શિક્ષણકાર્ય થાય છે. તેમાં પાઠ્યક્રમોને પહોંચી વળવું, પરીક્ષણ કરવું વગેરેમાં પસાર થઈ જાય છે. જાણે કે અભ્યાસક્રમોનું એકમાત્ર ધ્યેય છે કે નિશ્ચિત પાઠ્યપુસ્તકને ઢંગધડા વગરની શિક્ષણ પદ્ધતિથી શિખવવું અને તેનું વારંવાર પરીક્ષણ કર્યા કરવું.

સંચાલકો, વહીવટી કર્મચારીઓ, આચાર્યો, અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ સમાજના બધા જ આની પાછળ પડ્યા રહે છે. તેમાં જ સમય વેડફ્યા કરે છે. કાગળ ઉપર દર્શાવવા પૂરતા કેટલાક નાનાં-મોટાં સહઅભ્યાસકાર્યક્રમો જરૂર પ્રયોજાય છે પણ તે વિશાળ સમુદ્રની આગળ એક બિંદુ સમાન દેખાય છે.

જે પ્રવેશની પ્રક્રિયા જુન માસના શરૂઆતમાં પૂરી થઈ જવી જોઈએ તે કેટલાક અભ્યાસક્રમોમાં સરકારની ઢંગધડા વગરની પ્રવેશ કાર્યવાહીને કારણે ઓકટોબર માસ સુધી ચાલ્યા કરે છે. ઓકટોબરમાં પ્રવેશ મેળવેલ વિદ્યાર્થી એક વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં બાકી રહેલ છ માસમાં શું શીખવાનો હતો ! જેમાં વચ્ચે દિવાળી, નાતાલ રજાઓના દિવસોમાં શિક્ષણસંસ્થા બંધ રહેવાની હોય અને વાર્ષિક પરીક્ષાના અનુસંધાને ફેબ્રુઆરી માસથી જ રજાઓના શિક્ષણકાર્ય બંધનું વાતાવરણ હોય !

આ બધું નાટક નથી તો બીજું શું છે ? અને એપ્રિલની પરીક્ષાઓ પછી તો ૩ થી ૫ માસના મોટાં-મોટાં વેકેશનો. કોઈને શ્રમ જ કરવું નથી. જો ત્રણ ચાર જાહેર રજા અને રવિવારની રજા સાથે આવી જતી હોય તો શિક્ષણ વહીવટકર્તા પોતે બે દિવસની બીજી વચ્ચે કામના દિવસોમાં રજા જાહેર કરીને મોટો મીર માર્યો હોય એવા અખબારી અહેવાલો છપાવે છે અને આ રીતે આઠ-દસ દિવસનું વેકેશન જાહેર થઈ જાય છે. જાણે કે શિક્ષણના વહીવટકર્તાને આવા નકામા કામો માટે ,જ પગાર આપવામાં આવે છે.

અહીં ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા એટલા માટે કરી કે આપણે ત્યાં જો આ બધું નહીં રોકવામાં આવે તો શિક્ષણનું નખ્ખોદ નીકળી જશે અને શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ, કેળવણીકારો, તત્ત્વચિંતકો, પ્રયોગવીરો વગેરેએ જે નવીન બાબતો શિક્ષણમાં શોધી કાઢેલ છે. તે તો પ્રયોજવાને કોઈ અવકાશ જ નહીં રહે.

આપણે અગાઉના લેખોમાં પ્રત્યાયન પ્રસ્થાપન, કાર્યકેન્દ્રિ શિક્ષણ, વર્ગખંડ, વાતાવરણ, મૂલ્ય સંવર્ધન, બુનિયાદીકરણ, શિક્ષણ સ્વમૂલ્યાંકન, પાઠ્ય પુસ્તક મૂલ્યાંકન, શાસ્ત્રીય પ્રવેશ પદ્ધતિ, ઓછા ખર્ચાળ સાધનો, સફળ શિક્ષક, અધ્યેતાકેન્દ્રિ શિક્ષણ, મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ, વર્ગખંડ વગરનું શિક્ષણ, અભિકમિત અધ્યયન, વસ્તીશિક્ષણ, શ્રમ સામાજિક સેવા, વિજ્ઞાનમંડળ, લેખન અભિવ્યક્તિ, સંશોધન ઉપકરણો, સમૂહજીવન માપન, પરીક્ષણ પ્રયોગો, શિક્ષકનો મોભો, એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી.

છાત્રાલય સંચાલકનું મૂલ્યાંકન, ગ્રામાભિમુખ સંશોધનો, શાસ્ત્રીય પ્રશ્નપત્ર, સ્મૃતિ-સિદ્ધિ વિકાસ, આંતરિક મૂલ્યાંકન, લોકસહકાર, શાળા સંકુલ, સામાજિકતા માપન, બૌદ્ધિક સભાઓ, શિક્ષણ ત્રિકોણ, શ્રેષ્ઠ શાળા જેવા અનેક ઈનોવેશન્સની વિસ્તૃત ચર્ચા દરેક માટે સ્વતંત્ર લેખીને કરેલ છે. આમ છતાં એવા ઘણાં નાવિન્યીકરણો હજુએ ચર્ચવાના બાકી રહી જાય છે.

જેની યાદી આપણે આ લેખમાં કરી લઈએ જેથી શિક્ષણને સમજવાનું એક સમગ્ર ચિત્ર ઉપસ્થિત થઈ શકે અને આપણને ખ્યાલ આવે કે શિક્ષણકાર્ય એ તાલિમવાણીનું કે ગમે તેને પકડાવી દેવા જેવું કાર્ય નથી. તે કાર્ય ઘણી જ તૈયારી, પ્રશિક્ષણ, કૌશલ્ય, શાસ્ત્રીયતા, વૈજ્ઞાનિકતા, ધીરજ, સમજણ માંગી લે છે.

આજે મોટાભાગના લોકો એમ માને છે કે શિક્ષણ તો કોઈ પણ થઈ શકે જો કોઈ કામ ન મળે કે ન આવડે તો એક શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તો એવું છે કે જેમાં કોઈ પણ કૂદી પડી શકે છે.

તેમાં કશા કૌશલ્યોની જરૂર હોતી નથી અને કોલેજના અધ્યાપકો તો આ રીતે જ કૂદી પડે છે. એકલા વિષયવસ્તુના જ્ઞાનને જ તેઓ સર્વસ્વ માની બેસે છે. જાણે કે ‘મેથોલોજી ઓફ ટીચીંગ’ એ કોઈ ચીજ જ નથી.

આ ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો તેવા શિક્ષણના નવિન પ્રવાહોનો અમલ પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિમાં ક્યાંય દ્રષ્ટિગોચર થતો જોવા મળતો જ નથી અથવા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એક બે રડયા ખડયા જે કાર્યક્રમો યોજાય છે તેના છાપામાં મોટાં-મોટાં અહેવાલો છપાય છે અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આવી બધી બાબતોને ધ્યાનમાં લીધા વગર જ જે તે શાળાને અથવા શિક્ષકને શ્રેષ્ઠતાનો એવોર્ડ અપાઈ જાય છે. એવોર્ડ આપનારને અને એવોર્ડ

લેનારને કશી ગતાગમ જ હોતી નથી. બંને સરખા હોય છે. આ ભારતના શિક્ષણની પરિસ્થિતિ છે.

આપણે એવા કેટલાક શિક્ષણના નવિન પ્રવાહોની ચર્ચા કરીએ જેનો આપણે અગાઉના લેખો દ્વારા વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરેલ નથી કે સ્વતંત્ર લેખ લખેલ નથી. તેમાંથી કેટલાક માટે કદાચ સ્વતંત્ર લેખ તૈયાર કરવાનો ભવિષ્યમાં જરૂર પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

ફ્લેન્ડરે ‘ક્લાસરૂમ ઈન્ટરેક્શન’(વર્ગવ્યવહાર) નો ખ્યાલ આપ્યો. જેમાં દસ ઘટકો દર ત્રણ સેકન્ડે વર્ગખંડમાં શિક્ષણ અથવા વિદ્યાર્થી પૈકી કોણ કેટલા પ્રમાણમાં ક્યા પ્રકારે સક્રિય છે તેનું માપન કરી શકાય છે. આપણે ત્યાં તો સંશોધનોએ બતાવ્યું છે કે ભારતીય વર્ગખંડોમાં ૮૦ ટકા માત્ર શિક્ષક જ બોલબોલ કરે છે જેને ફ્લેન્ડરે ખરાબ ઘટક અથવા ન ઈચ્છવા યોગ્ય ઘટક દર્શાવેલ છે. શિક્ષક માત્ર કથન કરે છે.

એમાં શીખનારનો કશો ભલીવાર થતો જ નથી. ક્લાસરૂમ ઈન્ટરેક્શન એનાલીસીસ દ્વારા આંકડાશાસ્ત્રીય રીતે અનેક બાબતો માપી શકાય છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં તેને માટેના વ્યાપક સંશોધનો પ્રયોજાયેલ છે. પરંતુ કેઈસ(સેન્ટર ફોર એડવાન્સ સ્ટડી ઈન એજ્યુકેશન) ના સંશોધન તારણોને ઉપયોજન, કૌશલ્યના સ્તર સુધી પ્રયોજવાની નવરાશ કોને છે ?

લા.વ.વિ.પ્ર.વ્યા.સુ.જ.પ. શાંતિ જેવા ટૂંકા સૂત્ર દ્વારા આપણે ફ્લેન્ડરને સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ અને વર્ગમાં આંતરપ્રક્રિયા(ઈન્ટરેક્શન) વધારી શકીએ છીએ.

અનેક પ્રકારના હેતુલક્ષી, વસ્તુલક્ષી પ્રશ્ન પ્રકારો શોધાયા. જેમાંથી મોટાભાગનાનો ઉપયોગ શાળા કક્ષાએ થયો જ નથી. માત્ર પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ પૂરતા જશોભાના ગાંઠીયા બની રહ્યા છે.

ઓપન સ્કૂલ અને ઓપન યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ ચૂકેલ છે પરંતુ તેનો વિચાર તથા લાભ ગ્રામ્યક્ષાની શાળા-કોલેજો સુધી પહોંચ્યો જ નથી. જેથી તેઓ તેના લાભથી વંચિત જ જોવા મળે છે અનેક પ્રકારના મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે ઉપયોગી છે તથા અનેક પ્રકારની પ્રમાણભૂત મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી દ્વારા અધ્યેતાનું મનોવૈજ્ઞાનિક માપન, પરીક્ષણ બુદ્ધિ, રસ, વલણ, વ્યક્તિત્વ, લબ્ધિ, અભિયોગ્યતા, વિશિષ્ટ શક્તિ, અનુકૂલન,

સામાજિકતા વગેરે માપી શકાય તેમ છે. પરંતુ શિક્ષકોને ક્યાં ફૂરસદ છે અને આવડત છે કે કેમ તે પણ પ્રશ્ન છે.

આ ટીચીંગ, પ્રોજેક્ટ, વર્કશોપ, સિસ્ટોજીયમ, શોધન, અનેક જૂથ પદ્ધતિઓ, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિઓ શોધાઈ છે પણ શિક્ષકોને તેના પ્રયોગો અને અમલ કરવામાં રસ જ નથી. તેમને તો બસ વર્ગમાં ભાષણ કરવા સિવાય બીજું કશું કરવું જ નથી—આવડતું જ નથી.

કાર્યાનુભવ, સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદન, શ્રમકાર્ય જેવી બાબતો રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ પંચો દ્વારા અનેક મહાનુભાવોની મહેનત દ્વારા સ્વીકારાઈ તો ખરી પણ રાજ્યોએ તેનો અમલ નિષ્ફળ બનાવવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું અને તે માત્ર નવી તાલિમની સંસ્થાઓ પૂરતી જ દૃશ્યમાન જણાય છે.

પંદર જેટલા હાર્ડરૂપ તત્ત્વોનો અમલ થાય તેવા અભ્યાસક્રમો, પાઠ્ય ક્રમો, પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ કરવાનું રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ નક્કી તો થયું પરંતુ તેનો પડઘો ક્યાંય જોવા જ ન મળ્યો અને તેને કારણે જ આજે શિક્ષણમાં અનેક સમસ્યાઓ વકરી રહી છે.

સર્વત્ર અશિસ્ત, ચારિત્ર્યહિનતા, અસંસ્કારિતા, અરાષ્ટ્રીયતા જોવા મળે છે અને એકાદ કોઈ વિકૃત બનાવ બને છે ત્યારે બધા સફાળા જાગી જઈને કેટલાક સ્તરે તત્ત્વોનો અમલ કરવાનું જ બંધ કરી દે છે અને આત્મઘાતક ટૂંકો રસ્તો અપનાવે છે. તેના કારણે જ ‘આંતરિક ગુણાંકન’ જેવી સારી બાબતોની ઘણી જ ખરાબ વલે થાય છે.

એકાદ સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાના કર્મચારીઓ કોઈ એક સારી ફિલોસોફીકલ બાબતનો ગલત ઉપયોગ કરે તેને કારણે સમગ્ર શિક્ષણને દંડવામાં આવે તે ક્યા પ્રકારનો ન્યાય ગણાય ? તે તો હળાહળ અન્યાય જ ગણાય.

સિસ્ટમ એપ્રોચનો ખ્યાલ પણ શિક્ષણ પ્રક્રિયા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજીમાં તેની વ્યાપક ચર્ચા જોવા મળે છે. આપણી શિક્ષણની સિસ્ટમ તો વેરવિખેર જ છે. તેની કડીઓ નબળી છે. સાંકળ રચાઈ જ નથી અથવા રચાઈ છે તો ક્યારે તૂટી જશે તેનો કોઈ અંદાજ જ નથી.

તેના બધા અંગો વેરવિખેર છે. વિદ્યાર્થી, આચાર્ય, સંચાલક, વાલી, વહીવટકર્તા, સમાજ, સામાજિક સંસ્થાઓ, બધાના સમન્વયથી એક મજબૂત સાંકળ રચાવી જોઈએ. તેના ઉપર કામ થયું જ નથી. એવું તો અસ્ત-વ્યસ્ત

છે. સૌ પોતપોતાના ખ્યાલોમાં મસ્ત છે. કોઈને એકબીજાની કશી પરવા જ નથી કશી ચિંતા જ નથી.

શિક્ષકો ‘રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા શોધ’(નેશનલ ટેલેન્ટ સર્ચ) જેવી પરીક્ષાઓથી જાણે કે તદ્દન અજાત જ છે. ગામડાંની શાળાઓને આ માટે તૈયાર કરવામાં આવતા જ નથી. દેશમાં વેરવિખેર પડેલ રાષ્ટ્રીય પ્રતિભાઓને શોધી કાઢવામાં ન આવે તો ભાવી વૈજ્ઞાનિકો ક્યાંથી મળશે ? આમેય વિજ્ઞાન-ગણિતનું શિક્ષણ ખાડે જતું જાય છે. કેટલીયે બી.એડ. કોલેજોને વિજ્ઞાનના સ્નાતકો શિક્ષક થવા માટે પ્રશિક્ષણાર્થી તરીકે મળવાના જ નથી એવા અહેવાલ છે.

શિક્ષણની સમાન તકની વાતો તો કરવામાં આવે છે. પણ શ્રીમંતોના અને શહેરના બાળકોને જે શિક્ષણ તકો પ્રાપ્ય છે તે ગામડાંનાં આર્થિક અને સામાજિક પછાત બાળકોને કદી પ્રાપ્ત થવાની શક્યતાઓ લાગતી જ નથી. વિકલાંગો માટે પણ શહેરમાં સંસ્થાઓ જોવા મળે છે. મોટાભાગના શારીરિક વિકલાંગો તો શિક્ષણની તકોથી વંચિત જ રહી જાય છે. માનસિક વિકલાંગતા પણ સમાજને માટે ચિંતાનો વિષય ગણાય. મંદબુદ્ધિ અને ધીમે શીખનાર માટેની શાળાઓ ઘણી જ અપૂરતી ગણાય.

સતત અને સર્વાંગી મૂલ્યાંકનનો આધુનિક ખ્યાલ સમજ્યા વગર અઠવાડિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક કે છ માસિક પરીક્ષાઓ યોજીને શિક્ષણને એટલું વિકૃત, ભારરૂપ, તણાવમુક્ત બનાવી દીધું છે કે તેમાંથી ઉગરવાનો કોઈ આરો જ નથી.

ખરેખર તો રોજબરોજ શીખનાર જે બુદ્ધિ, રસ, વલણ, વિ. શક્તિ, લબ્ધિ વગેરેમાં શારીરિક-માનસિક રીતે વિકસે છે તેનું સર્વાંગીણ ગ્રેડ સિસ્ટમ દ્વારા મૂલ્યાંકન થતું રહેવું જોઈએ અને તેની સંગ્રહિત માહિતીપત્રકમાં નોંધ થતી રહેવી જોઈએ. જેથી શીખનાર જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેની પ્રગતિથી શિખવનાર પણ વાકેફ રહ્યા કરે.

સંગ્રહિત માહિતીપત્રકોનો પણ યોગ્ય રીતે અમલ થતો ક્યાંય જોવા મળતો નથી. જેમકે બની શકે ? ન જાણે શાળા કોલેજોના પ્રગતિપત્રકોમાં શાનું ચિતરામણ થતું રહેતું હશે. મોટેભાગે તો પરીક્ષાના પરિણામો જ નોંધવામાં આવતા હોય છે. ત્યાં માત્ર માપન-પરીક્ષણ જ હોય છે. મૂલ્યાંકન જેવું કશું જ હોતું નથી.

ગુણાત્મક વિકાસનો નવો ખ્યાલ પણ પ્રવર્તમાન છે. પરંતુ શાળા-કોલેજો તેનો સાચો અર્થ સમજણ વગર માત્ર વાર્ષિક પરિણામોમાં મેળવેલી ચીલાચાલુ પરીક્ષાઓની સિદ્ધિને જ ગુણવત્તા વિકાસ સમજી રહ્યા છે અને અધ્યેતાને ૧૦૦માંથી ૮૦, ૮૫ કે ૧૦૦ પ્રાપ્તકો આપીને ખુશખુશાલ છે. તેમને એ ખબર પણ નથી કે માત્ર ચીલાચાલુ પરીક્ષામાં મેળવેલી સિદ્ધિ કે લબ્ધિ તે ગુણવત્તા વિકાસ છે જ નહીં.

ડિગ્રી અને નોકરીનો સંબંધ તોડવાની વાત શિક્ષણપંચોના અહેવાલો તથા શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓના વક્તવ્યોમાં જોવા મળે છે. પરંતુ તે તોડવાને બદલે દિવસે-દિવસે સંબંધ વધી જ રહ્યો છે. ખરેખર, તો જ્ઞાનનું ઉપયોજન, કૌશલ્ય વધુ કારગત નીવડતું હોય છે. જે તે ક્ષેત્રમાં મેળવેલ અનુભવ જ ઉપયોગી થતો હોય છે. ડિગ્રીઓનો રાફડો ફાટ્યો છે જ્યારે કૌશલ્યલક્ષી માનવબળની સતત ખેંચ વર્તાયા કરે છે.

મારો એક ભાણેજ બેંગ્લોરમાં નોકરીની શરૂઆતથી જ તેની આવડતના કારણે માસિક ૬૦ થી ૭૦ હજાર મેળવે છે જે માત્ર ડિપ્લોમા કોમ્પ્યુટર એન્જિનિયર છે. જ્યારે યુનિવર્સિટીના મોટાં-મોટાં ડિગ્રીધારીઓ પણ માસિક ઓછું વેતન મેળવે છે. આથી જેમ બને તેમ જલ્દી ડિગ્રી અને નોકરી વચ્ચેના સંબંધ તોડવામાં આવે તે જરૂરી બની રહે છે.

સ્પર્ધા, હરિફાઈ, ઈનામ, એવોર્ડ વગેરેના લાભો કરતા મર્યાદાઓ વધારે છે. જીવનમાં આજે બધા ક્ષેત્રોમાં હરિફાઈ વધતી ચાલી છે અને તેના દુષ્પરિણામો જોવા મળી રહ્યા છે. આથી વ્યક્તિને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૂલવવાની નંબર સિસ્ટમને તિલાંજલિ આપી જેમ બને તેમ ગ્રેડ સિસ્ટમનો અમલ થાય તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં જે પછાત રહી જાય છે તેના નિદાન ઉપચારની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ભાગ્યે જ અમલમાં હોય તેમ જણાય છે. નિદાન કસોટીઓ દ્વારા ક્ષતિઓનું નિદાન થાય અને અને તેને માટેના ઉપચાર કાર્યક્રમો પ્રયોજાય તથા અનુકાર્ય(ફોલોઅપ વર્ક) પણ પ્રયોજાતુ રહે તે દરેક વિષય શિક્ષણ માટે જરૂરી બની રહે છે અને તે પણ માત્ર વિષયવસ્તુની સિદ્ધિ પૂરતુ મર્યાદિત ન રહેતા અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં વિસ્તાર પામે તે આવશ્યક બની રહે છે.

ફન પ્રોગ્રામ આધારિત ફન ટીચીંગ પ્રાથમિક શિક્ષણને સહાયક બનાવવા ખૂબ ઉપયોગી જણાયું છે તેથી દશ્ય-શ્રાવ્ય મનોરંજક અનુભવો

મળી રહે છે. શીખવાની ક્રિયા ઘણી જ રસપ્રદ બને છે. ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોને ફન દ્વારા શીખવવા માટે ફન વીથ સાયન્સ એન્ડ મેથેમેટીક્સ જેવા પુસ્તકો પણ રચાયા છે. જેમાં હજારો મનોરંજક પ્રયોગો ઘરગથ્થુ સાધનો દ્વારા પ્રયોજવામાં આવેલ છે. મધ્યપ્રદેશમાં આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો પણ શરૂ થયાના ટી.વી.માં અહેવાલો જોવા મળે છે.

વિજ્ઞાન અને ગણિતની જેમ જ બધા શાળાકીય વિષયોને ફન(ગમ્મત) આધારિત શીખવી શકાય તેમ છે અને ખાસ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણના તબક્કે તે જરૂર પ્રયોજવા રહ્યા. આનાથી અપવ્યય અને સ્થગિતતાને પણ નિવારી શકાય અને શીખવાની ક્રિયા કંટાળાજનક બનવાને બદલે આનંદદાયક બની રહે છે. જોકે કેટલીક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આવા પ્રયોગો છૂટા-છવાયા થતા હોય છે. પરંતુ તેને વ્યાપક ક્ષેત્ર મળી રહે તે ખાસ જરૂરી છે.

શિક્ષણના પ્રાથમિક અને માધ્યમિક તબક્કે વિજ્ઞાનમંડળની જેમ જ દરેક વિષયો માટેના વિષયમંડળ સ્થપાય અને સક્રિય બને જે તે વિષય શિક્ષણ માટે જરૂરી અસરકારક પૂરવાર થઈ શકે તેના દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકાય અને વિષય શિક્ષણને રસપ્રદ તથા સઘન બનાવી શકાય.

શિક્ષણ જીવનપર્યંત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. તે કદી પણ અટકતું નથી. આથી 'લાઈફ લોંગ એજ્યુકેશન' અને 'કન્ટીન્યુઅસ એજ્યુકેશન'ની સંકલ્પના શાળા-કોલેજકક્ષાએ જેટલી વણી લેવામાં આવે તેટલી ભાવી જીવન માટે ઉપયોગી પૂરવાર થાય.

સિદ્ધિ પ્રેરણા(એચીવમેન્ટ મોટીવેશન) ની વિભાવના શિક્ષકો માટે તાલિમકાળ દરમિયાન બરોબર સમજ્યા હોય તેવું ક્યાંય જોવા મળતું નથી. ક્યાંય સિદ્ધિ પ્રેરણાનું માપન થતું હોય તેવું જોવા મળતું નથી તથા સિદ્ધિ પ્રેરણા વિકસાવવા માટેના કાર્યક્રમોનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી.

સિદ્ધિ પ્રેરિત વ્યક્તિ પોતાના લક્ષની સિદ્ધિ મેળવવા સતત સક્રિય રહે છે અને જ્યાં સુધી તેમાં સફળતા ન મળે ત્યાં સુધી અટકતી નથી. આવી સિદ્ધિ પ્રેરિત વ્યક્તિની શોધ એ જમાનાની માંગ છે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર વ્યક્તિના લક્ષણો, પ્રયાસોનો અભ્યાસ કરવો ખાસ ઉપયોગી થાય. શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન ક્રિયાઓ શાળાકક્ષાએ દાખલ તો થયેલ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રમાણભૂત કસોટીઓ દ્વારા અધ્યેતાનું મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યક્તિની સમસ્યાને

અને તેની જરૂરિયાતોનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ મળી શકતો નથી અને તેના અભાવે અધ્યેતા પોતાને પસંદ ન હોય તેવા અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં અને ભવિષ્યનાં વ્યવસાય ક્ષેત્રમાં ઘડેલાઈ જાય છે. આ બાબત વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર માટે ઘણી જ નુકસાનકારક બાબત છે.

આ એક જાતનો રાષ્ટ્રનો આર્થિક બગાડ જ ગણાવી શકાય. જો બાળકની બુદ્ધિ, રસ, વલણ, વિ. શક્તિ, વ્યક્તિત્વ, અભિયોગ્યતા, લબ્ધિ વગેરેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે માપન થાય તો જ તેને ખરું માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકાય અને તે માર્ગદર્શન જ ઉપયોગી પુરવાર થાય. બાકીના માર્ગદર્શનો તો ઉપકારક થવાને બદલે નુકસાનકારક પુરવાર થઈ શકે.

‘ઓપન બુક એક્ઝામ’ની અત્યારે ચર્ચા ચાલે છે. આ ખ્યાલ કંઈ તદ્દન નવો ખ્યાલ નથી. તેની પણ ચર્ચા મૂલ્યાંકન નિષ્ણાંતો દ્વારા વર્ષોથી થતી આવી છે. એન.સી.ઈ.આર.ટી.ના સેમિનારો(સેવાકાલિન તાલિમવર્ગ)માં તેના પેપર્સ પણ રજૂ થયેલ છે. આ એક ખૂબ જ સારો વિચાર છે અને અપનાવવા જેવો છે. પરંતુ તેના તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણ વગર, નિષ્ણાંતીકરણ વગર ઉતાવળે તો તેનો અમલ ન થઈ શકે. તે માટેની પ્રક્રિયા, પ્રવિધિ સમજ્યા વગર ઊંડા કૂવામાં ડૂબકી મારવાનું વૈજ્ઞાનિક તો ના જ કહેવાય.

આજની દમનયુક્ત, મુક્તશિસ્ત કે પર્સનાલિટી આધારિત શિસ્તને બદલે સ્વયંશિસ્તનો ખ્યાલ વિકસે તે સમયની માંગ છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની સમજથી શિસ્તનો આગ્રહી ન થાય ત્યાં સુધી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શિસ્તના પ્રશ્નો હલ ના થઈ શકે. કેટલાય ધાર્મિક કાર્યક્રમોમાં લાખો લોકોની ખેદની કલાકો સુધી જે સ્વયંશિસ્તનું દર્શન કરાવે છે તેવું વાતાવરણ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રયોજાય તો શિસ્તના ઘણાં પ્રશ્ન હલ થઈ જાય.

વ્યક્તિએ પોતે જ શિક્ષણની જરૂરિયાત તપાસવી જોઈએ. તેની ઉપયોગીતા પુરવાર થવી જોઈએ. જો આમ થાય અને જો શિક્ષણ રસપ્રદ, આનંદદાયક બને તો તે અધ્યેતાને પકડી રાખશે અને શીખનાર વ્યક્તિ પોતે જ બીજા અશિસ્ત પેદા કરનાર વ્યક્તિને આવકારશે. ત્યાં શિક્ષકે કશું કરવાનું રહેશે નહીં અને શાળાઓમાં અન્ય ધાર્મિક પ્રાર્થના કાર્યક્રમો જેવી શાંતિ જળ વાઈ રહેશે.

શૈક્ષણિક ગણગણાટ ને જરૂર આવકારદાયક માનવો રહ્યો. આપણે શાળાઓમાં એવી શાંતિ પેદા કરવા માંગતા નથી કે વિદ્યાર્થી બધો સમય મૌન

શ્રોતા બનીને શિક્ષકને સાંભળ્યા જ કરે. વર્ગખંડોમાં શાબ્દિક આંતર પ્રક્રિયા પણ આવકાર્ય ગણાય. ઉપર આપણે પ્રથમ તબક્કે અગાઉના સ્વતંત્ર લેખો લખી ચૂક્યા છે તેવા નવિન પ્રવાહોની યાદી દર્શાવેલ છે અને તેની કશી ચર્ચા કરેલ નથી.

ત્યારબાદ કેટલાક નવિન પ્રવાહો જે સ્વતંત્ર લેખમાં ચર્ચાયા નથી તેનો પાછો પરિચય આપેલ છે અને તેની અનિવાર્યતા દર્શાવેલ છે.

આમ છતાં કેટલાક નવિન પ્રવાહો જે સ્પર્ધા વગરના રહી જાય છે તેની માત્ર યાદી કરી લઈએ. કારણ કે તેની વિગતોમાં જવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણા લેખની લંબાઈ વધતી જશે. આથી તેને ચર્ચામાં લીધા વગર, તેને છોડી દીધા વગર મધ્યમ માર્ગ અપનાવવો જ યોગ્ય ગણાય. જેથી આપની જાણ બહાર છે તેવું પણ ન પૂરવાર થાય.

- (૧) વિવિધ વર્ગખંડ કૌશલ્યોમાં નિષ્ણાંતીકરણ એ સમયની માંગ ગણાય.
- (૨) ઉદ્દેશ્યલક્ષી શિક્ષણ ત્યારે જ સાર્થક ગણાય જ્યારે શિક્ષણની દરેક બાબતોને ઉદ્દેશ્યો સાથે અનુબંધિત કરવામાં આવે.
- (૩) વાલીસહયોગ અને વાલીમંડળની અનિવાર્યતા દરેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ વહેલા સ્વીકારી લે તે જરૂરી ગણાય. વાલી સંમેલન પણ યોજી શકાય.
- (૪) ચારિત્ર્યઘડતરના કાર્યક્રમોને શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો ભાગ નહીં બનાવીએ તો પાછળથી પસ્તાવાનો વારો આવશે તે નિશ્ચિત ગણાય.
- (૫) સારી, પ્રયોગશીલ, આદર્શ શિક્ષણ સંસ્થાઓને સ્વાયત્તતા આપવી જોઈએ. તેમને પ્રવેશ, અધ્યયન કાર્યક્રમો, મૂલ્યાંકન જેવી બાબતોમાં પ્રયોગો કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ અને આમ છતાં તેમને આર્થિક મદદ મળતી રહેવી જોઈએ.
- (૬) યોગ-પ્રાણાયામ જેવા કાર્યક્રમોને અભ્યાસક્રમોમાં જેટલું વહેલું સ્થાન મળે તેટલું વધુ યોગ્ય ગણાય.
- (૭) પ્રશ્નબંધ અમલ પણ અધ્યેતાની ભાગીદારી માટે ઉપયોગી ગણાય.
- (૮) શિક્ષણમાં જેટલા પ્રમાણમાં સર્જનાત્મકતા, ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ, કાર્યાનુભવ, કૌશલ્યો, ઉત્પાદક કાર્યોનો સમાવેશ થાય તેટલું દેશને માટે ફાયદાકારક જ ગણાય.
- (૯) આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ વિકસે તે પ્રકારે “વર્લ્ડ એજ્યુકેશન”ની વિભાવના શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પામે તે જરૂરી ગણાય.

- (૧૦) અધ્યેતામાં “સ્વયંશિક્ષણ”નું વલણ વધુમાં વધુ વિકસે તેવા કાર્યક્રમો વિચારી રાખવા ઉપયોગી ગણાય.
- (૧૧) જીવન, પર્યાવરણ, વ્યવસાય અન્ય વિષય સાથે દરેક વિષય શિક્ષણનો અનુબંધ કરવાની આવડત દરેક વિષય શિક્ષકમાં હોવી અનિવાર્ય ગણાય.
- (૧૨) અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકની રચનામાં આધુનિક કરક્યુલમ ડેવલપમેન્ટના ખ્યાલ સાથે કદમ મિલાવીને શિક્ષણ નિદર્શિની તથા અન્ય સંદર્ભ સાહિત્ય વિકસિત થાય તે આધુનિકતાની માંગ ગણાય.
- (૧૩) શાળાકક્ષાએ જ અધ્યેતાની વ્યવસાયિક સજ્જતાની પૂર્તિ થાય તે જરૂરી ગણાય.
- (૧૪) શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ થાય તો જ સમાજને તે શિક્ષણ સ્વીકૃત બની શકે.
- (૧૫) સ્કૂલ ઈઝ ડેડ, શાળા વગરનું શિક્ષણ, શાળાવિહિન સમાજ ફંક્શનલ સ્કૂલ, ડિસ્ટન્સ લર્નીંગ, ક્રિએટીવ રીડીંગ જેવી વિભાવનાઓની સમજથી વંચિત રહેવું યોગ્ય ના ગણાય. સમૂહ શિક્ષણને બદલે “વ્યક્તિ શિક્ષણ” ઉપર જેટલો ભાર મૂકાય તેટલો લર્નીંગ પ્રક્રિયામાં ફાયદો ગણાય.
- (૧૬) એન.એસ.એસ., એન.સી.સી., સ્કાઉટ યુવક પ્રવૃત્તિઓ, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, સહકારી પ્રવૃત્તિઓ, રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ, પર્યાવરણ રક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ, સમૂહ શ્રમની પ્રવૃત્તિઓ જેવી બાબતોનો છેદ ઉડાડવો શિક્ષણ માટે આત્મઘાતક સાબિત થઈ શકે.
- (૧૭) માનવ અધિકારોનું રક્ષણ થાય તે રીતે સંચાલન, વહીવટ, વ્યવસ્થા પ્રયોજાવી જરૂરી ગણાય.
- (૧૮) શિક્ષણકાર્ય અને મૂલ્યાંકનમાં અનાત્મલક્ષીતા, પારદર્શિતા જળવાય તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.
- (૧૯) એકાંગી નિષ્ણાંતીકરણને બદલે ઈન્ટર ડીસીપ્લીન્સ એપ્રોચનો વિકાસ થાય એવા અભ્યાસક્રમો ઘડવા જોઈએ. ભૌતિક વિજ્ઞાનો અને કલા સાહિત્યનો અનુબંધ થવો જોઈએ.
- (૨૦) જાતિય શિક્ષણ અથવા સેક્સ એજ્યુકેશન ભારતીય પદ્ધતિથી પ્રયોજાવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ આપણી સંસ્કૃતિને સ્વીકૃત નહીં બને.

- (૨૧) કર્મચારીઓ માટેની આચારસંહિતા વિકસાવવી જોઈએ.
- (૨૨) આંદોલનો, હડતાલોને ક્યાંય સ્થાન ન હોવું જોઈએ.
- (૨૩) કુદરતી આફતો વખતે શિક્ષણકાર્યમાંથી વિદ્યાર્થી તથા કર્મચારીઓને પ્રયોજી શકાય તેવું અભ્યાસક્રમોમાં લચીલાપણું હોવું જોઈએ.
- (૨૪) ઘર, શાળા, કોલેજ વચ્ચે મજબૂત સંધાન સઘાવું જોઈએ.
- (૨૫) ભાષા પ્રયોગશાળા(લેંગ્વેજ લેબોરેટરી)નો લાભ જરૂરિયાતવાળાઓને મળી રહેવો જોઈએ.
- (૨૬) પ્રગતિશીલ શાળાઓનો કેઈસ સ્ટડી થાય તે અનિવાર્ય ગણાય.
- (૨૭) મધ્યાહ્ન ભોજન યોજનાનો અમલ વધુ અસરકારક રીતે ચાલુ રહેવો જોઈએ અને વિસ્તરણ થવું જોઈએ.
- (૨૮) રાત્રિશાળાઓ શરૂ કરવી જોઈએ. નિવાસી શાળાઓમાં રાત્રિ પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજાવી જોઈએ.
- (૨૯) પાઠ્યક્રમ ભારણ ઘટાડવું જોઈએ.
- (૩૧) ટોટલ હેલ્થ ઓફ ચાઈલ્ડ ઉપર સંકેન્દ્રિત થવું જોઈએ.
- (૩૨) શિક્ષણકાર્યમાં ‘મલ્ટીમીડિયા’ અને ‘માસમીડિયા’ને વધુ પ્રમાણમાં પ્રયોજવા જોઈએ.
- (૩૩) નવી ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતો જાય તેને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં પ્રયોજવી જોઈએ.
- (૩૪) સેવા વિસ્તરણ દ્વારા નિરક્ષરતા નિવારણમાં સૌની ભાગીદારી અનિવાર્ય ગણાવી જોઈએ.

ઉપર આપણે શિક્ષણક્ષેત્રમાં પ્રવેશી ચૂકેલા આશરે ૧૦૦(સો) જેટલા નવિન પ્રવાહોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેમાંથી કેટલાકને માટે અગાઉ સ્વતંત્ર લેખ લખાઈ ચૂક્યા છે. કેટલાકની ટૂંકી ચર્ચા આ લેખમાં દર્શાવેલ છે. તથા બીજા કેટલાકની માત્ર યાદી જ દર્શાવેલ છે.

આશા રાખીએ કે શિક્ષણ પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ સૌ કોઈ તેમા ડૂબકી મારીને સ્નાન કરે અને તેમાંથી મહત્તમ પ્રકારોને પ્રયોજીને શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર બનાવવામાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપે.

...મી, ફી ડી ડી-28, ...મી. ડી ડી-38-40

સફળ શિક્ષક

(ભાગ ૧, ૨, ૩ સંયુક્ત પ્રકાશન)

(‘ઘબકાર’ વર્તમાનપત્ર સૂરતમાં પ્રકાશિત કુલ ૬૬ જેટલા શૈક્ષણિક લેખો પૈકી ૩૭ લેખોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થાય છે. જે રાજકોટ ‘જ્ઞાનતુલા’ પ્રકાશનમાં અગાઉ પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ છે તેની રીપ્રિન્ટ છે.)

લેખક

ધીરજલાલ પુરુષોત્તમ દેસાઈ (ચૈતન્યપ્રિય)

પ્રકાશક

ધીરજલાલ પી. દેસાઈ (ચૈતન્યપ્રિય)

સુધા ધીરજલાલ દેસાઈ

“ચંપામૃત” ૫૯ કહાન નગર સોસાયટી

પાલીતાણા રોડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

તા. સિહોર, જિ. ભાવનગર

ફોન નં. (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૬૫૪, મો. ૯૪૨૬૩૪૪૫૫૯

સફળ શિક્ષક

પ્રત : ૫૦૦

વીર સંવત ૨૦૬૫

વિ.સં. ૨૦૬૫

ઈ.સ. ૨૦૦૯

(પ્રકાશન તા. ૧૪-૧૦-૦૯ આસો વદ ૧૧ બુધવાર
લલિતાબહેન પાનાચંદ અજમેરા સ્વર્ગવાસની પ્રથમ વાર્ષિક પુણ્ય તિથિ)
લેખોની રચનાનો તથા પ્રકાશનનો સમય મે-૨૦૦૬ થી ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૯

આ અગાઉ કહાન મહિમા પ્રકાશન અન્વયે કુલ ૨૭ પ્રકાશનો ૩૭ પુષ્પ તરીકે પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. તેમાં નવયુગ અને નવસર્જન સામાહિતના ૮ વિશેષાંકોનો ક્રમાંક ૨૮ છે તથા પુષ્પ ક્રમાંક ૩૮, ૩૯, ૪૦ છે. આ પુસ્તિકા શ્રી ધીરજલાલ પી. દેસાઈ તથા સુધા ધીરજલાલ દેસાઈ તરફથી માતૃશ્રી લલિતાબહેન તથા બહેન સવિતાબહેનની સ્મૃતિમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે

મૂલ્ય : સ્વાધ્યાય

«fipf :

ધીરજલાલ પી. દેસાઈ (ચૈતન્યપ્રિય)

“ચંપામૃત” ૫૯ કહાન નગર સોસાયટી

પાલીતાણા રોડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

તા. સિહોર, જિ. ભાવનગર

ફોન નં. (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૬૫૪,

મો. ૯૪૨૬૩૪૪૫૫૯

મુદ્રક

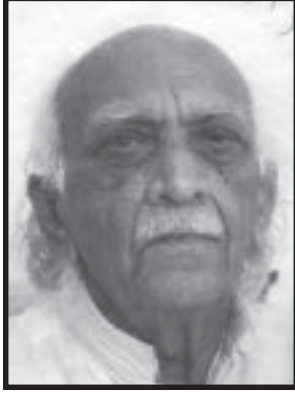
કહાન મુદ્રણાલય

વૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કમ્પાઉન્ડ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

ફોન : (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૦૮૧

અર્પણ

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' (લોકભારતી)

જેઓનું વ્યક્તિત્વ સૌ કોઈને પ્રથમ દષ્ટિએ જ તેમને સાંભળવા આકર્ષતું હતું તથા તેમનું સાંનિધ્ય સેવવા મજબૂર કરતું હતું.

જેઓ શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, રાજનીતિશાસ્ત્ર, સમાજ વિજ્ઞાન, ધર્મ, સહકાર, બેઝીક એજ્યુકેશન વગેરે અભ્યાસ શાખાઓના પ્રખર જ્ઞાતા તથા પ્રવક્તા હતા. જેઓ એક સફળ શિક્ષક, ગૃહપતિ, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી હતા; જેઓ લેખક, વિવેચક, સમીક્ષક, વાચક, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. જેઓ ગ્રામાભિમુખતા, સેવા શ્રમ, સમૂહ જીવન, ખેતી, સફાઈ, ગોપાલન, ખાદી, સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદક શ્રમ કાર્ય, અનુબંધ, ગ્રામાભિમુખ સંશોધન, પ્રયોગશીલતા, શૈક્ષણિક માધ્યમો, અંગ્રેજી સાહિત્ય, કાવ્ય શિક્ષણ વગેરેના પ્રખર હિમાયતી હતા.

જેઓને યુનિવર્સિટીએ માનદ ડોક્ટરેટની ડિગ્રી એનાયત કરી હતી, જેમને અનેક પ્રકારના રાજ્યના તથા રાષ્ટ્રીય કક્ષાના એવોર્ડ્સ પ્રાપ્ત થયા હતા.

જેઓમાં દરેક વ્યક્તિ માટે પારિવારિક ભાવના ભરેલ હતી, જેઓ શિક્ષણ મંત્રી રહી ચૂકેલ તથા જેઓનું રાષ્ટ્રીય કક્ષાની શિક્ષણનીતિમાં અગત્યનું પ્રદાન રહેલ હતું. જેઓ નવલકથા, કથા સાહિત્ય તથા નાટક વગેરે પ્રકારના અનેકવિધ સાહિત્યના નિષ્ણાંત લેખક હતા, આ પ્રકારની અનેકવિધ વિશેષતાઓ ધરાવનાર તથા મારા જેવા માટે શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળભુત તત્વોને પામવાને માટે માર્ગદર્શક હતા એવા મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)ને આ શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પુસ્તિકા અર્પણ કરતા આનંદ અનુભવું છું.

— ધીરજલાલ પી. દેસાઈ

અર્પણ

શ્રી નરેશ વરિયા (તંત્રી 'ઘબકાર'—સુરત)

જેઓ રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સ્નાતક કક્ષાએ ગોલ્ડ મેડલ મેળવી ચૂકેલ છે અને અનુસ્તાનક કક્ષાની ડિગ્રી પણ હાંસલ કરેલ છે; જેઓ 'ઘબકાર' વર્તમાન પત્રમાં તંત્રી તરીકે કાર્યરત છે. જેમણે કોઈપણ જાતની ઓળખાણ વગર મારા શૈક્ષણિક લેખોને પ્રકાશિત કર્યા અને ૧૦૩ જેટલાં હપ્તામાં ૬૫ જેટલાં વિવિધ શૈક્ષણિક લેખોનું એકધારું પ્રકાશન કર્યું.

જેના કારણે સતત બે વર્ષથી વધુ સમય માટે શિક્ષણશાસ્ત્રની વિવિધ વિભાવનાઓ તથા સમસ્યાઓ માટે લખવાની મને અભિપ્રેરણા મળતી રહી; જેમણે લેખોની ગમે તેટલી લંબાઈ માટે સતત દર સોમવારે યોથા પેઈજમાં જગ્યા ફાળવી આપી; જેના કારણે સમગ્ર ગુજરાત ગોવા, દિવ, દમણ સુધી શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી, શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન, વસ્તી શિક્ષણ, વિજ્ઞાન—ગણિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ; મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ—પ્રયોગો; શૈક્ષણિક સંશોધનો; અધ્યયન—અધ્યાપન મીમાંસાને લગતા વિચારો પ્રવાહિત થતા રહ્યાં.

તે લેખોની ઓવરહેડ પ્રોજેક્ટર માટેની ટ્રાન્સપરન્સી તૈયાર થઈ તથા શૈક્ષણિક લેખોના પ્રદર્શનો તૈયાર થયા અને પુસ્તક આકારે પ્રકાશિત થતાં પહેલાં પણ અનેક સ્વરૂપે તેની જરૂરીયાત— વાળી શાળા, કોલેજો, પી.ટી.સી. સંસ્થાઓ તથા બી.એડ્. કોલેજો સુધી પહોંચાડી શકાયા અને હવે આ લેખો પુસ્તક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યા છે તેની ઉપકૃત ભાવના અનુસંધાને આ પ્રકાશન તંત્રીશ્રી નરેશ વારિયાને અર્પણ કરું છું.

— ધીરજલાલ પી. દેસાઈ

Q{h ð»to :
95

Mð,, ðtÉ.
, t. 24-10-08
ytÉtu
ðE 11

सविताभहेन पानायंछ अश्वमेरा (अस्ताविवाण)

❁ मारां झेजा! ❁

(AIE {Eic{t t - 17 yũth pũEr...prhp™ E{t}™*)

{thtk Vift Eħ, E{s}w {t, {the Eħe¾at;
ÉtÉtk ÉtBp, ™h{, „Á ™u {t, ™e ¼Áõ, ¼thu
ptytk EeÁtk Eħz, pe, xtk íPt,, Eðt Erh, t;
MõMõt, MõáA, r™Pr{, „Á ðtye™u ÓE Áthu
Wā{e, , í...h, Ä,, pũte ÷e™ «¼w ¼Áõ, {tk
ÉMfthe ™u y...rh,, ne, su ™t yr¼{t™ ht¾u
ytÉõ, ™t, f...x hrn, t, ðh ™t ftu ð}ft{tk
ò,, ú,, ¿ttP¾ýe hnu ÉtdÁt™e ðÁthu
ht¾u ¼tõtu E{hE ½ýtk Ee¾ ytõu ½ýntk
{tPtα} ™ezh ...ý ½ýtk ¿tt™ ...e...tEw ¼thu
[tu-ÉtE, [...x nαðtk ðpðntÁ ½ýntk
Mõtr¼{t™e, Íeyðx ½ýe, Ee¾Áü f, tõu
{thtk Vift! ðz rð...# pt AtP yt...u fÁt™u
ytí{¿tt™e ...h{ „Á™t {t,, o E{t™u ðxtdõ

“शेतन्यप्रिय”

Q{h ð»to :
72

Mð,, ðtÉ.
, t. 13-9-08
¼tEhðt
ðE 13

सरोजभहेन (सविताभेन) धीरजलाल डेलीवाण

❁ मारां जहेनां! ❁

(AIE {Eic{t t - 17 yũth pũEr...prhp™ E{t}™*)

çnũ™tk ðnt=tl Eħ, E{s}w ðpðntÁk ½ýntk
ÉtÉtk EeÁtk ™h{, fÁyt¼tõ, Eðt Áhtõu
ÉtBp, ¼tαtk Áehs Áh, tk Ee¾árü, {Ew tk
Sðe òÜP} yðh ™rn ftu ptÁ, t nũt ytõu
MõáA, MõMõt, Eħz, nαðtk ptk {ýt Áhk t;
ptytk yÇPtEw [, h ½ýtk M™n-{tPt ðntõu
M™ne, {x{tk rðh÷, {Áhtk ðý÷tk , u ðE{t;
¼Áõ, ¼tõu „Á-¼,, ð, e {t, ™u E{t}™ ht¾u
Áe{tk [t÷u pe, x, ÷Áw E{t}™ su hnu t;
ÉMfthe ™u r™Pr{,, rs¿tEw ð}ft , u Áhtõu
ÉÉBs, , u E{s}y A, tk ÉtdÁt™ hnu t;
Mõtr¼{t™e, Íeyðx ðzu ò,,], , u f, tõu
{thtk çnũ™tk ðz rð...# pt! AtP yt...u fÁt™u
ytí{¿tt™e ...h{ „Á™t {t,, o E{t™u h¾tõu

“शेतन्यप्रिय”

પ્રસ્તાવના...

શ્રી ધીરજલાલ પી. દેસાઈ 'ચૈતન્યપ્રિય'

એક વિશિષ્ટ નામ છે. મા સરસ્વતીની કૃપાથી ગદ્યમાંથી પદ્યાનુવાદ જેવું કઠિન કાર્ય પણ સરળ જે સાહસિક રીતે કરી આ ક્ષેત્રે અનેક પુસ્તકો, ગ્રંથો, ઓડિયો, વિડિયો કેસેટ્સ દ્વારા પણ સમાજને સમર્પિત ભાવે આપેલ છે.

શ્રી ધીઢભાઈ સાચા અર્થમાં શિક્ષણનાં જીવ છે. ૧૯૭૧ થી ૨૦૦૩ સુધી લોકભારતી સણોસરામાં સેવા આપી નિવૃત્ત થયા. બી.એડ.માં પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રશિક્ષણ કાર્ય, અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ, આંતરરાષ્ટ્રીય સેવાકાલિન પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં ભાગીદારી દરમ્યાન અનેક વિષયો સાથે પરિચય થયો.

આદરણીય મનુદાદા(દર્શક)ના વ્યાખ્યાનો દ્વારા પણ બુનિયાદી શિક્ષણનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું રહ્યું. શૈક્ષણિક મેગેઝિન 'કોડિયુ'માં કેટલાક લેખો પ્રકાશિત થયા તે નિવૃત્તિના છ વર્ષ દરમ્યાન જે પૂર્વ અનુભવો, અભ્યાસ મંથને આ ક્ષેત્રે કલમ ચલાવવા કમર કસી.

શ્રી ધીઢભાઈ દેસાઈનો પરિચય થયો તેમની ક્ષમતા, તત્પરતા જોઈ 'ફૂલછાબ'(રાજકોટ) દૈનિકમાં શિક્ષણના લેખનો આરંભ કરાવ્યો અને પછી તો 'ઘબકાર'(સુરત) દૈનિકમાં તંત્રીશ્રી નરેશભાઈ વરીયાએ દર સોમવારે લેખોની હારમાળા છાપવાની શરૂ કરી. શિક્ષણનાં દરેક વિષયોને સાંકળતી નાનામાં નાની બાબતને પણ પૂરતી તૈયારી સાથે લેખોમાં રજૂ કરવાની શ્રી ધીઢભાઈની ક્ષમતાએ શિક્ષણ જગતમાં સારી લોકપ્રિયતા મેળવી અને જોતાજોતામાં ૧૦૦ જેટલા લેખો છપાઈ ગયા.

શ્રી ધીઢભાઈ દેસાઈ માત્ર લેખો લખીને અટકી નથી ગયા પરંતુ સંસ્થાઓમાં લેખો લઈને જવું, પ્રચાર-પ્રસાર-પ્રવચનો, પ્રદર્શનો, ઓવરહેડ ટ્રાન્સપરન્સી પ્રોજેક્શન તથા લેખોના સેટ ભેટ આપવાનો કાર્યક્રમ જોઈ તજજ્ઞોને આ લેખો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય તો સૌને વધુ ઉપયોગી થાય તેમ લાગ્યું.

ભરાડ ફાઉન્ડેશન દ્વારા જ્ઞાનતુલાનો શ્રી ગિજુભાઈ ભરાડનો વિચાર આકર્ષક લાગ્યો ફોન પર વાતચીત અને સંકલ્પ સાકાર બન્યો. શિક્ષણનાં આ લેખોના સંપુટને ત્રણ ભાગના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું. શ્રી ગિજુભાઈ ભરાડનું સાહિત્ય ક્ષેત્રે આ ભાગીરથ કાર્ય છે.

શ્રી ધીઢભાઈ દેસાઈએ શિક્ષણ ક્ષેત્રની જેમ જ મુખ્યત્વે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનને ગદ્યમાંથી પદ્યાનુબંધ કે પદ્યરૂપાંતરો મુમુક્ષુ સમાજ સુધી પહોંચાડવાનું અવિરત કાર્ય કરતા ૧૨૦૦૦ શ્લોક અને ૧૦૦ ભજનોના પ્રમાણમાં શાસ્ત્રીય રચનાઓના ૩૫ જેટલા પુષ્પોમાં આશરે ૧૮૦૦ પેઈજમાં પ્રકાશિત કરીને ૩૦૦૦૦ નકલો ભેટ આપવામાં આવી તે પણ એકલવીરની જેમ એકલે હાથે સમર્પણભાવે કરેલ કાર્ય યાદગાર રહેશે.

'સફળ શિક્ષક'ના ત્રણ ભાગોના આ પુસ્તકોના લેખો મુખ્યત્વે બૈજિક એજ્યુકેશનમાં સિદ્ધાંતો-તત્ત્વોને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયા છે. આમ છતાં તેમાં એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી, એજ્યુકેશન સાલકોલોજી, એજ્યુકેશનલ ફીલોસોફી, પ્રોબ્લેમ ઓફ એજ્યુકેશન, મેથેડોલોજી ઓફ સાયન્સ એન્ડ મેથેમેટીક્સ, એજ્યુકેશનલ ઈવેલ્યુએશન, પોપ્યુલેશન એજ્યુકેશન, એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ, સાયકોલોજીકલ ટેસ્ટીંગ, સાયકોલોજીકલ એસ્પીરીમેન્ટ્સ, ટીચર ટ્રેનીંગ, જનરલ નોલેજ, બૈજીક એજ્યુકેશન, એજ્યુકેશનલ કરીક્યુલમ, સેલ્ફ લર્નીંગ મેથડ્સ, લો કોસ્ટ મીડિયા, ઈન સર્વિસ ટ્રેનીંગ, ઈનોવેશન્સ વિ. અનેકવિધ શિક્ષણશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલ વિષયોને આવરી લેવામાં આવેલ છે.

આ પ્રસ્તુત લેખો પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો તથા પી.ટી.સી. અને બી. એડ.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ અને અધ્યાપકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુરવાર થયા છે. મુખ્યત્વે શિક્ષણમાં ભાગીદારી, ક્રિયાશીલતા, લક્ષ્યવર્તન-પરિવર્તનો ઉપર ભાર મૂકે છે. તેમાં ૩૧ વર્ષના પ્રયોગોનો અનુભવ છે, તેમાં અનેક પ્રકારના સંશોધન ઉપકરણો જેવાં કે રેટીંગ સ્કેલ, ઓળખ યાદી (ચેક લિસ્ટ) વિકસાવી ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

કેટલાક નવા ખ્યાલો પણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે જેનો હજુ સુધી ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ પણ જોવા મળતો નથી, તે પ્રવર્તમાન પરીક્ષણ જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકવા માંગે છે. વિદ્યાર્થી દ્વારા શિક્ષણનું મૂલ્યાંકન કરવા સૂચવે છે, મૂલ્યાંકનોમાં નવા પ્રયોગોનો પ્રવેશ ઈચ્છે છે; ગ્રામાભિમુખ સંશોધન માટે અને સ્મૃતિના વિકાસ માર્ગો સૂચવે છે; શાળા અને શિક્ષકોની શ્રેષ્ઠતાના નવા ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરવા માંગે છે; મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણો પ્રયોગોને શાળા કોલેજોમાં પ્રસ્થાપિત કરવા ગડમથલ કરે છે.

શ્રી ધીઢભાઈ સફળ શિક્ષક અંગે નવા ધોરણો સૂચવે છે; શૈક્ષણિક મૂલ્યોની વૃદ્ધિ કરવામાં માંગે છે; ચીલાચાલું શિક્ષણને તીલાંજલિ દેવા માંગે છે; રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમમાં ક્રાંતિકારી માળખાની ડીઝાઈન સૂચવે છે; વર્ગખંડ વગરના શિક્ષણનો નવો ખ્યાલ રજૂ કરે છે; વિજ્ઞાન અને ગણિતનાં શિક્ષણમાં પ્રયોગ અને તર્ક દ્વારા શિક્ષણનો નવો અભિગમ પ્રસ્થાપિત કરવા માંગે છે; સમૂહ માધ્યમો અને લો કોસ્ટ મીડિયાની અનિવાર્યતાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે; પી.ટી.સી. ને બી.એડ. જેવા શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણ જેવી શાખાઓમાં પ્રવેશ, તત્ત્વજ્ઞાન, વર્ગખંડ પર્યાવરણ, પ્રાયોગિક શિક્ષણ, નવીનીકરણ, સ્થળેતર કાર્યક્રમો, શિક્ષણની સમસ્યાઓ પૂર્વસેવાકાલિન તાલીમ માટે અત્યંત આધુનિક દષ્ટિકોણ પ્રસ્થાપિત કરે છે.

આપણે આશા રાખીએ શીખવા ને શીખવવાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ સૌ કોઈ લેખકનો મૂળ આશય સમજી તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરશે તો શ્રી ધીઢભાઈની જહેમત જરૂર ફળદાયી પરિણામ લાવશે.

— કાંતિભાઈ કામદાર

, Rte : ૧૦૦૫, Ètòtrnf-y{h#e
(V#Atf™™i «t, r™™iÁ)

સફળ શિક્ષક

(હવે પછીના પ્રકાશિત થનાર લેખોની યાદી)

૧. શાળા કોલેજોની પરીક્ષાઓ અને તેના પરિણામોની વિશ્વસનીયતા
૨. આપણા પાઠ્ય પુસ્તકોની ગુણવત્તા કેવી છે?
૩. શિક્ષકના શિક્ષણકાર્યનું મૂલ્યાંકન (સ્વમૂલ્યાંકન ક્રમ માપદંડ)
૪. વિદ્યાર્થી દ્વારા છાત્રાલય સંચાલકનું મૂલ્યાંકન
૫. શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓનું આયોજન કેવી રીતે કરશો? ભાગ-૧
શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓનું આયોજન કેવી રીતે કરશો? ભાગ-૨
૬. આપણા સ્નાતક, અનુસ્નાતકનું સામાન્ય જ્ઞાન કેવું છે?
૭. ચાલો આપણે ચિલાચાલુ શિક્ષણને તિલાંજલી આપીએ?
૮. શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઓછા ખર્ચાળ સાધનોનું ચલણ ક્યારે વધારીશું?
૯. શાળા-કોલેજોમાં રોજબરોજ કેવા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પ્રયોજી શકાય?
૧૦. અદ્યેતા કેન્દ્રી શિક્ષણ પ્રસ્થાપિત કરવું શું ખરેખર અઘરાં છે?
૧૧. શું બધાને અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ અનિવાર્ય છે?
૧૨. શું આપણી શિક્ષણ સમસ્યાનો અનંત છે?
૧૩. સમૂહ જીવનવિકાસનું મનોવૈજ્ઞાનિક માપન કેવી રીતે કરશો? ભાગ-૧
સમૂહ જીવનવિકાસનું મનોવૈજ્ઞાનિક માપન કેવી રીતે કરશો? ભાગ-૨
૧૪. શાળા કોલેજોમાં પરિક્ષણ મૂલ્યાંકનના નવીન પ્રયોગ ક્યારે? ભાગ-૧
શાળા કોલેજોમાં પરિક્ષણ મૂલ્યાંકનના નવીન પ્રયોગો ક્યારે? ભાગ-૨
૧૫. ફોટોગ્રાફિક માધ્યમો શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી શકે ખરા?
૧૬. પ્રાથમિક શાળામાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવું કાંઈ છે ખરું?
૧૭. અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિમાં કેવા પરિબલો છે?
૧૮. શાળા-કોલેજોના પ્રશ્નપત્ર શાસ્ત્રીય પ્રકારના ક્યારે બનશે?

૧૯. શાળા-કોલેજોના પ્રશ્નપત્રની શાસ્ત્રીય પ્રકારના ક્યારે બનશે?
૨૦. શિક્ષણ અને સમુહ માધ્યમો ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે ખરા?
૨૧. શિક્ષણ અને સમુહ માધ્યમો ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે ખરા?
૨૨. શું પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રાયોગિક શિક્ષણની મર્યાદાઓ અપાર છે?
૨૩. આપણા વર્ગખંડો-છાદાલયોમાં સામાજિકતા માપવાનું ક્યારે શરૂ થશે?
૨૪. શાળા-કોલેજોમાં અનેક પ્રકારની ઔદ્ધિક સ્પર્ધાઓ ક્યારે પ્રયોજાતી થશે?
૨૫. શાળા-કોલેજોના શિક્ષકો વર્ગખંડ સંશોધનો કરવાનું ક્યારે શરૂ કરશે?
૨૬. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં વાંધો શો હોય છે?
૨૭. કેટલાક કહેવાતા શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ ખરેખર શિક્ષણશાસ્ત્રી હોય છે ખરા?
૨૮. શું ઘણિત શાસ્ત્રમાં પણ પ્રયોગ હોય છે ખરા?
૨૯. પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સ્થળેતર કાર્યક્રમોની અસરકારકતા શી રીતે વધે?
૩૦. આપણા વર્ગખંડોમાં અપેક્ષિત વર્તન પરિવર્તનોની સિદ્ધિ કેવી છે?
૩૧. શું શિક્ષણમાં પાછળ રહી ગયેલાનું શિક્ષણ પણ પછાત જ રહ્યા કરશે?

સફળ શિક્ષક અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનો વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
1	સફળ શિક્ષક થવા માટે આટલું કરો	1
2	શાળામાં તમારી શૈક્ષણિક સિદ્ધિને શી રીતે વધારશો ?	13
3	શું તમે પણ વિજ્ઞાનના સફળ શિક્ષક બનવા ઇચ્છો છો ?	21
4	ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની પોતાની માતૃભાષામાં લેખિત અભિવ્યક્તિ કેમ નબળી છે ?	31
5	ગણિત જેવા અઘરા વિષયનું શિક્ષણ રસપ્રદ કેવી રીતે બનાવી શકાય ?	39
6	શાળા વિજ્ઞાનમંડળોની ખરી સાર્થકતા ક્યારે કહેવાય ?	45
7	શિક્ષણ ત્રિકોણ પ્રસ્થાપિત કરવાની અસરકારક રીત કઈ છે ?	54
8	પ્રશ્નાવલી—સંશોધન ઉપકરણ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનું કેવી રીતે બનાવશો ?	64
9	રાજ્યની શ્રેષ્ઠ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ ખરેખર શ્રેષ્ઠ હોય છે ખરી ?	72
10	આપણા સંશોધનમાં ગ્રામાભિમુખતા શી રીતે વધારી શકાય ?	82
11	એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજીને શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ક્યારે પ્રવેશ મળશે ?	92
12	શું શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ આપણી હયાતી દરમ્યાન થવાનું છે ?	99
13	શાળા સંકુલનો શાસ્ત્રીય ખ્યાલ કેવી રીતે અમલમાં આવી શકે ?	108
14	ભારતમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો વ્યાપક કેમ ઓછો જોવા મળે છે ?	117
15	ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં કેવી શિક્ષણ—પ્રણાલી ઇચ્છવા યોગ્ય છે ?	128
16	પૂર્વ સેવાકાલિન તાલિમ મૂલ્યાંકન ક્રમ માપદંડ	143
17	પ્રત્યાયન પ્રસ્થાન કરવાનું નવીન સૂત્ર જાણી લો	150
18	શું અભિક્ષિત અધ્યાયન દ્વારા બધું જાતે જ શીખી શકાય છે ?	159

19	વર્ગખંડ પર્યાવરણ શી રીતે સુધારશો ?	167
20	શું તમે પણ તમારું શિક્ષણ કાર્યકેન્દ્રી બનાવવા ઇચ્છો છો ?	176
21	પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રે નાવિન્યીકરણ પૂરું પાડતી સંસ્થાનો પરિચય મેળવીએ	186
22	શૈક્ષણિક મૂલ્યોનાં સંવર્ધનની ચિંતા જ કોને છે ?	207
23	આપણે શિક્ષકનો મોભો વધારતા ક્યારે શિખીશું ?	215
24	શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં બોક્સકારની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય ?	223
25	પ્રૌઢ શિક્ષણનું ગાડું ક્યારે પાટે ચડશે ?	233
26	શ્રમ અને સામાજિક સેવા દરેક અભ્યાસક્રમોનો ભાગ કેમ ન બની શકે ?	242
27	શાળા—કોલેજોમાં આંતરિક મૂલ્યાંકન શાસ્ત્રીય પ્રકારનું પ્રયોજાય છે ખરું ?	251
28	વસ્તી શિક્ષણની અનિવાર્યતા કેમ હજુ સુધી સમજાણી નથી ?	259
29	પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખરેખર વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવું કાંઈ છે ખરું ?	273
30	બુનિયાદી(અધ્યાપન) મંદિરોનું ખરેખરું બુનિયાદીકરણ કોણ કરશે ?	283
31	પી.ટી.સી. અને બી.એડ્. પ્રવેશ પ્રક્રિયા માટે નૂતન અભિગમ	290
32	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું તૈયાર કરતી વખતે શું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ ?	296
33	શું વર્ગખંડ વગરનું શિક્ષણ એ સમયની માંગ છે ?	307
34	કોલેજોના અધ્યાપકોનું પ્રશિક્ષણ કોણ, ક્યારે કરશે ?	315
35	શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ પૂરતું પ્રશિક્ષણ પૂરું પાડે છે ખરું ?	322
36	શાળા—કોલેજમાં શિખવનારે સેવાકાલિન તાલિમ સતત મેળવવી શા માટે જરૂરી છે ?	332
37	શિક્ષણના નવીન પ્રવાહોને શાળા—કોલેજોમાં વર્ગખંડોમાં ક્યારે લઈ જશે ?	337

